

МИКОЛА
ПОНЕДІЛОК

ГОВОРИТЬ
ЛИШЕ
ПОЛЕ

ГОВОРИТЬ ЛИШЕ ПОЛЕ...

Не буде помилкою твердження, що між сучасними молодими українськими письменниками у вільному світі Микола Понеділок вирізняється своїм багатограним талантом.

Микола Понеділок не лише обдарований гуморист і сатирик та актор сцени, що потрапить виконати програму вечора мистецьким читанням на пам'ять своїх творів. Найновіша збірка його творів „Говорить лише поле...”, пронизана глибокими висловами особистих почувань автора і його героїв, безумовно визначає Миколу Понеділка як майстра органічно-української лірики.

Коротенький вступ до збірки без заголовку, що починається зверненням до українського поля, немов молитовно й святково розкриває перед читачем образи переживань письменника, його народу і землі.

„— Поле! Мое ти зеленаве, вітрами й небом пещене, дощами купане і променем голублене. Твої широти очима не досягнути, твоєї степової волі нікому і нічим не скути... Ти прекрасне, поле! Найпрекрасніше з-поміж найкращих писанок... Ти безмежний живий килим, мережаний стежками й посріблений козацькими могилами й горами...

Поле! Я належу до твоєї неосяжної родини...

Я прив'язаний до тебе, поле, прив'язаний, як рідний єдиний син до матер!...”

Ось так „помолившись”, Микола Понеділок у нарисі під заг. „Говорить лише поле...”, що стало назвою для цілої збірки, немов сповідається і на клаптику чужого поля творить візію своєї рідної землі, при-

Продовження на стор. 3. обгортки.

МИКОЛА ПОНЕДІЛОК

ГОВОРИТЬ ЛИШЕ ПОЛЕ

Новелі, нариси, оповідання.

1962 •

**НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”
ТОРОНТО, ОНТ., КАНАДА**

Говорить лише поле...

Канадсько-Український Бібліотечний Центр

Канадське Товариство Приятелів України

Торонто – Канада

MYKOLA PONEDILOK

**NONE BUT THE LAND
MAY SPEAK...**

Short Stories

Copyright

**Published by "Homin Ukrainy" (Ukrainian Echo) Publ. Co. Ltd.
140 Bathurst St., Toronto 2B, Ont. Canada**

МИКОЛА ПОНЕДІЛОК

ГОВОРИТЬ ЛИШЕ ПОЛЕ...

Новелі, нариси, оповідання.

1962

**НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”
ТОРОНТО, ОНТ., КАНАДА**

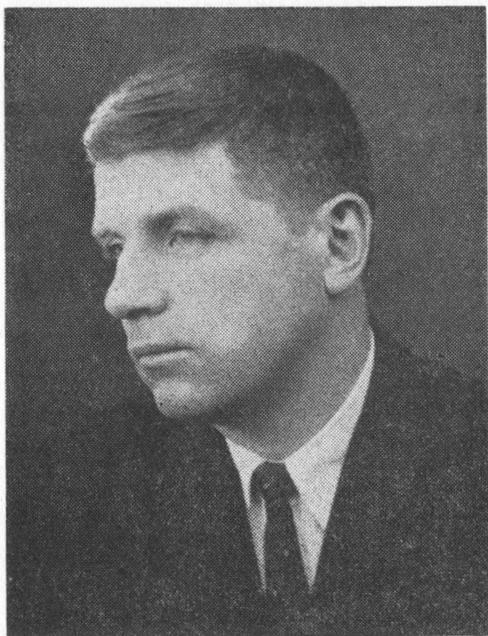
БІБЛІОТЕКА ВИДАВНИЦТВА „ГОМІН УКРАЇНИ”

Ч. 19.

Мовно-літературний редактор В. Давиденко.

Обгортка і ілюстрації роботи Галини Мазепи.

Всі права застережені.

M. Nouefinov

ПРО АВТОРА І ТВІР

Ледве, чи у вільному світі знайдеться українець-емігрант, для якого було б невідоме ім'я письменника Миколи Понеділка.

Порівнюючи, Микола Понеділок ще молодий (народився 1922 р.), однак, як письменник, він вже має за собою поважний літературний дорібок. Крім численних гуморесок, сатиричних оповідань і нарисів у різних журналах і часописах, досі вийшли окремими книжками такі його твори: „А ми тую червону калину” — п'єса з таборового життя (1957), „Вітаміни” — збірка сатири на теми радянського побуту (1957) і „Соборний борщ” — збірка гумористичних нарисів і сатири (1960).

Поскільки безсумнівний талант Миколи Понеділка дозволяє йому легко спостерігати і в світлі гумору виявляти недомогання наших людей у вільному світі, то інакше виглядає справа сатири на тему радянської дійсності. Цій темі автор присвятив значну частину своєї творчої наснаги.

Твори Миколи Понеділка мають свій окремий стиль. Вони немов згори призначені для рецитовання на сцені. Передані самим автором безпосередньо слухачам, вони викликають живу реакцію публіки, показують її настрій і почування і таким чином творять свого роду першу рецензію твору. Хто бодай раз був присутній на вечорі, коли Микола Понеділок читав свої твори, той знає, який тісний зв'язок панує між автором і публікою. Тут мабуть криється причина, чому, до речі, багата мова письменника, має виразні позначки народньої мови з цікавими висловами, приказками і зворотами.

Все ж, коли дотепер ми бачили усміхнене лице письменника в його гуморесках і сатирі, то інше враження нас огортає, коли читаємо збірку „Говорить лише поле...” Тут Микола Понеділок виступає як талановитий автор ліричного жанру. І тут він вже не сміється, а за ним і в нас наступає зміна настроїв. Нас до болю вражають створені

хистом автора образи терпінь нашого народу у ворожому ярмі.

На наші очі витискає сльозу образ дівчинки, яка гине на цвинтарі, шукаючи рятунку від голодової смерти („Чорна хустка”).

У нас стискається серце на страждання матері, якій не повернули її рідної дитини („Вуржуйка”).

З нашої пам'яті не сходить образ жінок розкуркулених селян. Доведені до краю здирствами і знущаннями большевицької влади, вони організують спротив і своїми господарськими рогачами і сікачами пробують усунути новітнє рабство, хоч і гинуть у цій нерівній боротьбі.

Микола Понеділок знає добре душу українського селянина, його органічну прив'язаність і містичну любов до рідної землі. Його селяни життєрадісні і відважні та знають, чого хочуть. У них живе прихована сила українства, але навчені гірким досвідом, вони обережні, щоб не збільшувати і без того важкої трагедії народу.

У нарисі „Дорослий” змальовано часи дикого розтулу проти Церкви розбещених комсомольців. Молодий Володька не розумів, чому його батько не кинувся на бешкетників. І тому він питає:

... „— Тату, ви боїтеся?

— Ні, синку.

— То чому їх не б'єте?

— Бо ти перешкоджаєш. Коли б не ти, Володю, я б їх із землею перемішав. Скалічив би. Та осиротити тебе не хочу”...

У „Говорить лише поле...” ми бачимо образ нашого села і його статечних і чесних українських людей, які терплять неволю, але ворогові не здаються. Вони вірять у свою правду та що день визволення прийде. Така мова збірки „Говорить лише поле...” Це мова української душі і серця і в ній ми справді чуємо пошум рідного українського поля...

Мистецьке оформлення книжки Галини Мазепи незвичайно сильно підкреслює ідейний зміст творів.

Іван Вараниця

— *Поле! Мое ти зеленаве, вітрами й небом пешене, дощами купане і променем голублене. Твої широти очима не осягнути, твоєї степової волі нікому і нічим не скути... Ти прекрасне, поле! Найпрекрасніше з-поміж найкращих писанок... Ти безбережний живий килим, мережаний стежками й посріблений козацькими могилами й горбами. Без тебе я не обійдуся, ти мені вкрай потрібне... Я тебе люблю, як батківський поріг, як повітря, хліб та воду... Як вечірню пісню...*

Як тебе бачу, як іду впрост і милуюся твоїми нивами — я відчуваю силу. Тоді спроможний безвтомно бігати, безустану сміятися... Я спроможний тоді повним життям жити...

Повторюю ще раз, вглядаючись у твої заплетені колоссям коси: ти пречарівне поле... Ти сильне... І цілюще. Коли хто втомлений, знеможений — хай іде і падає на твої зелені груди. Хай відсвіжається і сили набирається. Як хто слабує — хай спишть до тебе... І тобою хай любується... Й лікується... Як хто тягар на душі має — нехай несе до тебе... І там, на твоїх розлогих гонах, його скидає...

Поле! Я належу до твоєї неосяжної родини. Я твоє стебло, що поза моєю волею занесено між пошліфоване каміння, поміж плісняві коридори й ґратовані замурзані віконця. Я твій. Так, як і ти, я люблю простір, прохолоду, сонце й воду... Я люблю так, як і ти, коли на світ благословляється, в

порсі купатися і першим променем втиратися... Я люблю, як ти, увечері, втопившись, із сонцем прощаватися й на свіжому повітрі безкраїм небом та зорями вкриватися...

Я черпаю від тебе свіжість та рівновагу...

Я прив'язаний до тебе, поле, прив'язаний, як рідний єдиний син до матері.

Я сам себе згубив у твоїх ланах-просторах... Повір, згубив! І не знайду себе ніде, ані між димом і грюкотом міським, ні між фабричними гудками та трамваями, ані поміж казармами і мурами.

Моя загублена душа лежить отам... У ріллі, під борозною, де стежка до небосхилу в'ється... Або отам, де ячмінь зріє і жито половіє... Чи там на роздоріжжі, де блакитний і прозорий струмок звивається, а над ним у шанобі овес схиляється... Схиляється і п'є зважнілими колоссями вологість-воду...

Я там усім подихом, порухом, думками...

Там, де верба згинається і в дзеркало-ставок вдивляється, де птах розпурхується і стоголосим співом заливається.

Все чисте, гоже, мрійливе та погідне — належить тобі. Ти — моя гідність, сила і краса. Мій спокій... І моя буйність... Моя надмірна чемність і мое розхристане бешкетування...

О, коли б я міг від всеобіймаючої пристрасти до тебе розпорочитися на міряди часток — і розсипатися, розвіятися над твоїм простором... І кожною частиною своєю твоє зелене море обіймати та пригортати.

Поле — з тобою бути — життям розкошувати... Світом любитися...

Без тебе — мізерніти, в міському поросі поневірятися...

ГОВОРИТЬ ЛИШЕ ПОЛЕ...

Я його знаю. Досить кинути мені на нього оком — і я скажу, в доброму він настрої чи ні.

Уранці частенько його провідую.

— Добрий день всесвітньому емігрантові! На котру ногу сьогодні, дозволь спитати, встав?

Коли він простягає руку, а його очі безліччю скалок весело-засоромлено блищать — він має настрій.

— Що снилося?

— Ведмеді.

— В коханні неполадки. Бережися. Одне із двох: або зрадить вона, або в тебе грошей забракне до кіна її, голубоньку, повести.

Грімко ляснули сміхом.

Але коли, вітаючись, я помічаю, що в тих очах скалки розтанули і, замість них, у кутиках прокралися матові вогники (що мов би просять пробачення та супокою), а на чолі, такому білявому, двадцятилітньому, залягає щось мов би темна лінія чи зморшка, коли пушок — майбутні вусики — кумедно настовбурчується, мов намагнетований — тоді щось негарзд...

— Що сталося?

— День видався чудовий. Повітря аж дзвенить від сонця.

— Та що з тобою?

— Ти може на цигарки багатий?

Підводить голову — і я стрічаюся з його очима. І в кутиках прочитую прохання сильне:

„Тільки не зараз... Не чіпай! Благаю!”

Мені ніяково за недоречне запитання. Стараюся його затушкувати.

— Цигарки я не дам, а тютюну ось стільки маю.
І з капшука пригорщ вигрібаю.

— Бери.

— Навіщо все?

— У мене в халупці ще лежить торбинка. Здоров бувай, іду!

Кажу — і не рушаю з місця.

— Куди?

— Подалі.

— Ходімо разом. Вже збридли вкрай фанерні стіни...

Рушаємо. Босоніж. „Подалі” — нашою мовою — через дорогу, геть від табору. У поле...

Простуємо вузькою, покрученою стежкою. Я забігаю наперед, ніби показую той напрям, куди мандруємо.

Він ззаду. Ступає неприспінено і твердо. Мов хоче впевнитися, що земля міцна.

Вітер весняний, легкий: залюбки шепочеться з житом, бризкає на нас свіжістю, пестить обличчя...

Він глянув навкруги — і мрійливо, затужено:

— Що то чужина! Навіть жито інше — кволе, миршаве. А там, у нас, на чорноземі як буяє!

— Буяє, правда. Це десь невдовзі і колоситися почне. Високе ж виганяється — на зріст людини!

— Або ще й вище. Схочеш поцілувати колосок — навшпиньки стань, бо інакше й не дістанеш.

Серед зеленої рівнини горб височіє. Підходимо. Кругом засіяно, а він усередині травою — шпоришем хизується.

- Лінтюх господар.
- Чому? — він стрепенувся і відвів очі від хлібів.
- Дивись на горб.
- Ага!
- Та в нас би вдома його гарненько зорали та засіяли. А тут бояться труду. Не зачепили.
- А ти повіриш, я... — і він враз зупинився. Мова затялася йому. Всією постаттю він повернувся до пагорбка.
- У що ти хочеш, щоб я повірив?
- Той горб...
- Ну, так...
- Я німця ледве упросив, щоб не займав його... Щоб не орав...
- Смієшся?
- Я заплатив йому. Направду. Щоб тільки не чіпав...
- Навіщо?
- Я сам не знаю. На тім горбі — єдине місце, де хоч на шпориш надивишся.
- І німець згодився?
- За гроші й цигарки — чому ж би ні? Я розказав, як в нас удома, в травні, щонеділі дівчата й хлопці збираються на полі... Як на найвищому горбі до півночі співають... Той спів із вигону крилатим подихом під хати залітає... Як старі люди, вчувши, замріяно зідхають: „Хліба вже скоро заколосяться. Не за горами — ось вже й косовиця. А там — весіллям час...”
- Ти це про себе думаєш чи справді німцеві оповідав?
- Оповідав.
- А німець що?
- Сумовито на мене подивився „На голову

слабуєш, хлопче, — із співчуттям сказав. — Піди до лікаря, поки не пізно". А горбка не рушив... Гроші допомогли...

Вибираємось на маківку горба. Лягаємо навзак і мовчки вдивляємось угору. Очі в небі, в руках приємна прохолода зелені, а до вух несеться шепіт кволого, але рідного жита.

— Ш-ш-ш, тьох-тьох, ш-ш-ш...

— Тьо-о-о-о-о-х...

Вітер хлюпає в обличчя, бризками проходить по всьому тілі — і оп'яняє, зрівноважує, розвіює...

Оп'яняє душу, зрівноважує нерви і розвіює невдрадну, гірку, мов полинь, дійсність...

Море мінливої блакиті. Вгорі і знизу. Вона полонить очі й серце — і притуплює відчуття міри. Ніби коливаєшся-купаєшся у неосяжному срібно-голубому шумовинні, у незміряній свіжості... І милуєшся, і мучишся...

А в душі до болю приємно і — прикро. І радість та смуток, і втіха та біль зараз втратили свої обриси та межі — і перемішалися... Відчуваєш не біль і не радість, а щось таке, чому тяжко знайти окреслення. Хвилеву насолоду? Та ні, ніби більше...

Щастя? Також ні. Це — забагато. Бо он видко бараки, а вдалині темне пасмо навислого диму... Там клекоче чужим життям нерідне місто.

І раптом відчуваєш щось загублене і тількищо, на короткий, куций час, віднайдене — невисловлено гарне та приємне... Бо збоку — ш-ш-ш — вирує соком жито, а в очах дзвінка прозорість пропливає, гойдається... Ніжніша від дотику дитини, зворушлива, як рідна пісня...

— Поле, мов у зеленій кереї, — він не сказав, а проронив до вітру.

— Чому якраз у кереї?

— Бо пригадав. Була у батька. Дідова. У празники обов'язково нею скриню накривали...

— Батько лишився вдома?

Не відповів. Він тільки ворухнувся на траві.

— Тобі часом трапляється подібне? — пере-
годя заговорив він знову.

— Що саме?

— Тільки не смійся. Я з полем інколи вітаюся...

— Якою мовою?

— Простісінькою. Виходжу — і не роздумую-
чись — „добрий день!” гукаю.

— А воно тобі поспіхом відповідає: „Здоров був,
Карпе!” Угадав?

— Ба ні. Хоч не говорить, та шелестить запа-
морочливо, — ніяковіючи із мого жарту, відказав
набік.

— А далі?

— Далі кажу: красива ж ти, рівнино, оповита
сизиною — без опису, без міри! До мене горнешся...
Спасибі! Колись тобою піклувався, уболював... Вио-
рював старанно, боронував, і обсівав, обполював...
І прихорошував, закосичував піснями...

Він цупко тримав у руці жмуток трави. Ди-
вився на засіви і мріяв далі:

— Вчора почув у чагарнику зозулю. Перший
раз на чужині... За довжелезних чотири роки...

— Ото зрадів?

— Не дуже. Мені здається, тут вона кує не так.
У нас по вербах — голосно, ритмічно, впевнено. А
тут...

Я зблизька приглянувся до нього. Його очі зов-
сім змінилися. Якось злагідніли. Вони вже не бла-
гали, не вибачались, як оце недавно. О, ні! Вони,
з блискітками, мов заворожені, вдивлялися у ви-
сочінь.

Навкілля втихомирило його, заколисало. Він приплющив очі — і затих...

А вітер невидимим цілющим дотиком так пестить лица... А зеленъ у руках така м'яка та зваблива... А неподалік жито так гнеться, так хилиться у танку...

Якмога вигинається... Ніжиться... І шепотить, і приговорює:

— Ш-ш-ш..

Він розплющив очі — і тихо, під подув знеможеного, розпещеного леготу:

— Млость мене бере... Туманить голову... Що за краса, неправда?

— Гарно, майже як вдома, — притакнув я.

При цих словах він рвучко перекотився і втопив обличчя у шпориш, а руки розкинув так, мов би обійняв найширше і щомога землю, так, ніби пригорнувся усім еством до неї.

І земля наче відповідала на його порив: зеленим паростом голубила чоло й лице, дратувала засіяний пушок та огортала його всього пробудженою, весняною силою.

— До забуття приємно. Хотілося б, щоб так тривало довго-довго...

— Навіки, без кінця?

— Ага. Такий зелений спокій. Щоб вже не бачити отих понівечених бомбами домів, отих страхотливих руїн...

— А може більше й не побачиш.

— Навряд. Та нам і цього горя вистачить. Лихом та злиднями згайновано всю молодість... Понівечено все життя...

Принишкли обидва. І слухаємо, як міріяди стебел та пагінців, хитаючись, розповідають нам стару, ще з рідних земель, казку...

*І... мiрiяди стебел та пагiнцiв, хитаючись, розпо-
вiдають нам стару, ще з рiдних земель, казку...*

Так було. А сьогодні пішло усе невпопад. Шкереберть.

Карпо розлютився — і не стихав. Я плутався й губився в здогадах. Усі мої старання розговоритись, домовитись із ним — безрезультатні.

І зміна сталася так хутко, неждано і негадано.

Ранком, за звичкою, я завітав до нього.

— Куди збираєшся?

— На працю. — Підспівує, а очі променисті — аж світяться від скалок.

— Хороші помисли ти маєш. Оце я спостерігав та тішився.

— Про що ти?

— Та про той горб, що ти відвоював у німця.

— А що, властиво, з ним?

— Що з ним? Хіба не знаєш?! Горб облюбували підлітки. Як там забавляються! Танцюють — аж гуде!

Його мов трусонуло щось. Вмить спохмурнів, і очі вже не лагідні, а — хижі. Уста перешарпнулися. На вилицях рожевінь згустилася й поширилася аж під скроні — і він рвонувся із кімнати. Грюкнув дверима, аж із кута вапно посипалось на ліжку...

— Куди ти, навіжений?

Не відповів, не оглянувся. Гнався коридором необзир. Засліплений не знати якою люттю, він біг до замкненого виходу, заваленого старими відрами й стільцями. Нараз... забряжчала бляха... Він з озвірінням порозкидав стільці...

З розгону вдарився у двері, проламуючи їх...

Майнув на поле.

Я слідом кинувся. З усіх сил старався не відстати, не згубити його з очей.

Він зупинивсь біля горба, захеканий, розчервонілий. Його перекошене обличчя пашіло лютістю.

Юнацтво забавляється...

Він усіх проколює, винищує очима.

— Чи ви здуріли?! — викрикнув несамовито. — Геть звідсіля! — і в знеможі присів на землю, ввібравши голову у плечі.

І одразу якось помалів, зсутулився.

— Чому ти їх розгониш, Карпе?

— О, то й ти в їх обороні! Тобі занадто весело, що вони плигають і вичовгують траву! Чи може ти їм сам отут збиратися нараєв? Щоб скакали, верещали, шпориш тут толочили? Так?

— Та що з тобою скоїлося? Що за дивацтво? Чому настирився їх звідси виганяти?! Чи ж це не ти розказував, як у вас колись на полі збиралися — і не розходились до півночі? Гуляли все...

— Тільки прошу — не вмовляй мене. Вони... Геть звідсіля! З тобою разом...

— Ти, брате, безтямний. Ти... ти розманіжений, примхливий, як дитина... Яке ти маєш право гонити їх з горба?

— Бо маю! Я його зберіг! За гроші! Інакше німці розорали б. Засіяли б — і сліду не залишилось.

Мені терпець урвався.

— То що ж, — кажу, — ти хочеш цей горб до себе у валізку брати?! Чи ти в гарячці, що таке верзеш?! Вже тобі заздрісно, що хтось сюди приходить! Не переносиш, як хтось на клаптику німецької землі танцює?! Та ще на якій землі?! На оцьому піщаному, поганому горбі!

— Це не поганий горб!! — мов мечем, він врізав гострим поглядом.

І відійшов...

Відтоді уникати почав мене.

**

Пізніше — десь по тижнях — на роздоріжжі зустрілися, мов вдарились очима.

— Здоров був, Карпе!

Він не сказав нічого, лише кивнув, так ніби натякнув на щось з журою.

— Сердишся на мене?

Хитнувся вбік — неначе заперечив.

— Я декілька ночей обдумував, що сталося тоді. Спочатку здавалося, що ти не маєш рації. Але чим довше міркував, тим більше прихилився... більше оправдував тебе... Не розумом, а серцем... Так ніби хтось підшптував, підказував мені... Я схильний думати, що ти чогось не хочеш розповісти, щось затушкуєш в душі — а воно рветься... Ти щось утратив, як, врешті, ми усі — і горбок той, мабуть, здібний інколи тобі ту втрату воскресити. Вгадав?

— Ажніотільки. Ліпше не споминай про горб. То вже минуло.

— Нехай. Хоч... вибач, Карпе, що я наперекір тобі пішов. За танцюристів заступився. Ти був тоді такий розпалений, що міг би навіть вдарити...

— Ще в житті нікого я не вдарив... А жаль до тебе маю... Бо ти торкнувся до найвразливішого... Там, де найбільш мені болить...

— Далєбі, не хотів.

— Я не кажу, що ти навмисне. Хоч ненароком можна уразити дошкульніше, можна гіркішого завдати жалю... Перечити не будеш?

Він пильно подивився — і мені незручно стало, ба більше — я просто знітився. Бо чудно він дивився. Якось крізь мене, так ніби я був прозорий, неіснуючий, втупився поглядом десь удалечінь...

— Карпе, що з тобою? Нудьгуєш?

Він, замість відповіді, потер чоло й окинув сумовитими очима мою одіж. Спинився на одному місці. І прикипів на ньому... І я не смів рухнутися, мов би прикутий його зором. Проникливим, глибоким... Так ніби запримітив він краплі крові на мені — і здогадався, що то сліди чийогось згубленого існування...

— Карпе, до лиха! Що діється з тобою? Ти якось дивно виглядаєш?! Так мов повисло щось і тяжить над твоєю головою. Ти весь пополотнів... У чому справа?

— Яке число сьогодні? Забувся, бо дні сірою смугою тягнуться-чергуються.

— Десятого, хіба не знаєш?

— Справді? — і він зірвався з місця. Біг... Тоді пішов... Аж до узлісся, туди, де найгустіші вигнались трава і жито.

Я слідував за ним.

Ось він вибрав найбуйнішу зеленину — й туди шубовснув. Обличчям — до землі. Руки розіп'яв. І вже не лавився до неї, не пестився, як ще недавно, на горбі, я пам'ятаю... О, ні! Розгніваний, він, коли б міг, щосили трусонув тепер землею.

Я біля нього сів. Для жарту кинув йому на голову пучок трави...

— Карпе?

— Краще мовчи! — сквапливо зупинив мене. — Все навкруги говорить... Слухай...

Дійсно, стоголоса мова прокрадається... І спів... Бринить — підспівує жито...

Трава пручається під нами — шарудить... Сп'янілі далі міняться кольорами і відзиваються маленьким, ледве чутним срібним дзвоном...

— Дзінь-дзінь...

— Ш-ш-ш...

Внедовзі: тьох-тьох-тьох!

Уся рівнина так. Вся широчінь, розніжена по вінця прохолодою, наллята соками, розбурхана вітрами й сонцем — нуртує, рветься в білосинь...

Я напружую слух, щоб підслухати всю велич польового згуку... Хочу вловити бодай частинку з незрівняного хору, з розлогої пісні, що летиться звідусіль і досягає аж туди, за виднокруг, у безвість...

— Поле, Карпе, без грані, скільки оком сягнеш. А вітер — розгуляний, розгнузданий...

— То леготом дихне, то мов би випещений кінь — біснується, гарцює, — він не промовив, а наче проспівав.

— Закортіло побаватися з нами...

— Попестити нас волею... — І він набрав у пригорщ пелюсток — і до чола підніс. Приклав.

— Свіжо та легко. Коли б то притулити їх до серця можна!

— І що? — звернувся я з надією, що він тепер розкриє свої жалі.

— Ці паростки свіжили б душу... І витягали б звідти усе обезталанене, поплутане, розгублене, чому не знайдеш назви.

— Можливо, горе?

— Та зви як хочеш: перепона, журба-печаль, зневолена самотність і спогади про хату... Про... про... все і про ніщо...

— Хочеш сказати — і спогади про поле?

— Те, що хотів — сказав! Ти не чіпляйся. Не

нишпори у мому серці. Усе чогось дощукуешся... Мені аж совісно, а тобі, бачу, байдужісінько. Але запам'ятай — як не старайся — нічого тобі не випитати в мене. Аніостільки.

Замовкли. Карпо розхитує, колише долонею траву. Я голублю очима просторінь небесну... Неозорну...

А навкілля шепочеться, співає, і милує, і драгує нас... Ми мов би щойно відшукали запропачений талан, загиблу зрання розкіш-волю...

— Карпе!

— Не надокучай. Нічого ти від мене не почувеш.

— Я хочу про себе розповісти.

— Тоді гайда.

— Я, Карпе, про поле спогад бережу. Ой, спогад!

— Який?

— Хороший. Було мені п'ятнадцять. Зорив я за дівчам білявим — а ластовиння розсипане у неї — і на чолі, і на щічках... Подобалася так, що не сказати! І не наслідювавсь ніяк признатися... Як зійдемося десь до гурту — вона до всіх сміється, цокотить, а я німію... Від ніяковости і злоби на хтозна кого... Бо я такий непоказний-змарнілий, вутлий — між юнаками хлопчиком здавався... І, віриш, вдався я до хитроців — рішив її насамоті зловити. А що б там не було — відважився вже я — чи вдасть, чи розсміється в очі — довірюсь їй... Ще й побожуся, коли не схоче йняти віри. От якось прослідив — вона за вербами мелькнула. Я назирці за нею...

— У поле?

— Атож куди? Вона якраз прийшла із школи й понесла — було у косовицю — батькам полуднувать... Я перетяв дорогу їй в ярку, навпроти гречки... І мов відразу онімів, стояв, втупивши в землю

очі... „Чого збілів?” — вона сказала й лукаво так зломила брови. Я вкрай тоді оторопів й очима до землі прип'явся... „Бо знаєш що, — кажу, — війна... — і голос в мене надірвався. — Сьогодні вранці чула, як бомби грюкали за залізницею?...”

„Аякже, чула. В нас хата задвиготіла, а з мисника тарілка впала — розбилася. Мама заплакали — недобра це прикмета — сказали й перехристилися”.

Далі я вже зовсім розгубився і — замовк. Вона ще виждала хвилину — і рушила. Я, так би, як зо сну прокинувся — збентежився, рвонувся... „А знаєш, Клаво, що я збираюся тобі...” — „Звідки я можу знати?” — „Ти дай мені на згадку щось, а я тобі альбом для фотографій куплю і подарую...”

Я, мабуть, виглядав, як розтелепа, бо вона зайшлася сміхом. Не довго думавши, знімає із плечей хустину, намотує на руку — і зриває бадиллину будяка з пухкесенькою квіткою. І мені...

— Будяка тобі дає?! І ти прийняв?

— Ще й як! Рукою голою здушив і — вперше видалось мені — будяк не колеться...

Запанувала тиша. Він завовтузився, немов трава замуляла, занепокоїла його.

— Це все? — нарешті він озвався.

— Еге.

— Смішне.

— Не зовсім.

Карпо, чи то у гніві, чи з досади, взяв землі грудку і жбурнув нею у зелений вир.

— Мені ввижається, що поле — молоде теля...

— Знайшов із чим порівнювать. Чому теля? — я поцікавився з єдиною метою — ану ж, кінець-кінцем, удасться випитать його.

— Ані образити, ані уговтати його не можна...

Дивись ось на сусіда нашого — на оце жито. Поглянь, як бігає туди-сюди за вітром, хлюпощеться собі у сонці. Чи це не вибрики теляти? Воно ніби затіяло у піжмурки побавитися з нами. Ось подивись, ну глянь! — нап'ється вітру, стебло напружить — й до нас улесливо киває. То вмить, мов засоромиться, відхилиться і утікає...

— Мов залицяється.

— Зухвале залицяння, — зненацька, як чимось вражений, інакше заговорив Карпо. — Воно не радує мене, а, навпаки, розпуку в серце вносить.

Хтось інший і розсердився б на цю химерну мову. Але не я. Його я — хоч неясно, а розумію. Багатощо, приховане у ньому, перекликається зі мною...

Ми тут, на полі — зеленавому, просторому, свободному... Воно просторе, наче думка, свободне, наче блискавка, і зеленаве, ніжне, мов дитя... Мачкоріння... Юниться, розкошує вволю... А у нас — хоча літа зелені — та вже зажурені, осиротілі, озлиднілі... Утиснені у чужі сосни та бараки...

І, дивлячись тепер, як жито біля нас гуляється-пишається, ми глибше відчуваємо, чого нашим літам бракує. І я без міри заздрю — але не серджуся на поле... Також не вірю, щоб Карпо гнівився.

Бо чому ж нас тягне так сюди? Чому ж то ми, із долею, мов павутиння, шубовснули у море зелені?

Чому заплуталися ми поміж хлібами?

Бо вони нагадують нам щось...

Бо вони нас зв'язують із чимсь...

І, врешті, щиро самі собі признаймося: ми тужимо — ой, як ми тужимо за кимсь...

Карпо ворухнувся. Я поглядом — до нього.

— Ходім на горб. Посидимо на шпориші! — із просьбою звертається до мене.

— Та й тут нам непогано.

— Ходім! — і вже підводиться. — Я ж гроші витратив за нього. Трохи відсидимо.

— Шкода твоїх грошей. Той горб для відпочинку не годиться.

— Чому? — він зціпив зуби і в кулак зібгав на грудях мою сорочку. — Чом не годиться?

— Ну, в тобі, бачу, якийсь запеклий дідько примостився. Чого хапаєшся за груди? Пусти! Повторюю тобі, що не годиться.

— Ти не повторюй, як папуга! Кажи, чому? — його голос брязнув погрозою. — Чому?

— Вчора один мені розказував... Там, на тому горбі, у війну коней закопано.

— Ти брешеш! — і він з усього розмаху мене в обличчя вдарив.

Мені в очах потемніло від болю і від злости. Думки змішалися — і я не знав, що треба вдіяти, як відповідати. Нараз — прокинулась жага палюча — помститися! Немилосердним, жорстоким словом задушити...

— Ти — дурень збаламучений! — кинув йому в лице. — Недавно ще прикидався овечкою безсилою: „Нікого ще в житті не вдарив я”. А зараз кулаками розмахався!

— Ти заслужив.

— Чим, питаю? Що я відважився тобі, нікчемо без совісти, без чести, розкрити правду?! Ти гроші, блазню, викинув за падло, за к-о-н-и-н-у!!

— Замовчи! Тобі не вдасться обдурити! Ти хочеш хитрим вимислом відстрашити мене від шпоричу?! Щоб я цурався того місця? Не так? Щоб твоїх приятелів не відганяв від нього?! Немудро ти придумав! Дурнюща витівка!

Він повалився навznak — поміж травною й груд-
дям...

— Ти видумав?

Я трохи прохолов, поглянувши на нього.

— Ні, Карпе, не видумав.

— І можеш забожитесь?

— Коли ти вимагатимеш, то забожусь.

— Не треба, я вірю. Іди від мене. Лиши мене
самого.

Плечі йому здригалися — і я хотів потішити
його.

— Ти заспокойся. Чи тих горбів на полі мало?
Підем колись на інший відпочити.

Я дружньо взяв його за плечі. Злість проми-
нула — були щирі слова. І щирий дотик. Карпо,
мов би відпружинений травною, схопивсь на рівні
ноги. Побагровів. Чуприна геть чисто розкуйовди-
лась. Майбутні вусики-пушок враз нашорошилися,
ніби на варті над устами стали. Чоло зібгалось,
змережилося зморшками. Не очі — грозовиця! В
зіницях іскри блиснули, а в кутиках очей заме-
рехтіли ледь-ледь примітні дрібки кришталю...

І він заговорив — незвичайно, страшно. Так,
ніби кожне слово від рани відривалося — і мучило
його...

— Чого вмовляєш ти мене? Чого пристав до
мене?! Що винен я тобі?! Безсовісний! Чого за мною
ходиш, як та мара, як привид з того світу?! Питаю
я тебе, чого все добиваєшся від мене?! Ну, чого ти
хочеш? Зрозумій, я зараз не можу слухати тебе і
з тобою говорити... Чуєш, не можу! Бувають такі
дні, години, коли бажаєш тільки самоти, тільки
спокою... Коли не розкриваються уста... Коли не
смієш з людиною зустрітись... Я не хочу, не бажаю
чути людської мови... Вона мені противна, осоруж-

на! О, яке ж воно гидке усе на світі! Таке гидке, як ти і твої надоїдливі й бридкі до розпачу слова... О, провалися ти крізь землю — і мені легше буде... Іди до чорта звідсіля!

— Я йду. Чого ти схвилювався? Ну, Карпе, що таке?

— Не набридай! Чи тобі потрібне чуже горе?! Чи в тебе свого обмаль? Чого швендяєш услід за мною? Чого стовбичиш перед очима? Іди!!

Я і він. Між нами — один крок.

Він дихав часто. Лице, мов жар... Зарошене крапельками поту...

Очі склепилися — і з-під вій скотилися одна... дві... кришталіни.

Я і він.

Око в око...

— Чого ж не йдеш?!

— Та почекай, — власкавлюю його.

— Чого чекати? На тебе, бачу, ані просьба, ані грозьба не діє. Тобі цікаво моє горе знати... Хочеш навтішатися печалами чужими? Прошу, не муч мене, іди! Я хочу сам-один побути... Не лізь у душу! Не додавай хвороби моїй болячці... Не шкрябай серця... Воно і так не знати як подряпане... Ну, чуєш? Ти — неблаганний! Сьогодні минає п'ять років, як мого батька вбили, вбили одним пострілом, на п-о-л-і! І поховали в житі, без хреста і без приміти... Один тільки шпориш і вказував могилу... Тобі це дуже треба? Тобі, що плюнув мені в душу... кониною... Хіба ти мені друг? Мерзота! Катюга! Потвора! Ідіот!!

Безсило зігнувся над землею — і заридав...

В моїх очах посіви вирости до хмар — і сполучилися, злилися в хвилясту масу... Мов у чаду, я хитнувся вбік і опустився на коліна.

Не знаю, скільки минуло часу...

— Карпе, — сказав я, — прости за все. У мене теж велике горе. Ту дівчину, що будяка подарувала...

Він підвів голову. В його очах відбилися стеблини жита.

— У полі?

— Ні, Карпе. На залізниці, бомбою... Але поховано на царині, край вигону... Між гречками...

— Забудь різкі слова, — він із скорботою на мене подивився.

Нараз він зрозумів усе — і стихився, скорився.

Ідемо до бараків. Без слова. Коли на перехресті він смикає мене за руку — і я здригаюся...

— Будяк який росте! Посидимо хвилинку?

Мені будяк, віднайдений на чужині — видався таким далеким і таким близьким, таким засохлим і наново живим...

— Ти хоч признався, що її любив?

— Спізнився, Карпе. Соромився — тому й не встиг...

Немає сили більше говорити. Замовкли.

А поле, як барвиста плахта. Зеленаве, а де-не-де жовтаве, сіре, золотаве... Грається, пустує... То раптом споважніє і під шептання ніжне — ш-ш-ш — танцює повільний, свобідний танок...

Я дивився на будяк — і мені поле простелилося без краю... Через худенькі сосни, чагарники, кризь куряву і дим чужого міста — туди... Де рівнина губиться в імлістій даліні, де важкий колос клониться до чорнозему... Де будякам та шпоришам поміж житами й гречками немає ліку...

Мені й Карпові забракло слів.

Говори... Говори за нас — і про все наше — чужее і ріднее поле...

— Ти хоч признався, що її любив?

— Спізнився...

Я дивився на будяк — і мені поле простелилося
без краю...

БУРЖУЙКА

Жінка тупцювалася побіля брами — худа, згорблена, із заношеним клунком за спиною...

Боса... І видко, яку нележку та неблизьку путь її ноги звідали... Як густо вони дорожнім порохом укриті... І як замотані стьожками пальці камінням-груддям збиті...

На ній старенька свитка старанно де-не-де залатана. Сіра саморобна полотняна спідничина. В руках — ватяна іграшка: півзайчєня, півкотик, з одним лапатим вухом, з кучим хвостом і розцяцькована всіма тими барвами, що, певне, віднайшлися в господарстві.

Жінка перехрестилася. Розглянулась навколо. Нікого. Зліплюючи з трудом літери, перечитала понад брамою: „Уманський дитячий притулок”.

Чи ждати-виглядати коло брами? А може її без жадних перешкод впустять досередини, на подвір'я, де метушиться дрібнота, де дитячі різнобарвні, тоненькі голоси дзвенять, як рідна, до болю рідна, пісня...

Брама прочинилася із скреготом. Жінка покwapно витерла шерехатою долонею обличчя, очі, обсмикнула нашвидку свитину і боязко, мов би закрадаючись до чогось, крий Боже, під якою заборною, ступила на подвір'я.

Посеред двору розгорнено пісок. На ньому діти. Бавляться. Одні пісок пересипають, інші щось

з нього будують, ще інші з вискотом то скачуть, то перекидаються і борюкаються...

Жінка зачарованими очима прикипіла до піску, в одну коротку мить оглянула, мов би обцілувала, кожне личко, шукаючи між милих і невинних, як голуб'ята, одне-єдине, що її серцю наймиліше.

Немає?!

А може вона поспіхом дивилася і не доглянула?

Вона ще раз вп'ялася очима у дівчорі. Рвучко скинула з запліччя ношу, підбігла і навколішки на пісок упала. І в кожне личко всім серцем зазирає...

— Ви також мами не маєте? — залебеділо маля з піску, звівши на жінку широкі й блакитні, як степові озерця, оченята. — Не маєте? А в нас — ага! — в нас мама є!

— Є! — і жінці серце ось-ось вирветься з грудей від радості й печалі. А в скронях стукає і жаром засипає все обличчя. — Є в тебе мама? О, ти гарненька, ладненька дівчинко! В неї, хорошої, є мама.

— Є, — повторює маля, — є! — і показує пальцем оподалік, де собака бродить. — Он мама. Вона кусається.

— Мама не кусається, моя гарненька. Мама...

— Кусається, кусається! І гавкає...

Дитя схоплюється з піску й біжить до пса. Хочє кудлатого зловити за хвоста, але кудлатий вишкірюється і відбігає. Маля спіткнулося і з розгону на землю падає. Від плачу, бідолашне, захлинається. Жінка поспішає з допомогою. Підводить, щось приговорює та обціловує...

— Мама втікає! — гірко жаліється маля і схлипує чи то від болю, чи то від того, що пса не пощастило погладити. — Вті-і-кає!

*Жінка зачарованими очима прикипіла до піску,
в одну коротку мить оглянула, мов би обцілувала,
кожне личко...*

— Мама ніколи не втікає, доцю.

— Втікає, втікає. І гавкає.

Жінці від сліз затьмарився весь світ. Слова дитини батожили її, проходили у душу і там, десь в глибині, у незагоєній великій рані, тонким і гострим лезом застрягали.

Як з'ясувати такому пуп'янкові материнську, незмірену любов, коли воно тієї любови не зазнало? Як вдихнути йому материнську сердечну теплоту, коли воно, окрім собачих „поцілунків”, іншого тепла не скуштувало?

Невже й її Оленка так про матір думає?

„Втікає... Втікає... І гавкає...”

Вона ж від неї, Оленонокі прерідної, ніколи не втікала. Вона лишила її отам під брамою. І, втративши її, всю себе з тих пір затратила. Згубила спокій, усміх і здоров'я... Згубила ясний день і темну ніч, які відтоді перемішалися для неї в суцільний, в'язкий, пекучий, як незлікована болячка, час, що тягнеться не годинами, не тижнями, а сірою, як дорожній порох, вічністю.

Але як добре, як вчасно вона настигла з порятунком. Від сьогодні Оленчиним поневірянням прийде край. Вона візьме дочку назад, додому, до родинного вогню-кубельця. І разом із дочкою, може, повернеться до передчасно постарілої, з розкряною душею, матері хоч крихта спокою, хоч проблиск ясного дня і темної, що сном оздоровляє, ночі... Може повернеться, нарешті, щасливий усміх і облегшуючі душу сльози...

О, коли Оленка буде знову вдома! Вона від неї не відлучатиметься вже ні на хвилинку. Чистеньку, чепурненьку, зодягнену, мов кралечка, посадить на лежанці і нею, дорогою, віднайденою, буде без

кінця і краю любоватися. Буде листом шовковим біля неї припадати... Як буде її пестити!..

Ноги для неї буде оббивати, щоб їжу діставати... Щоб її покривджену, найкращим годувати...

Кому-кому, а Оленці вже буде всього вволю їсти. А від обіймів-поцілунків не буде де й порошинці сісти...

— Шукаєте? — біля жінки виріс сутулий чоловіча з общипаними рудавими вусами і захриплим голосом. — Шукаєте?

— Еге. Свою дитину, голубчику. Ви звідси?

— Я звідусіль, — чоловік рукою повів навколо. — Просто звідусіль. Де дадуть поїсти — туди й біжу з своїми мозолями. Тут шматок хліба виканючу, там кістку з борщу, а ще десь злиденну копійчину — і так перебиваюся. Оце в притулку два дні пораюся на подвір'ї. Таке було занежаяне, брудне, як власть наша, советська... Хай мене громом трахне, коли брешу. Але це по секрету...

— Ви...

— Що я? Щоб я мовчав? Бо ви, може, настрочите доноса? Плювать! Я оце в амбулаторії шарував підлогу. І на спирт натрапив. І тепер мені советська власть так потрібна, як отій, — він кивнув головою у той кут, де пес лежав, — як отій собаці реп'яхи та блохи. Достоменно так. Та й вам, я бачу, вона не до вподоби. А так? Вгадав? Чи може ви здуру і партейна?

— Я з села.

— О, з села! Там менше того капосного зілля. А тут, у місті, тих комуністів... та ще чорт-зна аж звідкіля до нас притьопали. Все зайди — або москаль або монгол з Сибіру. Кажу ж вам, як реп'яхів он в того чотириноного пролетаріяту. Все такі жевжики з портфелями, череваті, пикаті, зда-

ється, штрикни ножем і сало з них на тебе бризне. Все тими портфелями мотилляють і туди — сюди, як навіжені, шмигають. Аж гідко на них дивитися. Бігають, окаяні, та цвенькають: „Ми новий світ построїмо”. А де, спитати, отой світ вони почали строїти? Де? На цвинтарі! А оце один жевжик вчора давай мене уму-розуму навчати. „Ти, Борисе, — пристав до мене слимак партейний, — ти, Борисе, тільки подумай...” А я йому кажу: „Хай кобила думає, в неї голова велика, а мені аби що в рот укинути та пожувати”. А він своє: „Подумай, які діла партія і товариш Сталін творять!... Діла великі!”. А я кажу: „Великі і дивні твої діла, батюшко Сталін — чай п’єш, а пузо холодне і кишки порожні”. Отак і сказав йому, лише не так голосно, як вам оце кажу, а тихіше. А їсти хочете?

— Не хочу. Я...

— Беріть. Я в кухні був і в кишеню кусень заховав. Натє.

— Спасибі, ей-бо не хочу.

— Пошкодуєте. Беріть. Вам я дам. Бо ви, видать, своя душа, з села. А тим жевжикам, коли б вони у мене води холодної просили — я б їм, повірте, смоли кип’ячої подав. Присяйбі, дав би! Нехай би жлуктали. Та ви, бачу, й не слухастє. Невже вам тяжко послухати мене? Я, як перед кимсь вискажуся, мені й полегшає... А ви, бач, і не хочете...

— Слухаю, сердешний чоловіче, слухаю, але... Голубчику, тут моя дитина. Оленочкою зветься. Може знаєте її? Черноока, з родимкою на шиї. Ану, може згадасте?

— Їх тут багато, усіх і не примітиш, — і сутулий чоловік покуйовдив свою й так уже розкуйовджену чуприну. — А тут нема її? — і перевів очі на пісок.

— Нема. Моя Оленка більшенька від отієї, що ось там сидить. Восьмий пішов.

— А мой Гафійці було дев'ять. На руках у мене вмерла. А жінка на долізці. А тепер, божуся, вечорами, як сам сиджу у хаті, вони приходять. Приходять і собі тихенько сідають в темному куточку... І на мене дивляться... Я їх самих не бачу, а тільки їхні голодні очі зорять... Зорять. І я їм становлю на стіл борщу і хліба. А вони не хочуть їсти, тільки дивляться на мене. Пильно дивляться. Я їх прошу-благаю — не дивіться, не я вас із світу звів, а власть советська вас заморила голодом. А вони мовчать, лише з темного кута їх очі світяться і світяться. Їй-право. А їжі, що я на стіл для них поставлю, не торкаються. Все дивляться. Чи ви мені не вірите?

— Вірю.

— Видко, що ви з села. А тут, кому я не розкажую — усі сміються. А це ж не смішно?

— Не смішно.

— Ви справді?

— Справді.

— Забожіться!

— Їй-Богу, чоловіче.

— Ой, які ж хороші люди з нашого села! Не то що жевжики. То, кажете, вашої Оленки нема тут на піску?

— Дивилася, нема.

— Може вона із старшими. Старші пішли, здається, на прогулянку. — Він подивився через огорожу. — Он вони вертаються. Чи чуєте? Чуєте, як виспівують „Спасибі партії”?! Аж гидко! То їх жевжики таких пісень навчили. А я їх пробував учора вчити „Реве та стогне” — то один з портфелем сказав, щоб я замкнувся. В мене голос, бачте

буржуазний, а не советський. Жевжик нещасний, реп'ях, блоха...

Він ще далі скаржився, але жінка його вже не чула. Зірвалася, вибігла на вулицю... Хустка збилась на чоло...

Скинула хустку, затиснула у кулаці — і так простоволоса і застигла...

Вся — погляд.

Скільки в тім погляді неспокою, надії та страждання!

Ідуть... Співають...

Чи Оленка там також співає? Чи впізнає її, матір, після такої довгої розлуки?

Дорогою, парами, побравшись за руки, наближались діти... Ближче... Ближче...

Жінка не ворухнеться... Стоїть, мов нежива, мов з кременю сірого вирізьблена...

Біля ніг — клунок і чудернацька іграшка. В руці — хустина, а в очах — сльози. Повно сліз...

Здавалося, вона готова всією постаттю, очима, посивілими кісьми, свитиною кинутися до дітей і пригорнути їх усіх або самій розпорошитися й розтанути між ними.

Діти підходили до брами. Жінка повільно, не відриваючи очей від співаючих пар, пішла назустріч. В очах мерехтіли голівки. Одна, дві, десять... Яка з них найбільше скидається на рідну, Оленчину, з яснопопелястими, як стигле жито, кісками?

Враз одне з дівчаток спіткнулося і навznak впало. Чорні оченята... Русявенька голівка...

Вона! Вона!!

Жінка зойкнула. Прожогом кинулася...

— Оленко! Це ти? Болить?

Дівча встає, обтрушується і зводить на жінку темні, злякані очата.

— Не чіпляйтеся до мене! Я вас не знаю! Ви — старчиха!

— Я думала... Ти схожа на мою Оленку...

— Я не ваша Оленка. Ви з вулиці. Замурзані. І коси, як у відьми. Ви — відьма!

— Я не відьма, донечко. Я — мати. Ось зачешусь, вмиюся — і ти побачиш, що я мати. Така, як і твоя.

— Моя мама злодійка. Крала на полі жито. Але була красива, а ви страшні, погані...

З гурту, що навколо них з'юрмився, протискується дівчина й обхоплює полотняну саморобну спідницю жінки:

— Мамо! Ви прийшли!

— Оленочко!

— То неправда, мамо! Ви не погані, не погані. — Дівчинка відривається від жінки й штовхає ногами подругу. — Моя мама не відьма, вона хороша, краща від твоєї. Краща в сто разів або ще й більше! Мамо, а зачешіться і покажіть, що ви не відьма.

— Донечко! Крихітко!

— Мамо, а зачешіться, покажіть...

— Я зачешусь, — і жінка тремтячими руками сяк-так чепурить волосся.

— От, бачиш, от бачиш! Моя мама хороша. А ти мала коросту. А твоя мама власть нашу гудила. Крала жито у власті. А моя мама любить советську власть. Еге, мамо, любите?

— Люблю, Оленко, люблю. Тільки мовчи...

— Нехай Надька мовчить. У неї мати злодійка.

— А твій батько контра! — Надька відбивається. — Товариша Сталіна не любить. А мати твоя тебе підкинула сюди, в приют, а в тебе в голові струпи були. Ага! І ноги були пухлі. Ага! Підкинула тебе мати, а сама втекла світ-заочі.

— Моя мама не втікала. Вона була голодна. А вона любить советську владу. Мамо, ви не втікали?

Жінка взяла на руки дівчину й, цілуючи, віднесла її від гурту.

— Ти впізнала мене, Оленко?

— Аякже, мамо! А чому у вас коси такі сірі? З голоду?

— Ні. Бо люблю я дуже...

— Кого? Владу нашу?

— Тебе, Оленко. Тому й посивіла.

Жінка, обвівши рукою, як крилом, голівку дитини, цілувала безперервно її коси, а дитина все пригорталася та повторяла:

— Це ви, мамо, це ви, мамо... Як ви знайшли мене?

— А, бач, знайшла, — і гарячі сльози матері спадали на попелясту голівку рідної дитини.

Діти збилися півколом і зачарованими очима спостерігали.

— Щаслива... Оленка щаслива... Маму маємо...

— Щаслива, та не дуже. Мама стара й погана.

— А ми й погані не маємо, — твердили свої інші дівчатка й витирали рукавами очі. — Не маємо. А Оленка таки має. Вона щаслива.

**
*

Мати вела Оленку за руку до головного будинку.

— Я їм про все розкажу, про все. Викладу свою душу, як на долоні. І як ти сюди потрапила, як я без тебе пропадала, як тебе шукала.

— А вдома буде що їсти, мамо?

— Буде, донечко, буде. То тоді кришки не було.

А тепер... Завтра будемо вже вдома. Побачиш Миколку, — воркувала мати і в її очах миготіли іскорки радості. — Почекай мене надворі, доню. Я спершу піду сама.

Жінка зупинилася... Завагалася перед широкими дверима з написом: „Директор”.

Затамувала подих, постукала.

— Можна! — пробилосся крізь двері.

Ввійшла і стала на порозі. Мала кімната. Загратоване вікно. Збоку — стіл, накритий синьою китайкою. На столі папери, телефон, бронзова статуетка „рідного вождя” і металевий каламар.

В кріслі — моложавий чоловік, з цапиною борідкою, з рожевими, мов стигле яблуко, щоками й властивим підборіддям. У нього очі такі маленькі — здавалося, не очі, а дірочки, проколені тонкою цівкою на рожевому, лисніючому образі.

Він, крізь зуби, тоненько процідив: „Сідайте!” — і жінка несміливо присіла на крайчику стільця.

Чоловік кулаком підпер цапину борідку і довго, мов би знехотя, перегортав папери, раз-по-раз заглядаючи туди — і, нарешті, ось підводить голову.

— Чому ж ти не здоровкаєшся? Сердишся?

— Забулася. Клопотів повна голова й... забулася. Даруйте.

— У Бога віриш?

— А як би то не вірити? Вірю.

— Ну, то нехай тобі твій Бог дарує, а ми все пам’ятаємо. Ввійшла, мов вовкулака — і ні мур-мур.

— Здрастуйте низенько.

— Ліпше пізно, як ніколи. Так чого ж прийшла?

— Моя дитина тут. Хочу забрать додому.

— Чув, чув. Ти тут вітер добрий підняла. Так ти твердиш, що Лена Любімова — твоя дочка?

— Моя, Бог свідок!

— Облиш. Я ліпше від твого свідка бачу. Твоє прізвище? — він не крикнув, а пропищав, обсмикуючи рідесеньку борідку.

— Марія Коваль.

— Отже, Коваль, а дівчина, що звеш її дочкою — Лена Любімова. Чи схоже?

— Послухайте, добрий чоловіче... Змилюсердїть-ся і вислухайте... Я вам усе розкажу...

— Наприклад?

— Не наприклад, а все чисто розкажу.

— З приємністю послухаю.

Чоловік вигідно розвалився в кріслі-дзиглику, перекрутився раз-другий на ньому, тоді закурив люльку і запахав з неприхованою насолодою димом попід стелю.

— Починай. Я приготувався.

— Знаєте, не можу навіть і почати. Серце аж розривається...

— Не страшно. Хай розривається. Ми, якщо треба, зшиємо його до купи. Ти ліпше починай.

Жінка опустила очі на підлогу і мов би з неї, часто затинаючись, почала вчитувати свою долю:

— Я мала, чоловіче добрий, трьох дітей. Найменше з них — Оленка. Як каторжна я працювала, на здоров'я не зважала... Кожного дня від рання й до пізньої ночі... Все для них шматок черствого хліба заробляючи... Повірите, недоїдала, недосипляла, тільки те й робила, що бігала, розшукувала, діставала... І їм приносила. Але що я їм могла дістати? Скибку хліба, вузлик буряків, картоплі... Як я не старалася, а прохарчувати їх було мені над силу. І серце в мене кров'ю обкипало, коли я бачила їх трієчко голодними. Та що це вам казати. Ви, ма-

буть, знаєте самі, як то з дітьми при недостатках сутужно. Самі бо діток маєте?

— Ще мені своїх дітей не вистачало, — разом з тютюновим димом випустив „добрий чоловік” під стелю. — Ось сюди в притулок чужих накидано більше як сотню. І клопоту не оберешся. А ти... Хоча... продовжуй. Кажеш, скрутно було з ними.

— Ой, як ще скрутно! Наближалася зима — ні хліба, ні до хліба. Всі босі, голі, голодні. В селі почався поголовний голод...

— Голод, кажеш. Ай-ай-ай! Які страхи-жахи! Мене від переляку аж морозом пройняло. Ну, далі, далі!

— Я заслабла, ледве ходила... Де вже про працю було думати. Мої діти розбрелися... Блукали з хати в хату, жебрачили... Але що вижебраєш, коли в селі майже всі пухли... Кожного дня то в тій, то в тій хатині мрець... Старший синок, Петрик, перший звалився з ніг. Відразу уста йому спалило, личко поруділо, поплямилося, а ноги стали, повірите, мов ті колоди. Як зліг, бідненький, на черинь, так до самого кінця і не підвівся... А як помер — в мене, божуся, не було вже сили нести його на цвинтар. Поховала біля хліва... Вирила між дубом і вишнею глибоченьку яму, постелила на дні рядно, що ще з дівочтва зберегла, а вкрила перетлілою дідівською чумаркою... Сама й засипала... І ось лишилася теперки з двома дітьми. Учепляться, було, в спідницю та й пхинькають, руки до мене простягають, їсти просять... Часом, не витримаю — кричу їм: „Мене беріть і їжте!” — не розуміють, не відстають від мене... Далі просять...

Я знала наперед, що тиждень-два мине — і прийде на них черга... І вони, як Петрик, на черені

затихнуть. Стала шукати порятунку. Ну, як їх уберегти від смерти?

Сусід, на щастя, якось наспів і дав мені спасенну раду. Мовляв, зроби ось так і так. І я вхопилася за ті його слова.

Одного дня залишила Миколку, середнього синка, в хрещеного, а сама поїхала з Оленкою в Черкаси. Двадцять кілометрів від нас. Оленці тоді було несповна шість рочків.

По дорозі розповіла їй, що й до чого. Сказала їй про все... Про голод, про старшенького брата, що не встав із черені. Я хотіла Оленку врятувати... І тому рішилася... Ну, ви розумієте, вирішила віддати її до дитячого притулку. Вона, мабуть, не все, що я розповідала їй, добре розуміла... Бо все плакала і жалісно дивилася мені у вічі... Приїхали до міста. Оленка вже знала напам'ять, що казати чужим людям, коли я її залишу біля притулку: вона кругла сирота, без батька-матері і прізвища свого не пам'ятає. „Як так не скажеш, — наказувала їй, — то тебе не приймуть туди, в притулок, і ти помреш, як Петрик, пам'ятаєш, на черені”.

Вона в мою спідницю ще міцніше вчепилася й повторювала все слово в слово так, як я її дорогою навчала.

По місті довго ми блукали, аж поки потрапили до дитячого притулку.

Знайшли, нарешті...

Поцілувала я Оленку й послала її одну до брами. А сама із віддалі дивилася услід... Оленка йшла побіля тину, раз-по-раз зупинялася та озиралася... А я її рукою відсилала від себе далі й далі... Через хвилину я побігла з тієї вулиці...

Жінка замовкла й ще нижче до підлоги похилилася. І її плечі тіль-тіль здригалися...

— Отже, — після гнітючої мовчанки розпочав „цапина борідка” повільно й чітко, мов би кожне своє слово він клав для перевірки на терези, — отже ти дитину підкинула під браму, а сама — у ноги. Так?

— Неначе так.

— Смішно.

— Дуже смішно, — відказала, мов би вирвала з грудей, жінка, — і випросталась. — Дуже смішно.

— Ну й що далі? Значить, ти зникла з тієї вулиці.

— Еге, пішла. І відразу, без рідної дитини, я зробилася якась порожня, сама собі донестямки бридка та осоружна. Не бачила навіть стежки перед собою — так заливалася сльозами. Прийшла додому, а моя дома пуста, холодна. І сама я покалічена, розбита... Неначе мертва... Взяла сина й помандрувала селами чужих собак дражнити, болото-сніг місити... Милостині, бодай маленької, просити...

Опісля... кожної неділі їздила чи то ходила до Черкас. Як злодій той, ховалася за рогом вулиці, біля притулку, і чекала... І коли дітей на прогулянку вели, дивилася на свою сирітку. Дивилася і побивалася... Безугаву ридала... І життя своє скалічене кляла та й проклинала...

Але однієї неділі я не примітила рідної русявої голівки. Від людей дізналася, що багатьох дітей з того притулку розіслали в різні сторони... Моя Оленка мала вже інше прізвище... Я того прізвища не знала... І я її, крихітку, не могла ніяк знайти. Цілий рік шукала — і даремно. Аж ось тепер, дякуючи Богові, знайшла...

Жінка добродушно всміхнулася і глянула „борідці” приязно у вічі.

— Дякувати Богові, знайшла, — знову сердечно повторила.

— Побожна дуже, — і „борідка” постукав люлькою об стіл. — Побожна.

— Без Бога, в нас кажуть, ні до порога.

— Ні до порога, кажеш? — промимрив він, кружляючи думками десь не тут, не в цій кімнаті. — І ото ти притьопалася аж сюди, щоб забрати свою дитину?

— Я не притьопалася. Чайкою сюди прибилася, ніг під собою не чуючи.

— Прибилася?! Чи бачиш таке диво?! А для чого? Щоб понавигадувати тут дідько-зна чого! Щоб наговорити мені отут щось несусвітне!

Жінка стрепенулася.

— Не вірите, голубчику, що Оленка — дочка моя? Родимка ж на шиї і шрам у неї на руці. Їйже-Богу! Я...

— Досить з Богом носитися! — подратовано обірвав „голубчик”. — Розкудкудакалась — спину немає. Признайся чесно, хто тобі ці несусвітні брехні про голод розповідав?

— Хто? Я ж сама бачила... Сама страждала... Голодувала...

— Гаразд, — кинув словом, як грудкою, чоловік і зірвався з крісла. — А скажи, де тоді був твій хазяїн? Чому він не захотів з тобою вкупоньці страждати? Де він, окаянный, пропадав?

— Його забрали.

— Коли? — і „борідка” захихотів, а його маленькі очі блиснули злорадісними вогниками. Видко було, що він ліпше за жінку знав, коли і як це сталося. — Коли, пригадуєш?

— У тридцять першому, — ніби прокинувшись від гнітючої пригадки, відповіла жінка. — Зо-

лото був, а не людина. У хазяйстві жвавий, заповзятливий, до роботи беручий. І ось вночі приїхала у двір машина. Вдерлися у хату, усе поперекидали, поперевертали... Папери якісь шукали... А його забрали...

— Так, так, — роздумуючи, мугикнув чоловік, проходячись уздовж кімнати. — Він, любонько, виходить, не просто забраний, а репресований. Це трішки гірше. Отож, громадяночко, мені твоїх побитих ніжок жаль...

— Як ви кажете? — жінка як слід не зрозуміла, до чого він веде.

— Кажу, даремно придибала сюди. З дочкою мусиш почекаати.

— Як почекаати?

— Просто. Вона лишиться тут, в притулку.

Жінка підвелася, розгублено розводячи руками, мов би ними щось хапаючи — і наблизилася впритул до столу.

— Невже... Невже... я рідну дитину не маю права назад забрати?... Я дякую і вам, і всім, що її прогодували... Але... Невже... Як же їй zostаватися й надалі тут... без матері... в оцій-о каторзі?...

„Цапина борідка”, нараз, стукнув випещеним і пухлим, як пампушка, кулаком об стіл. Його обличчя зашарілось, а очі затягнуло якоюсь поволокою.

— Якого права шукаєш ти?! Яка це каторга?! Бачу, вмієш нас плямити!

— Я не плямлю.

— Ліпше замовчи! Ми таких частенько бачили і бачимо! Ич, стерво! Розкидала дітей, віятися, гуляти, бач, кортіло, а тепер пришвендяла і про голод якийсь там теревені править. Усе здуру виляпала, що про нашу власть думаєш. Розкрила себе зразу! Видко, що ворог народу!

— Я не ворог. Я хочу захистити... Хочу забрати свою дитину...

— Чи бач, хоче захистити! Забрати... Щоб опісля баламутити, зводити її із розуму, щоб її учити, як нас ненавидіти та проклинати.

— Я свою дитину не збаламучу.

— Співай, співай, а я знаю своє, — і він квапливо порився між паперами, висмикнув один листок і потрусив ним перед обличчям жінки. — Ось тут чорним по білому написано, як ти своє дитя до розуму доводила. Як воно опинилося в притулку, то вечорами те лише й робило, що „Отче наш” та „Богородицю” співало. А про товарища Сталіна анічогісінько не знало. Ну, що ти тепер скажеш?

— Віддайте мою дитину!

— Аби ти путня, ми віддали б. А так — ти непутяща!

— Я путня. Ти сам непутній, — зразу перейшла жінка на повне зневаги „ти”. — Оленка — моя! Моя!

— Не твоя, а наша!

— Ти безсердечна, каторжна людина. А будь ти проклятий! — і жінка в розпучі піднесла кулаки і затулила ними очі.

— О, ти ще й бунтуєшся, погрожуєш. Кулаками трусиш проти влади! Буржуйка! Я тебе зараз прибору!

Він подзвонив. На порозі вмить виструнчилася в рабському послуху кремезна постать.

— Веди. Бічною, щоб діти менше бачили, — кинув „борідка” м'яким, сливе шовковим, голосом. І вже до жінки голосніше і терпкіше: — Поговориш, сміття буржуйське, в іншому місці.

Жінка ступила крок і, як підкошена, повалилась на підлогу...

— Оленко!

Їй допомогли підвестися. І за руки вивели із кабінету.

„Борідка” стояв без руху. Аж так погладив підборіддя і кинув навздогін:

— Оленка! Чи бач! Є квас — та не для вас, буржуйко!

Двері із скрипом зачинилися.

**
*

Згодом „борідка” вийшов на подвір'я. Став, зіпершись об деревину, й занудженим оком розглянувся навколо.

— Борисе! Борисе! Поклич з шістнадцятого Лену Любімову! Чуєш?

— Чую, не позакладало, — не відізвався, а відгризнувся Борис, той якраз, який жінці скаржився на ненависних жевжиків з портфелями. — Чого то горланити на пупа? Чую!

— Ну ти й бурмило! Ніяк по-людському не вмєєш говорити.

— А що ж ви хочете, щоб я до вас соловейком тьохкав? Не діждете. Говорю, як умію. Що ви мені — сват, чи брат, чи так добра людина, щоб я до вас медовими устами говорив?! Ви мені — ніщо. Приший-кобилі-хвіст або ще й менше.

— Ну, ну, тихіше!

— А то що? Заберете й мене, як ту нещасну жінку? Прибилася, сердега, аж із села, а ви її — за ґрати. А я ґратів не боюся. Не на того, браток, натрапили. За що ви їй вкорочуєте віку?

— Нехай тебе це не цікавить. Не сунь носа в чуже просо, бо швидко помреш.

— Ви не лякайте. Я — ляканий. То жінка — душа. Ви тій жінці п'яти порепаної поцілувати недостойні.

— Геть, потворо, з мого притулку! — і „борідка”, розлучений, з півнячою войовничістю, пішов на Бориса. — Геть!!

— Тільки підійди, — зразу перейшов Борис на „ти” й показав „борідці” кулака, вузлуватого, землю припорошеного, — я з тебе зроблю... Ти мене не виганяй з притулку, я сам звідси втечу. І не зіпай, бо всмалю у жирний писок так, що юшкою заллешся. Дивись, чистий тобі слимак, ховрах партейний, а як розчинив пельку. Ти бачив, паразите, яка та жінка суха, нещасна. Отож ти її вимучив, що в неї кістки лише видніються, а сам на її шкірі розжирів. Дивись, який мордатий! Тебе проколи голкою і сало з лица бризне. Аж гидко на тебе дивитися. Як вас, чортів, тут багато розплодилось. Як бліх у тої собаки.

— Краще мовчи!

— О, не замовкну! Нехай тобі заціпить. Я вже нічого не боюся. Настобісіло мені на вас, жевжики з портфелями, дивитися. Ви мені у саме серце в'їлися. Утомлений я, чуєш!... Бо до мене вечорами приходять Гафійка... Приходить жінка... І сідають в кутику... Голодні... І дивляться на мене... А ви всі, жевжики, які пикаті... Візьми ось голку і проколи...

„Борідка” зірвався й побіг до себе в кабінет. А Борис все ще посеред двору кляв і скаржився...

**
*

Коли два дужі молодці тягли Бориса через подвір'я, діти здалеку з острахом спостерігали.

— Він не любить советську власть.

— Звідки ти знаєш?

— Знаю. Так і мою маму вели за руки. А вона злодійка... Троцькістка...

З будинку, де приміщався кабінет „борідки”, вибігла Оленка, гірко схлипуючи й закриваючи лице долонями.

— Лено! Чому? Хіба не їдеш з мамою додому?

— Не їду. Мама, як той, що он ведуть, — і вона вказала на Бориса. — Як той. Моя мама — буржуйка.

— Яка?

— Проста буржуйка... — і заливаючись слізьми, пішла до клубу.

Діти мовчки розходилися...

Згодом з клубу донеслися звуки піаніна:

„Я другой такой страны не знаю,

Где так вольно дышет человек” —

тягли тонкі, різнобарвні дитячі голоси.

Темніло...

*З будинку... вибігла Оленка, гірко схлипуючи й
закриваючи лице долонями.*

— Мама... Моя мама — буржуйка.

У ДВОХ

Моя хатина. Вірніше, закапелок із сірих стін та невисокої, що ось-ось придушити може, стелі... Невміру вікно широке розкриває задимлену й заковану асфальтом вулицю з неоновими лампами й зачахлим, самотнім деревцем...

Я біжу в кімнату. Від двиготу машин, від скреготу заліза... Від кам'яного пилу, перемішаного з цементом та газоліном...

Я закриваю щільно двері, притемнюю вікно й полегшено зідхаю.

І падаю на ліжку.

І тоді... нарешті ми удвох у вузькій кімнаті. Я і моя пані, моя хороша, нерозлучна супутниця. Вона безшумно виринає з темного кутка, нечутно сідає біля мене, зазирає мені у вічі і своїми ніжними та свіжими долонями пестить мені душу...

І ми удвох читаємо листа, що приблудився з-за тридев'ять земель до мене, аж звідти, де я колись уволю житами наблудився, босоніж понабігався і на солomé в полотняній саморобній сорочці з дошкульними рубцями понаспався.

На крайчику коверти ще зберігся засохлий, крупнистий хліб, що напевно ним, колись гливким та землясто-чорним, заклеювали вісточку до мене...

„Хата така ж, як і в ту мить, коли ти з неї віддалився. Хіба трішки схилилася. Та те замуране віконечко, з якого взимку видко ковзанку, замазали

гладенько. Щоби крізь нього холод на піч не добрався...”

Моя супутниця і я шугаємо думками до рідного кубельця... Обходимо кругом, на пагорбі, без тину, з єдиним осокором, хату... І входимо усередину. І горілиць лягаємо вздовж печі, ногами випираючись у стелю. І пхинькаємо, і гупаємо по стелі від досади...

— І чого це ти, Колько, ногами смалиш?! Хочеш, щоб віником тебе звінчав. Мені недовго — звінчаю під первий сорт, — це батько.

— Ой, правда, хоче наш пхинькало віника покуштувати, — мати.

— Пустіть на вулицю ковзатися! — це я.

— Ковжайся на печі. То ліпше буде. І так будиш безперестанку.

І я, здається, лишився на черені лежати...

— О ні, ні, ні! — шепче-підказує мені супутниця. — Хіба ти вже забувся? Пізніше мати вбрала тебе у свої кохти, сорочки, а шию обгорнула спідницею... Пригадуєш?

— Пригадую.

— А взувся ти в батькові розлізлі шкарбани — і майнув на ковзанку.

Як затишно мені від таких спогадів. Як радісно, що в моєму закапелку лише я та моя хороша пані. Вона мені допомагає воскресити те, що забулося, що часом, мов попелом, присипалося, притрусилося...

— Так, так, — кажу я в захваті, — я все пригадую! Мене одягла мати, і я... я тоді підскачів і її в обличчя поцілував. Один раз, два... Ну, прямо безліч...

— Ні, ні, ти помиляєшся, — втручається супутниця. — Й не раз, й не два, й не безліч... Ти

зовсім і не цілував. Згадай, ти надвір миттю фурк-
нув — і зараз же, три кроки по снігу не вбігши,
grimнувся додолу. Хоч і дошкульно по льоду ли-
цем ковзнувся — та не заплакав. Пригадуєш? Ти
не заплакав. Ти зірвався хвацьки і в козячому за-
хопленні повіявся в долину... На ковзанку...

— То тоді, виходить, я матері й не дякував?

— Виходить, так. Не дякував. Ти взагалі до
матері не був надто ласкавий, — ніби між іншим
додала супутниця.

— А тепер би я упав на землю і її ноги цілував.

— Запізно, — каже моя пані.

Обоє ми замовкли. І в затишку кімнати чутно,
як лист в наших руках тремтить. Ми не читаємо,
а п'ємо вдох слова, що олівцем вистрибують на
клаптику пом'ятого паперу...

„Твоя шкільна товаришка, Маруся, в Сибір по-
їхала. З якутом одружилася... І має сина...”

Прожогом — я і пані вбігаємо до школи... За-
скакуємо в класу... Сідаємо за парти і очима стри-
жемо убік, на задню парту.

— Марусе, — кажу, — а я на вулиці читав
афішу... „Любов фронтовика”.

— А що таке любов? — дивується Маруся.

— Любов... це ти і я, коли із школи рядочком
ідемо.

— Дай мені яблуко, — просить вона.

— Я вже надгриз. Кусай із цього, цілесень-
кого, боку.

І ось вона в Сибірі, в незнаній стороні, поміж
чужим народом, вислухує, як нудно шумить ліс і
приколисує тайгою сина.

Чи згадує те яблуко і ту афішу про любов ко-
лись маленька, з густою пшеничною косою, прудка
Маруся?!

— Ти зовсім не називав її „маленька”, — втручається супутниця. — Що з пам'яттю у тебе? Ти завжди звав її — хіба забувся? — „гудзик”.

— Авжеж, — погоджуюся я, — дражнив частенько гудзиком. З очима темними й іскристими, як ранішній любисток. І біля уст родимка, мов цявшок забито...

І знову я безмірно вдячний моїй супутниці. Вона кожну дрібничку з давнини зугарна розшукати і переді мною, мов би на килимі, розіслати.

Я відчуваю, що з панею в кімнаті жити легше. Я з нею зжився і здружився, і дружба наша тягнеться роками.

Я вдень пірнаю в море гамору і руху... Її лишаю в хаті. А ввечері, переступаючи поріг, її стрічаю... Вона зринає із кута, з-поміж облущеної фотографії, з-поміж потрісканого хрестика та полинялої ікони, що їх я захопив колись із дому.

І ми удвох. Як одне ціле... Вона, як часточка моя... Я її пильную, боюся її втратити, як свого ока, як крихту тіла рідного.

Читаємо удвох...

„Ми живемо добре. Нічого нам не треба. Якщо ти хочеш, пришли на празник два гребінці і пачку аспірини...”

Нехотячи, від злоти зім'яв листа...

Включаю радіо і відкриваю навстіж вікно між хмародери. Мою, мов скриню, комірчину, шматують кострубаті згуки самбо, із вулиці вривається брязкіт чарок із бари, шарпаються повз вікна окрики юрби і гаркіт поліційної машини. Мої ще тількищо сумирні стіни дрижать з переполоху.

А я притупую під такт рвучкої музики... Притупую щораз сильніше... І проганяю свою супутницю... Навіщо вона тут? Роз'ятрювати рани? Навіщо?

І чим роз'ятрювати? Гребінцем? Чи шкарбанами? Чи шматком гливкого хліба, що ним заклеюють листи і немовлят годують?

— Чому стоїш? — кричу супутниці. — Чому впиваєшся в лице і пазурами раниш душу? Хочеш журити очі і малювати темні риси на чолі? Я не сумую за тим, що я покинув! Аніосьстілечки! Ні крапельки! Чи чуєш, аніосьстілечки! Іди від мене! У темний кут іди і не виходь ніколи вечорами до мене на гутірку! Не жди мене. Мені з тобою, пані, зрозумій, не по дорозі!

І вона — під натиском гармидеру, що вдерся в хату, щезає.

І я вже самотою дочитую листа...

„А степ наш той самий, що й був. Ідеш — а він з усіх боків із небом сходиться”.

І враз мій гнів розвіявся. Я вимикаю радіо. Вікно загрюкою. Й приплющую в знемозі очі... І в думці перепрошую я свою пані. Як я посмів її прогнати...

Я її знову кличу. Вона мені потрібна. Без неї я порожній, без тепла, навіть без огника. Вона ж наповнює мене і ogrіває...

Як я співаю, вона приспівує і примовляє...

— Той сами: степ... поля... жита... — шепчу, мов би співаю, я.

— Жита... — бринить струною слово вірної супутниці...

— Жито ж моє, жито,
Небом понакрито,
Та ти ж розрослося
До неба колоссям...

Ми разом співаємо. Ми удвох, поміж чотирма стінами й вікном, що виходить на асфальтовану вулицю і хмародери, щасливі.

Щасливі, що ніхто не вдирається у нашу хату і в наші душі.

Але... Ще хвилю.. І влітає до нас — не вітер з бензиновим смородом, не сопух запліснілої в горілці бари. Сусідка.

— Ти співаєш?

— Ага.

— Погане щось. Певно про ковбоїв.

— Про жито...

— Ходімо на телевізію дивитись. Там така драма, що серце роздирає!

— Не хочу дерти серця, — відрубую сердито я.

— А в футбол програли наші, — мучить вона далі.

— Так йому і треба, — щоб відчепитися, відповідаю.

— Кому так треба?

— Футболіві.

Вона кидає на мене здивовані й злякані блискітки.

— Ти щось не те говориш.

— Не те.

— Ходім до товариства. Тепленька кава. І тісточка із мармелядою. Ходім, коцію ти безсмертний. Ти ж у кімнаті сам.

Я змовчав. Сусідка здвигнула плечима і пішла.

Ну, що їй казати? Чи зрозуміє вона, що я ж не сам... Я не один... Зі мною цього вечора гуторить моя супутниця. Вона напрочуд свіжа, ніжна і гнучка. І не старіється вона з роками.

Моя справді шановна пані... Моя хороша ТУГА.

Зі мною цього вечора гуторить моя супутниця...
Моя справді шановна пані... Моя хороша туга.

САМОГУБСТВО

Баба Гапка хоч і підтоптана роками, сьомий десяток минає, але слух має, дякувати Богу, гострий. Вона з печі чує, що синок голови колгоспу Ясик, або, як його всі дражнять у селі, „кобиляча голова”, скликає людей на збори.

„Ну, певно, на збори. Це він, далєбі, кричить під вікном у Палажки: „Тітко, не запізнуйтесь!” — А тепер, бузувір, біжить оце до нас, — роздумувала баба Гапка. — Що ще, антихристи, придумали. Вже все відняли. Білокопитого Іван сам відвів до колгоспу. Маньку з телям і новеньким налигачем з хліва забрали. Чого ще треба? Чи може людей вже будуть усупільнювать? Кажуть, що вже й не знатимеш, де твоя сім'я. Зроблять з усіх одну, як у тих бджіл. Ах і часи! І треба було мені до такої наруги доживати...”

— Бабо!

Стара стрепенулася.

— Бабо! — ще різкіше запищала „кобиляча голова”.

— Якого дідька лементуєш! Не глуха. Чую.

— За годину — марш! — на збори. Безпремінно! Ясно?

— Іван піде. Дайте мені спокійно померти.

Хлопець прилип носом до шибки і поспіхом пояснив:

— Це лише для жінок збори, бабко, не запізнуйтесь!

І дременув...

„Агі на ваші голови! Для жінок увечері збори. Світ догори ногами перевернувся”.

Після такої новини баба Гапка не всидить на печі. Де ж би то!

„Самих жінок збирають. Без чоловіків. Та ще коли — березневого вечора. Темного-претемного. Вийдеш на вулицю, як у димарі, чорно, тільки калюжі блищать...

Та ж не тільки жінок скликають, а й старих бабів, бо ж яка вже з мене жінка. О, Пречиста, чому я ще не вмерла! Діждалася таки усупільнення проклятого...”

Миттю вдягнула свиту — і на подвір'я...

Смеркалося. Іван ніс з городу в'язку бур'яну.

„Холодне ж то паливо, — промайнуло бабі в голові. — Колись сухий дуб у стосах цілу зиму перед вікнами стояв, а тепер... Бур'яном треба чадіти... А Іван, сердега, як схуд, змарнів... Змолоду — а це було ніби так недавно — залюбки дволемішного плуга підіймав, а тепер, бач, як зігнувся від невеличкої в'язки...”

— Гапко, чи це тобі літо, що вибігаєш в очіпку? Холодно ж.

— Мовчи, коли нічого не знаєш.

І через тин:

— Палажко, Палажко! — З сіней виглянула сусідка. — Була в тебе „кобиляча голова”?

— Була.

— Кликала на збори?

— Кликала.

Баба Гапка хотіла була все зараз викласти: про страшну новину, про чорну-пречорну ніч, про антихристів, коротко — про усупільнення жінок. Але від хвилювання лише зугарна була сказати:

— Содом-гомора у селі, Палажко. Сьогодні са-
мих тільки жінок збирають. Розумієш?! Іди та ка-
жи іншим. Хай беруть із собою ножі, рогачі, со-
кири. Він тебе за груди, а ти ножем туди, в живіт.
Чуєш?!

Палажка вже нічого не чула. Подалася вулицею...

Баба Гапка швиденько попрямувала до хати.
Глядь: „Боже мій, яка ж з мене погана господиня!
Зовсім забула за них”.

Біля хлівця трусилось від холоду її „госпо-
дарство”: чубата курка та півень-підросток.

Відчинила дверцята, припрошує:

— Заходьте, голуби мої, заходьте! Я за вас,
соколятка, й забула.

Темнішало надворі і в думках баби Гапки.

„Оце й всього добра — півпівня та курка, хлів-
чик та хата на курячих лапах. А було всього до-
волі — і все антихристам у пельку пішло. Двійко
діток знайшлося — та й спочило. А я ще по світі
нидію. Дожила до такого спустошення, розорення...”

Непомітно підкралась темінь. З хати пробивав-
ся промінь каганця та від відблисків вогню у печі
раз-по-раз шмигала повз вікна розкошлана Іванова
тіль. Ось і каганець уже погас. А баба Гапка все
ще стояла, зіпершись об старий, як і вона сама,
хлівець та думала.

— Гапко, йди до хати, ти ж змерзнеш!

Порвала думу. „Ай справді мені холодно. Та
й треба ж готуватися до тих іродових зборів”.

**
*

Баба Гапка всунула до спідньої кишені ножа,
перехрестилася і рушила.

— Іване, ти сиди вдома. Якщо на зборах при-

крутять дуже — кричатимем. Почуєш крик — збирай чоловіків — і нам на поміч.

На вулиці її вже чекав гурт жінок.

Палажка тримала в одній руці рогач, у другій ліхтар. У Марійки - ворожбитки підозріло віддувалася кишенья. Деякі щось приховали під свитами. Одна лише Ївга стояла, здається, без нічого і ніяково посміхалася.

— А ти ж чому з голими руками? Думаєш, колгосп з тобою жартуватиме?

— Та я взяла сікача. Хіба не помічаєте?! — і показала на халяву.

— Добре! — баба Гапка аж всміхнулася. — Тепер ось що. Оружжя гарненько приховайте. На зборах сидіть тихо — і слухайте. Коли ж урветься терпець, тобто, коли вони полізуть своїми брудними пазурями нам у душу, я перша вийму ножа, а ви — за мною. І кричіть найдужче. Збіжаться чоловіки — і ми покажемо їм, нехристам, як з людей глумитися. Гайда!

Попереду, з ліхтарем і рогачем, ішла Палажка. Поруч — баба Гапка.

— Та знайте, голуби, як і куди бити. Якщо, для прикладу, у мене ніж, то я мушу ціляти в живіт, бо ним черепа не проб'єш. Хто має рогача, найліпше бий по голові. І кричіть щодуху. А Ївга, думаю, сікачем хай б'є по шиї. Там найбільше кров бушує. А сокиру хто з вас має?

— Аж три.

— Гаразд. Сокирою можна бити куди попало. Вона дошкулить.

Підходили до колгоспного будинку.

— Так чуєте, дивіться на мене. Я першою, кажу ж вам ще раз, піду в наступ. А тепер заходьте та тихесенько сідайте. Не вітайтеся.

Першою увійшла Ївга. За нею — баба Гапка з Палажкою. За ними — всі інші.

Стали гуртом біля порогу. Роззираються...

В клубі брудно. Стіни полущені, небілені ще он-ген-відколи. На одному підвіконні розбитий глек із зламаною сухою квіткою красується. Сірий від давнини стіл прикритий червоною матерією. На столі, поставлена на пощерблену перевернуту тарілку, чадить лампа. Поруч — порожня плящина. Скрізь по кутках патьоки та цвіль. На стінах — засиджені мухами портрети живих та мертвих „героїв” і „вождів”...

За столом — двоє: голова колгоспу Пилип Іванович, або „трутень”, та активіст Федя, або „глиста”. Збоку, на окремій лавці, актив. Зовсім осторонь, на стільці — синок голови колгоспу, „кобиляча голова”, вигідно вмотився і бундючно оглядає зібране жіноцтво.

Жінок в клубі все більше та більше. Між ними де-не-де чоловіки.

Порушує мовчанку баба Гапка.

— А чого це, — каже вона, дивлячись на кіптяву лампу, — колгоспна власть блимає отаким чорти-батька-зна-чим?

— Яким таким? — відгризається відразу Федя.

— А он тим, що на тарілці чадить. Невже тобі повилазило, не бачиш?! Чи не можна хоч на баб'ячі збори дві лампи поставити? Ми б хоч вас розглянули, що ви за птиці.

Пилип Іванович іде, схиляється до синка — той миттю зривається, біжить до комірчини і вносить: в одній руці — газову лампу, а в другій — біблію... Він кидає біблію на стіл і примощує на ній друге чадіюче світило,

— А ти що то, сопляку нещасний, лампу на Святе Письмо ставиш! -- grimнула баба Гапка на „кобилячу голову”, схопивши міцно його за штанину.

— А ви не чули, що тато казав?

— Передай татові, щоб він на свою дурну голову лампу примостив. А Святе Письмо прийми!

Пилип Іванович глянув на жінок — і, певне, прочитавши в їх суворих поглядах солідарність з бабиною вимогою, нехотя скорився. Біблію заніс назад до комірчини, а синка, що спробував був бігти вслід за ним, штовхнув із серцем до стільця.

Тиша. Нарешті Ївга:

— Сідаймо, коли не просять. Он актив давно розсівся.

Стільців мало. Дехто сів. Палажці з рогачем і ліхтарем, як на зло, немає де притаковитися.

Баба Гапка приступила до „кобилячої голови”.

— Ти ще зелений, можеш підростати. А он жінки стоять. Давай сюди стільця! — й забрала.

Хлопчина зиркнув ображено на батька, а той, замість заступитися, тільки байдуже головою кивнув. Тоді синок зібрав губи на шворку і злісно подивився на бабу Гапку та Палажку, що вдвох присіли на його стільці...

Аж ось Федя підвівся з-за столу.

— А де ж ваше „драстуйте”, колгоспниці?

Ніхто не озивався. Палажка таки не втерпіла:

— Тю, на твою голову! Можеш починати і без твого „драстуйте”. Ми вас кожного дня бачимо. Аж надоїли.

І з відразою махнула рукою. І тут... рогач по-сунувся і дзенькнув об підлогу. Актив занепокоївся...

— Якщо я не помиляюся, Палазю, — просичав Федя, — у вас рогачик під світою.

— Не рогачик, а добрий рогачисько.

— Нехай. А навіщо він вам здався?

— Щоб поночі від скажених собак обганятися.

— А хіба в нашому селі скажені собаки є?

— Багато капосних.

Тиша. Пилип Іванович підводиться. В руках папірець.

— Треба сказати, гм-гм, що оці збори торкнуться тільки жінок.

Хтось із присутніх:

— Ще побачимо, чи торкнуться.

— Побачимо, — незворушно вів Пилип Іванович далі. — Отож, чоловіки нам не потрібні... Гм...

— Хай лишаються!

— Хочуть глумитися з нас!

— Тихо! — крикнула баба Гапка.

Усі принишкли. Пилип Іванович кинув оком спершу на папірця, тоді на жінок.

— Я маю важну бомагу з центру. Партія і уряд потребують курячих яець. Бо, як ви самі знаєте, яйце — це життя. А жити нашій партії треба.

— Не мудруй! Кажі ясніше!

— Мовчать! — і Федя застукав олівцем по порожній пляшці.

— Так от, як я вам уже сказав, яйце — це життя. Тому кожна ваша доросла курка мусить здати партії та урядові по п'ятдесят яець на рік.

Заля загула.

— Він з груші маленьким бебехнувся!

— Здурів!

— Певно, не прохмелився.

— Тихо!! — Федя знов забарабанив олівцем об пляшку.

— Я питаю, — говорив Пилип Іванович далі,
— я питаю збори, чи партії треба жити?

— Ясно, треба! — кинув хтось з активу.

— Правильно! А коли так, то треба яець. Отже, проголосуємо. Хто за те, щоб для життя партії здавати по п'ятдесят яець з дорослої курки — підніміть руки. Один, два... п'ять. Я шостий.

Хтось із жінок:

— Та ж у вас ніколи курей не було, голодранці!

— Ваш Федя курей по цілому кутку крав, а тепер, біда, голосує.

— А ти бачила, кирпата, що я крав?

— А Коровайчиха за курку тебе як по морді віником молотила. Забувся?

Пилип Іванович насупився. Щоб втихомирити жінок, підніс стільця і декілька разів грюконув ним об підлогу.

— Голосуємо далі. Хто проти яець?

Жінки перешіптувалися.

— Виходить, ніхто. Пиши, Федя, одноголосно. Отож, постановили — то виконуйте. П'ятдесят яець, або вашим курям — каюк.

— Що? Що ти кажеш? — і Гапка виступила наперед. — Баби, чуєте, вже дійшла черга до курей. Вже кури підуть в антихристову пельку. А що ж нам лишиться? Бур'яни у дворі та злидні в сім'ї? Пожерли наше все: свиней, овець, корів — тепер до курей добираються. Подавляться! Не дамо!

— Не дамо! — понеслося звідусіль.

Федя підбіг до баби Гапки і схопив її за рукав свитини.

— Ти, стара, порохнява бунтарко! Як не даси, то ми з тебе видушимо, що належиться. Ясно?

Баба Гапка обернулася до жінок.

— Чуєте, баби, чуєте голос грабіжників?! Чо-

му ж мовчите?! Вони ж ось лізуть з своїми брудними руками до наших сердець. Знущаються з нас. Не даймося! Чуєте?!

Вона піднесла кістляву руку і потрясла нею вбік переполошеного активу.

— Терпець урвався! Не даймося!

Заверещала, заскиглила заля. Дзенькнула шибка...

Федя штовхнув стареньку, хотів її випхати із клубу, але — бабин ніж скривавив йому лікоть.

— Заколола петлюрівка! — зарепетував Федя.

Все перемішалось — і кричало, верещало, проклиналило...

Палажка жбурнула ліхтар на підлогу, підбігла до стола і щосили почала по ньому кулаками бити.

— Доки будете нас мучити, іродові душі!

— Мучити! — підхопили жінки.

І Палажка вчепилася Пилипові Івановичу у груди.

— Партії все віддати, бо їй, триклятій, жити треба, а нам що, вмирати?! — і рогачем приплескала червоноармійського кашкета.

— Вбили тата! — завищала „кобиляча голова”.

— Ламай вікна й двері.

— Лупцюймо актив!

— Доганяй, бо втече!

— Куди ховасься, там теж знайду!

— Схаменіться, жінки!

Ївга з сікачем полізла під стіл. Хтось божевільно звереснув... Рубали вікна... Хтось когось дубасив стільцем по голові... Вигуки, стогін, метушня...

Актив лежав на підлозі. Один з активістів підніс руки догори і присягався:

— Ми самі проти курей, не вбивайте! Богом клянусь, я проти цього наказу...

— Клянетесь, вовкулаки, а Святе Письмо під брудну лямпу ставите!

Баба Гапка стояла над дебелим чоловіком, раз-по-раз сіпала його за чуприну і приговорювала:

— Оце тобі за корову, а оце за теля. А оце за коняку...

Враз вона змінилася. Кинула чоловіка, відняла у Палажки рогача, піднесла його вгору, щоб угамувати несусвітній галас, і загукала:

— Слу-у-хайте! — Всі глянули на рогача. — Слухайте, жінки! Покиньте місити цю нечисть. Вона й без нас виздихає.

— Виздихає!

— Щезне!

— Тихо, жінки! Нас пограбовано, сплюндровано. Нашу худобу загнано до колгоспної стайні. Звільняйте ж свою рідну худобу! Ведіть додому. Чуєте! Нема худоби — нема господарства, а нащо ж тоді нам, жінкам, жити! Ламайте стайню. Не хочемо колгоспу! Забираймо назад нашу радість, наше хазяйствечко. Ходім! Палажко, бери свого рогача.

Не дослухали баби Гапки. Всі кинулися з кльобу.

— До стайні!

— До свинарні!

Скакали крізь вікна. Товпилися в двері. Галасували надворі.

Баба Гапка і Палажка ніяк не проштовхаються до виходу. Палажка аж губи прикусує.

— О, Боже мій, я ж хочу ще заскочити до хати, налигача й вуздечку прихватити.

— Мій Білокопитий та Манька з телям і так бігтимуть за мною, — раділа баба Гапка.

— Хутчій виходьте! — підгонила гурт Палаж-

ка. — Ось ставайте тут, бабо, — і присунула під вікно стільця...

— Та що ти, Палажко! У моїх літах через вікна плигати...

— Бабо Гапко, ви ж мусите спереду бути, а не у хвості шкандибати. Стрибайте!

Що робити — підбрала спідницю — перескочила. За нею Палажка.

За хвилину в клубі панувала тиша...

Першим насмілився підвести голову Федя. Він охнув і глянув у вікно. На колгоспному подвір'ї горіла солома. В клубі — вирвані із завісами двері, вибиті шибки, розкидані та поламані ослін, стільці... На ніжці одного стільця нашпилено папірець із району.

Актив помалу очунював... Хтось застогнав...

— Пилипе Івановичу, ви живі? — врешті відважився запитати Федя.

— Бачиш, що дихаю.

— Пилипе Івановичу, треба б майнути в район за підмогою.

— Знаю. Але я не побіжу. Голова тріщить. Так по-скаженому огріти рогацем...

Федя простягнув свою поранену руку:

— Я теж не можу.

Пилип Іванович оглянув актив. Хто стогнав, хто мовчки об'язував подертою червоною матерією свої рани.

— Ніхто з нас не може рушити в дорогу. Всі ледве дихають. Катне Матвій, він, здається, втік звідси ще перед бунтом.

— Чи ви не бачите, що з мене ось-ось душа вилетить, — донеслося з-під перевернутого столу.

Усі переглянулися. Федя стола відсунув.

— Ти тут, Матвію? Тебе теж побили?

— Не тільки побили, а й скалічили.

— Де саме? Куди? — допитувався Федя.

— А, не закудикуй. Соромно й казати.

— Сором — буржуазний пережиток, — вмішався Пилип Іванович. — Комуніст не має сорому. Кажі!

Матвій скося подивився на Ясика, що пхінькав біля батька.

— Тут же діти...

— Покинь дурниці! Таке діється, а ти, як маленький — діти. Де тебе вдарено?

— В штанину.

Дехто з активістів пирснув.

Пилип Іванович глянув на сина.

— Тоді ти помандруєш, синку. Ти один цілий. У район, до дядька Віктора, де ми з тобою, пригдуєш, бували. Знаєш?

— Єге.

— Скажеш там, що в селі революція, хоч, тьху... ні, ні... Кажі, що контрреволюція. Нас повбивали, але ми вижили, запам'ятай це — вижили... Люди грабують свою худобу з колгоспу... Підпалили солому... Клюб розгромлено... Усе понищено... Смаляй!

— Біжу. Все скажу йому. Скажу: „Дядю, а почалася ця контрреволюція через проклятуці яйця...”

— Дурень, хоч і мій син. Кажі тільки те, що я переказав. Поняв? Іди, сідлай коня. А нам, — звернувся Пилип Іванович до активу, — краще було б покищо сховатися. Вставайте!

Глупа ніч, а на колгоспному подвір'ї, як у ясний день на ярмарку. Довгі язики вогню прошивають вогку провесняну темінь. Чудернацькі тіні пристають до людей, худоби, дерев — і то розпливаються й довшають, то враз чорніють і меншають, то танцюють і множаться... Люди погейкують, лаються, лунко та радісно поплескують худобу і бігають, безупинно, невтомно бігають...

Усі двері навстіж і всюди повно людей. Виводять коні, корови... Свині розбрелися по подвір'ю і за ними вганяють господарі... Клекоче гамір-метишня, вирує...

Баба Гапка ось-ось зомліє від щастя. У такому гармидері ледве відшукала своїх „голубів”. Тиснеться з ними до воріт. Праворуч неї — корова Манька, ліворуч — теличка Проліска. Не знає, на кого й дивитися, кого й гладити. Відкришує шматочки хліба з кишені і — раз мамі, раз доні.

— Їстки хочете, голуби мої. Зголодніли. А як у мене були, то пестила ж я вас... Голоду не знали... А скучала ж за вами — не сказати. Все було на ясла та налигачі дивлюся, та плачу-плачу, хлібодавці мої.

Враз перед бабою, мов відьма на мітлі, Палажка з рогацем появилася. Манька з остраху рвонулася вбік. Проліска й собі навтікача. Баба Гапка спересердя аж ногою тупнула:

— Чи ти в своєму умі! З рогацем до худоби... Перелякала смирняток моїх... Йдіть сюди, красуні мої, це не на вас рогаца приготовлено...

Відломила більше хліба, показує одній і другій, припрошує... За шматком потупцювали рогата

мама та безрога доня... Не встигла баба Гапка проштовхатися до воріт, як Ївга загукала до неї:

— Он ваш Білокопитий бродить!

Баба сплеснула руками й зупинилася.

— Ой, як господар мій вибрикує! Напевно, нас виглядає. Ходімо, Біло... — пробувала баба заманити коня.

Та де там! Все перемішалось...

— Чого загородили дорогу!

— Відступіться, дайте худобу вивести!

— Ловіть свиню, бо у вогонь, капосна, жететься!

— Та ж ваша кобила через тин подалася!

— Гей! — Куди! — Но! — Тпру! — Он-он-но!

„Люблю худобу слухати. Було, як зареве Манька — вже знала, що світає, треба вставати, Богу помолитися та по хазяйству поратися”, — подумала баба Гапка, вслухаючись у рев та іржання звідусіль.

— Стійте тут, соколи. Я піду он сизокрилого ловити. Білокопитий, цьонь сюди! Цьонь, цьонь, голубе!

Видобула зі свити решту хліба і побігла до коня. Напівдорозі спіткнулася об щось прудке та невеличке — і повалилася.

— Тримайте, бабо, того шелихвоста! То мій підсвинок. За ногу його карапуза...

Порося з пронизливим кувіканням вирвалося. Баба сердито обтрушує спідницю.

— Треба було раніше казати, а не тоді, як воно ратицею мене бацнуло. — І до Білокопитого: — Підходь, підходь, золотко мое! На тобі хліба, сизесенький!

Кінь жадібно жував окраєць. Баба припала обличчям до його гриви.

— Ходім додому, господарю! Ходім, кормиль-

цю неоціненний! Як тебе нема, то й город несаджений, і поле несіяне, і стіл нестелений...

Взяла за вухо — і не веде, а цілує... Манька, вздрівши господиню з конем, заревла. Баба наддала кроку.

— Ходімо, ходімо двір свій веселити! — сказала вона, зібравши своє „господарство” докупи. Тоді розіп'яла руки, мов би всіх обійняти хотіла, та й заридала-заквилила:

— Яка ж я щаслива, що бачу вас, добробуте мій, кривця моя! Талане мій віднайдений! Та ж мені без вас і не жити...

І рушила. За нею Білокопитий, Манька та Проліска.

Гамір стихав. Колгоспне подвір'я порожніло. Догоряла солома...

**
*

Уже починало сіріти, а в Гапчиній хаті ще блимав каганчик. Відбувалась нарада. Гарячково мінялися думками, радилися-готувалися до невідомої, тривожної днини.

Всі сиділи, одна баба стояла біля печі. Всі говорили, лише вона мовчки слухала. Нарешті, Палажка звернулася до неї:

— А що ви скажете, бабо? Ви ще не зронили й слова.

— Мовчу, дочко. Слухаю. Моя думка болюча, але її я не зміню. Бо не можу. Забрала я додому піт-кривцю, хазяйствечко своє. Зостанеться воно у мене — житиму, віднімуть — і мені нема чого на цьому світі поневірятися.

Жінки переглянулися.

Палажка хотіла була зітерти нестерпну тишу — поглянула на вікно і мов би про себе:

— Розвидняється вже.

Жінки — й на це ні слова. Аж тоді Ївга — чи то до баби Гапки, чи то до всіх:

— Сумніваюся, щоб вони вдруге наважилися худобу забирати.

— Дитина ж ти, Ївго, дитина! То злодій удруге не грабуватиме того самого господаря. А комуністи — в них совісти, як у вовка почести.

Баба Гапка поправила на голові хустку, оглянула всіх і твердо, по-проводирськи закінчила:

— Дорогі мої голуб'ята! Не втішайте себе марними надіями. Як хочете жити по-людському, то бороніться, захищайтесь, будь-чим відбивайтесь. Бо комуна — погибель, холера. Оце і все, що я можу сказати. Тепер розходьтесь.

Спорожніла хата. Баба сама-однісінька, бо Іван від страху ще з вечора втік до сусіда. Сама...

Хоч ні — не сама вона — з нею її худібонька улюблена.

„Чи ж довго вона буде в мене? Дай, Боже, щоб Маньчин голос мене спозарання завжди будив... Аж страшно думати... Боронити худобу сокирою, ножем... Часи настали... Колись, пам'ятаю, рубалися у нас в селі сокирами за коханця, а тепер... Дивно-дивно...”

І від убивчої утоми похилилася на лавку і заснула — так міцно, що аж за третім разом почула, як Манька її до вранішньої молитви будила...

**
*

Сонце ще й не підбилося, як на колгоспне подвір'я заїхало п'ять возів з міліцією. На першому, гордо поглядаючи на всі боки, сидів синок голови колгоспу.

Мов шалений вітер, пронісся неспокій по селі. Хоч люди й очікували біди, але такого нещастя не сподівалися...

Палажка просто через перелаз майнула до баби Гапки.

— Ба, „кобиляча голова” прикликала цілий скадрон міліції. Всі з рушницями, шаблями... І що робити?

— А хіба я знаю. Відбиватися. Не давати хубоньки, що б там нам не сталося. Розумієш? Та чому ти тремтиш, дурна? Знаєш що — ось принеси мені ліпше пляшечку отого... самогону...

— Та що ви, бабо?! Тепер хіба до пляшки?!

— Неси, бо я ж не залізна, теж можу розкиснути. Чого дивишся, ну, йди! Побачиш, баба Гапка не осоромить вас...

Палажка побігла. Баба місця собі не може знайти. „Заварила таку кашу... Навіщо? Підбурила людей. Штовхнула їх на таку небезпеку... В мене нема дітей — то мені й однаково. А в них же дрібненькі... Але... яке життя на них у комуні чекає. Злидні горбаті, голод зубатий...”

Сіла на лаву, обома руками зіперлася на стіл. І благально задивилася в куток.

— Ти, Спасителю, за правду постраждав, за велику правду. Дай же мені сили за мою правду муки прийняти! Бо я боюся... Йй-Богу боюся. Хоч моя правда мізерна, з макове зерно, але ж і її треба боронити... Чи ні?...

Біля хати загупали кроки. Гапка хутко витерла очі.

— Бабо, — ще на порозі почала Палажка, — близенько вже. На нашій вулиці. В'яжуть усіх жінок. Ївга вилами скалічила начальника. Йй моту-

зом руки скрутили, а в рота, щоб не кричала, ганчірку запхали.

— Самогону принесла?

— Та вже дістала. Але навіщо?... А Федя з активом забирають усю худобу. Он чуєте, який галас!

— Нічого не чую, Палазю. Зціплюй зуби, дочко, тримайся — раз народилася, раз помирати.

І припала до пляшки.

— А „кобиляча голова” по вулицях сповіщає, що з вас, бабо, спершу посміються доскочу, а тоді вже скарають.

Баба насторожилася.

— Як посміються?

— Каже, вам, як командиріві, причеплять царські погони, а на голову напнуть генеральський кашкет — і батогом підганятимуть аж до в'язниці.

Баба від горілки пожвавішала.

— Брежуть, аж куриться, так брежуть, Палазю. Не насміються. Баба Гапка сама з них покепкує. Наостанку та ще й спозаранку. Гірко покепкує. Палазю, серце, мій Іван утік безвісти. Злови мені чубату курку, бо я вже не можу вгнатися. Молю тебе. Ти ще молода, в тебе ноги прудкіші.

— І що ви, бабо, вигадуете! Тут таке горе, людей катують, а ви з куркою заходилися.

— Злови, Палазю, поки не пізно.

— Ви вже п'яні, бабо.

— П'яна, але не дурна. Чи зловиш?

Та неохоче погодилася. Підбрала в жменю спідницю — і вийшла.

Баба дістала з-за образів огризок олівця, вирвала останню, білу сторінку з граматки і стала Палажку дожидати.

Незабаром Палажка внесла до хати курку...

Баба Галка квапилася. „Так завовтузилася з куркою. Антихристи підходять вже до хати, а моє хазяйство ще в хліві”.

Миттю відв'язала Білокопитого і Маньку. Поцілувала кожне, а Проліску аж двічі.

— Ідіть, голуби, йдіть та пасіться в полі, та не вертайтеся до хати, бо хати, мабуть, вже не буде.

Вигнала край городу і Палажці віддала лозину.

— Серце рідне, віджени чимдалі моє добро від двору. А я вернуся до свого порожнього кубельця. Хоч потанцюю на попелищі...

— Видко, що випили.

— Еге, випила! Запила своє горе. Тепер вмирати буду. Але з музикою, з цимбалами. А ти швидше повертайся та й собі на журбі-горі потанцюєш...

І побігла до хати... Стала біля воріт, тремтячи від страху і люті.

Міліція посувалася до її кубельця. Спереду крокували два бахурі з рушницями — молоді, високі, вгодовані. За ними жінки — заляпані болотом, простоволосі. Голосять, хоч рук не ламають, бо пов'язані.

За жінками — „ударна бригада” міліції дітей, мов комах надокучливих, від гурту відпихає.

— Пустіть, там он моя мама плачуть!

— Хай плаче, Москва сльозам не веріт.

— Але я вірю, дядю. Пустіть.

— Не проси його, синку! Бач, як він, барбос, злоститься, — ще, чого доброго, загавкає та вкусить...

Ззаду жінок та міліції актив вів забрану з хлівів худобу.

Похід зупинився біля Гапчиних воріт. Бахурі, уздрівши бабу, почали зразу глузувати:

— Так оце той миршавий генерал! Двох парнів сюди досить. Стара — брикатись несила.

Баба Гапка оглянула жінок. „Бідолошні, вже й сліз немає плакати... А он, усередині, і Ївга. Як то їй гірко приходитьсь, — і ганчірку, прокляті, в рот запхали...”

— Добрий день, Ївго! Не можеш, сестро, мені відказати. Дяка тобі довіку! Поклін низесенький! Піднесла на вилах начальника, мов копицю сіна прілого...

— Подумай, як мішок з кістками збадьорився! Приветствія шле. Ану, відчиняй ворота швидше!

— Чи ви чули, людоньки, що пройдисвіт наказує? Не дїждеш! З давніх-давен горлорізи самі в двори вривалися.

Двоє, клацнувши рушницями, підступили до воріт. За ними поспішив Федя із сільським активом.

— Ми забираємо „генерала”, а ви — худобу!

— Факт!

Ворота від кількох стусанів піддалися-тріснули і впали. Федя з активістами — чимшвидше до хліва...

— Сарана, сарана спустошлива! — крикнула баба Гапка і забігла за ріг хати. Підперла всім тілом одвірок, так, ніби рушниця та вирячені очі насувалися не на неї, а на ті прадавні, розчинені у хату двері.

„Слава Богу, хоч сокиру не забула підкинути до порога — мабуть, пригодиться”, — промайнуло в голові, коли вона не побачила, а відчула, що ті ненависні, вирячені очі зближаються до неї. Вже вони на віддалі декількох кроків...

— Хто це в тебе сарана спустошлива, га?

— Ті, що поналазили на нашу землю.

Ось-ось вона буде в руках дужого гицля... Рук у в кишеню... Згребла повнісіньку жменю.

— Сійся-родися! Сльозами умийся! — певно від випитої горілки вирвалося в баби зухвало, і вона сипнула— засіяла тертим тютюном першому межи очі.

Бахур жбурнув рушницю. Другий підскочив до баби, але вона спритно сховалася за одвірок.

Сипнула ще раз... Той грубезною долонею прикрив перекошене обличчя.

„Як в мене руки тремтять... Ніби щось украла... Украла? Вони в мене крадуть-грабують, то хай же в них душа трясеться...”

Баба Гапка піднесла сокиру. „Чи можна?... У шиї найбільше кров бушує...”

— Ось гостинець вам від мене! — і перший, мов би йому раптом перед бабою помолитися за кортіло, впав на коліна — і застогнав.

„Невже це справді? Невже це я зробила?...”

— Рятуйте! — несамохіть загукала вона.

Баба ніяк не могла зрозуміти, чому той, на колінах, тормосить скривавлену сорочку. Навіть її кохтина забризкана...

— Рятуйте! — вирвалося в неї вдруге. — Я не хотіла його... Ой, бідний же він, бідний...

Федя крикнув на вулицю:

— Поможіть, Гапка порубала міліцію!

Висаджували двері в хліві... Бігла підмога раненому...

— Візьміть стару живою! — долетіла команда з вулиці.

Бабі Гапці світ потемнів-скаламутився. Під ногами ковзько. Сокира брязнула об землю. „Не можу... Хай роблять, що здумають, а я не можу...”

Коли це зблизька донісся голос Палажки:

— Не випускайте з рук сокири, бабо! Казали ж самі — вмирати з цимбалами... Бийте!

— Несила, Палазю... Жалко... Хоч це і паскудна, а все ж таки людина... А я її... Навіть кров така, як у мене... Зроду не вбивала, а тепер...

Палажка прожогом кинулася до хліва, висмикнула з купи торішньої соломи лопату, піднесла її, мов би ціпа, високо вгору — і опустила на Федю.

— За того нелюда спасибі тобі, Палазю. Йому тільки та лопата і личила.

Ззаду хтось вдарив бабу Гапку...

Коли вона підвела голову, Палажку з скрученими за спиною руками вже з подвір'я витягали...

Активіст сповіщав військовому:

— Ні в хліві, ні на подвір'ї худоби нема.

— Нема? Шукайте! Скрізь шукайте!

Оглянули садибу. Анічогісінько.

— Он щось на яблуні гойдається.

Збилися гуртом, презираються. Що за диво! На тоненькій мотузці, витягнувши шийку, висить курка. В ногах тримає папірця...

— А це що таке, стара?

— Хіба в тебе більма на очах, не бачиш — що курка!

— Чому ж на дереві?

— Там лист до тебе; читай, що там написано.

Папірець передали начальникові. „Вкорочую собі життя, бо не можу знести партії п'ятдесят яєць. Ліпше смерть, як таке життя. Чубата”.

— По морді стару наволоч!

Бабу Гапку чоботом стусонули у живіт. Вона не заплакала, тільки тужно, як по покійнику, заголосила:

Баба Гапка... не заплакала, тільки тужно, як по покійнику, заголосила:

— Ой, що ж то за влада, що від неї навіть кури кінчають самогубством?

— Ой, що ж то за влада, що від неї навіть кури кінчають самогубством...

— На вигін її, у балку!

Виводили бабу Гапку на поле через садибу рідну. Вона все озиралася та приказувала:

— Прощай, зруйноване хазяйство мое! Пильнувала-чепурила тебе, обгороджувала, а бач — вітром усе розвіялося... Прощай, поле моє безбережнеє-мережанеє, зелен-цвітом вишиванеє. Я по тобі й не находилася, на твої зела й не надивилася... Стежки вузькі, покручені, з моїм серцем сполучені...

— Годі голосити, йди! Недалеко вже балка.

— Балка... Ой, балочко затишная, прийми рабу, ти, грішную!... Ой, балочко-волошечко, розкажуй всім про горечко...

Бабу штовхали далі... До глибокого провалля...

**
*

Увечері й Івана забрали. Гапчину й Іванову хату замкнули. Двері й вікна позабивали дошками. На спустошене подвір'я раз навідалися були Манька та Проліска. А потім зникли. Білокопитий довго ще блукав по полю. Хтось причепив йому на шию таблицю:

„Вігаю, блукаю —

Хазяйки не маю.

Лежить вона в балці —

Смерть владі радянській”.

Згодом і його не стало. Півень-підросток здох. Хата розвалювалася, а в комині гніздилося вороння...

ДОРΟΣЛИЙ

Володька любить спостерігати, як батько голиться. Сяде навпочіпки на лежанці — і оком не моргне від здивування...

Ось і тепер. Увігнався в хату з метеликом в руці і, вздрівши батька біля дзеркала, миттю біля нього примостився. І як слідкує! Так то кортить дивитися, як намилена татова борода від дотику блискучої бритви щезає, вус коротшає — і все обличчя, як мати часто каже, обертається на новіснюку копійку. Страшенно цікаво!

Володька, непосидючий розгардіяшник, від захвату просто завмирає на місці. І прошиває очима...

А коли бритва доходить до кінчика вуса, тоді вже... най... найцікавіше... Батько смішно смикає губами, розхиляє та кривить ними — і при тому показує в дзеркалі всі зуби. Білі-біленькі, а між ними, збоку, мов би на потіху Володьці, один чорний виглядає. Як він йому, той одинак, припав до вподоби, як полюбився — не сказати!

— Тату, а чому я чорного не маю?

— Чого чорного?

— З-у-б-а.

— Не журись. Прийде час — матимеш.

— А коли той час до мене зайде?

— Пізніше.

— А де те тепер „пізніше“?

Батько, замість відповіді, погрожує пальцем

— та ще отим, присмаленим, що ним завжди цигарку тримає.

— Ще малий усе знати. Виростеш — і чорний зуб появиться.

Володьці оце „виростеш” вже таки далось взнаки. Про що б не запитав, що б не хотів зробити — зараз же воно — бух! — і на перешкоді стало...

„Виростеш... Почекай... Дорослим станеш... Дорослим зробишся...”

А коли ж воно, нарешті, оте „доросле” вже прибуде, як довго і звідки його виглядати? Чому воно так бариться чи навмисне ховається від хлопця? Та й чи будь-коли прибуде? Можливо, воно, примхливе, за щось розсердилося на Володьку й не прийде взагалі?

— Тату, а мені надоїло.

— Що?

— Дорослого чекати.

— Сиди, не мудруй.

Володька розтулив середущого пальця у кулаці — і крізь щілинку розглядає метелика...

— А чому брови не голите? Вони у вас, тату, кудлаті.

— Бо не треба.

— А я, як виросту — голитиму.

— А я тебе, халамиднику, ременякою.

— Чого?

— Щоб такий розумний не був. Брів, Воло, не чіпають.

— А вам хіба брів моїх жалко?

Тут батько уривас розмову. Кладе бритву і йде до комірчини.

— Дарко, ну де там ти? Забери хлопця. Голитись заваджає.

Володьці це просто дивно чути. Як можна заваджати, коли він причепився собі на краю лежанки, а батько аж десь у куті чепуриться. Та ж він ніби не смикає нікого за сорочку, не лізе на коліна, не тягне розламаного возика складати...

Одне ясно Володьці: тримати в руках бритву і одночасно розмовляти з кимсь — справа не легенька. Навіть Володьчиному батькові, міцному та здоровому — і то ось не під силу. Ну, так... Бо навіть ж він матір кличе на підмогу?...

— Та витри йому носика. І зміни, Дарко, штанчата йому до церкви. Бач, як бур'янами вишмарував.

Кумедно, а ей-бо як кумедно! Батько, як згадує про носика — посміхається, так лагідно, погідно, гоже, а як зиркає на штани, помережані зеленими попругами — враз змінюється. Чомусь гне брови і суворішає...

Ех, коли б то знати! Та ж ті попруги — то сліди найбільшої розради хлопчача. Скільки вони приносять буйної втіхи й радості! Скільки згуків, сміху! А біганини-метушні... Як то треба присідати, підкрадатися та приловчатися... Тільки подумати... В білих штанях женешся щодуху за метеликом... Мчиш за ним з усієї сили, шмагаєш бур'яни — уздовж і впоперек — і як метелик уже близько — нишком рачкуєш, чигаєш і, затамувавши віддих — падаєш... Просто на нього. І прикриваєш прудкокрилого... А потім носиш у долоні і показуєш усім, усім, усім... А найперше — Петьці Черепаві... Чванькуватому... Щоб він не зазнавався... Щоб тріскав від заздрости... Мовляв, дивись, Петько-хвалько, якого метелика я ухитрився схопити! Ото впіймав! Та тобі такого ніколи не доводилося і в руках держати. Та що держати! Певне, й не сни-

лося ніколи... А, бач, в мене тріпочеться... Оце метелик — вилитий кінь, тільки гриви кат-має...

— Де ж це ти тинявся? — уриває Володьчини міркування мати, роздягаючи його в комірчині.

— У канаві.

— Ну, й лобуряка! Всі штани в смугах.

— Мамо, а в тата штани також із смугами...

— Ну, то й що?

— І він лобуряка?

Мати частує лагідним ляпасом Володьку. Мне йому вухо і обіцяє ще нам'яти гірше, як буде так батька узивати. „Лобуряку” заслужив лише він, Володька, бо помережав штани, гасаючи бур'янами. А батькова одежа мережана у фабриці. Второпав? Хлопчина не встоїть від радості... На нього вдягнули новесеньку сорочку... Та ще яку! Як повернешся — як же шелестить...

„Сатинова, — сказала мати, — підкрохмалена”. Хоч Володька не розумів ні першого, ані другого слова — та відчував, що вони напрочуд гарними мають бути, коли мати з такою гордістю їх вимовляє.

І ось — наостанку — йому розчісано голівку, вкладено до кишені хусточку — і він готовий... Переминає ногами, туркоче від задоволення...

— Знаєш, як у церкві поводитись?

— Авжеж. Уже давно.

Ще б не знати! Скільки то разів йому вчитували та повторяли... Він уже все напам'ять перейняв. Не крутиться, не роззиратися і — безпримінно — час від часу хусточку до носа прикладати. І, Боже борони, з ким перешіптуватися! Чи перестрілюватися очима... Хоч як той Петька Черепай хай киває, хоч як підшіптує — треба стояти, мов укопаний — і вперед тільки дивитися.

Перед брамою батько відібрав Володьку від матері.

— Ти вже нівроку, — сказав, — будеш серед мужчин молитися.

— А мама?

— Серед жінок.

Володьці жалко стало матері. Він мало не запхивкав, побачивши, як вона відійшла і змішалася в жіночому гурті. Химерно діється... Він ще навіть недорослий, ще й чорного зуба не має, а вже мужчина... А мати... Така доросла, хороша, вродлива...

Тут він перервав роздуми, бо якраз — о, радість! — Черепає укмітив. Як же його пройти і новиною не похвалитися. Ото, як почує — позаздрить...

— Петько, я мужчина, ага!

— А я ящїрку в хатї маю! — відповїв йому гордовито Черепає.

Володьку геть-чисто збито з пантелику. Що ж вартїснїше? Що заслуговує на бїльшу пошану — мужчиною бути чи ящїрку мати! От цікаво...

Може б поспитати батька, але тут же не можна... Вдома...

А встояти в церкві на одному мїсці — важко. Ой, як важко! Та ще й вперед треба дивитися. А тут нїби хтось за ногу смикає і повертає голову убїк... Та й розглянутися навколо як кортить... Ану ж Петька Черепає вже щось там на мигах хоче сказати, а чи з кишенї що вийняти і показати...

Володька трїшки роззирається... Петька, хоч і недалеко — на одному мїсці топчеться — та якийсь дїдусь широкою бородою все його обличчя закриває. Одна тїльки Петьчина фїялкова сорочка й вид-

ніє... Володьчина мати — навколішках... Спокійна-спокійна. Лише часом перехреститься та ледь-ледь поворушить устами... Он і дядько Панас... У вишиваній сорочці і без ціпка. Сумирний-лагідний... Зовсім не такий, як тоді, коли Володька проходить повз його садок і на груші поглядає. Тоді дядько Панас лихий, насуплений та ще й сучкуватим ціпком махає.

„Проходь, проходь, — каже, — ще грушки зелені, крастимеш пізніше, як достигнуть...”

Збоку, біля вікна з кольоровими шибками, плечем зіпершись до стіни, тітка Настя в картатій хустині... Вона найспокійніша і найдобріша у селі. Володька не раз чув, як казали, що її можна навіть до рани прикладати. Хоч він і досі не може ніяк збагнути, як же таку огрядну тітку та — до рани?...

Ззаду, обіч дверей... Е, ні! Те, що хлопець уздрів, змусило його скривитися.

— Тату, га, тату! Що я примітив...

— Володько, та прошу ж я тебе, стій тихо.

— Ану дивіться... туди...

— Не вередуй. А то, побачиш, почастую вдома ременякою.

Володька знає, що коли батько говорить таким голосом — жартів нема. Прийде додому і всипле гарячих... Не пособить навіть материна спідниця, за яку Володька звик ховатися. Але ж від тих т-р-ь-о-х біля дверей він не має спокою... В картузах із червоними зірками... Чи ж не гидкі вони, не осоружні?...

„Мій тато в руках тримає шапку, а вони... А, голова відпала б вам! Барбоси!!” (Володька це слово схопив на базарі — якась молодиця на таких, як оці червонокартузники, кричала: „Хіба вам серед людей ходити? На ланцюги б вас поприпинати, щоб

псам помагали гавкати! Барбоси! Барбоси нещасні!!").

— Тату, он дивіться...

— Знов своє. Не мороч голови, Володько! Що там таке?

— Он-о ті, що гавкають... — і показав пальцем на двері.

Та батько й без того запримітив, що люди якось боязно озираються назад...

Трое в картузах проштовхуються всередину. Люди неохоче поступаються... Дорогу їм звільняють...

Незрозуміло Володьці. Чому їм, поганим, уступатися? Та їх би, банькатих, просто витурити звідси! Ех, коли б це Володька та більшим був... Дорослим... Він би за них узявся! Геть би їх понівечив! Підійшов би до трьох, відшмагав батогом, а тоді — за груди всіх разом — та круть-верть у повітрі, щоб аж захурчали крізь двері...

— Тату, а дайте їм у морду.

— Не можна, Володько. Вони із зброєю.

— А ви і зброї — дайте...

Батько притиснув до коліна Володьчину голівку і покуйовдив чуприну. Хлопець відчув, що він щось дуже хороше тількищо сказав, — і батько з того вдоволений...

Один із зіркою — миршавий, клишоногий, з вив'яленим лицем і перебитим носом — тицьнув пальцем в ікону і горлонув, Володьці здалося, просто до нього:

— Ей, ви! Це, по-вашому, Бог, а насправді — забобон проклятий.

Люди, мов зговорилися, мовчки почали виходити із церкви, гуртуючись навколо брами й огорожі...

Вийшли і на паперті, якраз навпроти Володьки, ті троє поставали...

Володька хотів щось крикнути — гнівне, жаске, щоб воно ляснуло тих трьох гірше, як ременякою. Щоб вони від страху затіпалися. Та добротлива тітка Настя випередила — від огорожі затюкала-заголосила:

— Тю-тю на вас, паплюжники, харцизи! Ви самі прокляті.

— Трутні! — підхопила якась жінка. — Щоб вас...

— Аби ви, бандити, ще в колисці виздыхали!

— Бестії, бестії! — загукав дядько Панас.

Володька оглядався на всі боки... Він спостерігав, як його мати щось сердито гукала, як дядько Панас кулаком вимахував — і водночас, як усі стовпилися і рушили до тих трьох з прокльонами і зойками...

Один тільки батько не рушився. Стояв так, ніби нічого й не сталося. Лише ворухив бровами, а в очах його миготіли кришталеві зірки... Багацько-багацько...

— Тату, ви боїтеся?

— Ні, синку.

— То чого ж їх не б'єте?

— Бо ти перешкоджаєш. Коли б не ти, Володдю, я б їх із землею перемішав. Скалічив би. Та осиротити тебе не хочу...

Знов дивина! Як може Володька батькові перешкоджати? Та ж він аж труситься, аж міниться, щоб їх побити... Та коли б їх батько лупцював, він би від радості не знав, де дітися... І сам би допомагав... Розмахнувся б — і з усієї сили ще й від себе на піддачу дав би...

— Сьогодні церкву ми запечатаємо. Нікому не освітуню ремствувати, бо гірше буде.

„Той, що з перебитим носом, певно, велику силу має, — подумав Володька. — Навіть мій тато, такий дужий, що спиною воза підіймає — злякався... А я — дзуськи — не боюся!”

— Розходьтєся!!

Володька в гніві готовий підскочити до тих трьох і, зціпивши зуби, кулаком їм також погрозити — та батько цупко тримає його за руку.

— Ходім, сусідо, — сказав батько дядькові Панасові, — нічого не вдіємо. Взяли нас у клітку... Пізно пручатися...

Оце вже Володьку не здивувало, а просто таки розгнівило. Як це його батько, такий кремезний, сильний і тямовитий, у клітці опинився? І де та клітка, що її Володька не бачить? І чому батько з неї не виходить? Та ж і не один він там, а з дядьком Панасом? Бо сказав: „Взяли нас у клітку...” То чому ж удвох звідти не вирвуться? Що б там не було, але він, Володька, не в клітці. І не залізе нізащо до неї!

„Бач, то тато, виходить, не сильніший від усіх... Оцим трьом навіть гарячих всипати не може... Боїтєся... Боїтєся...”

Володька враз запхивькав і вирвався від батька. Він біг до матері — і, похитуючись та затуляючи рукавом личко, гірко схлипував...

— Мамо!

— Ну, чого ти, дурненький?

— Мамо, я не в клітці... Я ремствую... ремствую... Бо вони барбоси... Б-е-с-т-і-ї...

Хлопець захлинався від ридання...

Мати пригорнула Володьку і, прикривши його голівку своєю великою хустиною, поспішно вивела крізь браму...

Володька кріпко зберіг у пам'яті все те, що скоїлося саме того дня, як батько за куртку збирався його „частувати”.

А вийшло ось як. Мати, що завжди боронила хлопця від кари, на цей раз і не думала, здавалося, надто за нього заступатися. Провина бо була велика...

— Частенько ти став ременя куштувати. Сьогодні батько тебе знов дубаситиме. А хоч знаєш, Воло, за що?

Ще б пак Володьці не знати! Звісно, що знає. Та про це від обіду тільки й мови в хаті. Але хлопець мовчить... Бо пам'ятає, як мати йому безперервно повторяла — навіть сьогодні: „Коли проштрафився, нашкодив — ані гу-гу, ні пари з уст. Хто мовчить — у того менше болить”.

Батько здійсмає із штанів ременя і підходить до хлопчини.

— Ну?

— Та що ти нукаєш, Андрію, — втручається мати, — приготувляєшся з годину... Або бий, або облиш і мене й дитину шматувати.

— Не вмішуйся, благаю, Дарко. Я хлопця сам учитиму. А дасть Бог — ось може буде дівчина — тоді твоя турбота.

— О, то в нас буде дівчинка, тату? — забувши про страх, цікавиться Володька.

— Може й буде. Не знаю напевно, чи дістанемо.

— А я неодмінно хочу. Напевно дістанемо...

Мати підсміхається-радіє, що від такої розмови батьків гнів розвіявся, і ремінь, видать, буде непотрібний... Та батько не із тих, не хоче здаватися, вдає, що ще він гнівається.

— Ну, то де ж той свисток, що ти у ганчірника за мою куртку проміняв?

Володька дістає з кишені — і сюрчить на цілу хату — і так пронизливо, що аж мати вуха затуляє.

— Так оце ти мою робочу куртку за таке сміття проміняв? — трохи таки зачеплений за душу Володьчиним сюрчанням, підступає батько. — Запропастив одєжину за дідька-зна-що!

Ех, коли б то Володька міг усе висказати! Та він і не думав запропащати. Петька Черепай приплентався до нього. Розповів про ганчірника на вигоні, біля копички соломи, про свистки, шпильки, якими він торгує... Або за ганчірки обмінює... Володька схопив батькову куртку — і з Черепаем подався туди, на поле...

Справді, яких тільки цяцьок той дідуган не поназбирував! А кольори — аж очі вбирають! Ну, мов би, говорять до тебе... Хлопець дав куртку, щоб трохи свистком помилуватися. Пограється — думав — часинку — і віддасть.

І ось — поки він та Черепай гасали по полю, поки сюрчали — ганчірник десь завіявся. „Мабуть терпець урвався. Не діждався нас”, — вирішили хлопці. Хоч не горювали, бо гадали, що свисток куди цінніший від старої засмальцьованої куртки.

А вийшло, що батьки Володьчині зовсім іншої думки...

Ременя таки раз спробував Володька... і зарюмсавав — не так від болю, як для фасону — задля годиться...

— Ти ось не кисни, — злагіднів враз батько, — а скажи, де того ганчірника тепер шукати?

— Поїхав... Біля копички був...

— То ти аж на поле, до копички вже внадився? Ремінь ще раз пройшовся б по Володьчиних

штанчатах, та — раптом — мати, глянувши на вулицю, переполошено заговорила:

— Приїхали! Будуть зривати! От рахуба — звідки вона нагрянула!...

І прожогом кинулася на вулицю. Батько — за нею. Володька стояв посеред хати приголомшений. Щось незвичайне скоїлося! Аджеж батько кинув ременя і майнув із хати...

Хлопець хотів був виглянути й собі на вулицю — та передумав. Ану ж і там батько пригадає йому куртку і почне при всіх людях про все наново допитувати? І шмигнув через перелаз у Черепайв двір.

— Петько, Пе, а твій тато не лупцював тебе за куртку?

— А от і ні. Він сказав, що то ваша втрата. Хай тебе лупцюють. Нас то не болить.

— І мене не болить, — похвастався Володька. — Тато хотів мене відгамселити, але не вспів. На вулицю побіг.

— А я знаю чого! — заплескав у долоні і притупнув ногою Черепай. — На майдані ті, що церкву запечатали... По дзвони приїхали.

Ох, який той Петька зелений (так дядько Пана називає тих, що нічого не знають). Задається, що мудрий... Та Володьці куди більше відомо. Він розвідав ще вчора, але не може доладу все зрозуміти й висказати...

— Та я, Петько, цікавіше чував...

— Де?

— Не де, а нищечком, як у комірчині притаївся... Тато з кимсь говорив... Дзвони зриватимуть. А чого — знаєш? Ага!

— Ну й не знаю.

— Бо вони нас у клітку вкинули.

— У яку клітку?

— А хіба я знаю. Спитай у тата. Я тільки певний, що то клітка.

Хоч як Володька боявся зустрітися з батьком, а Петька — з матір'ю (йому ж наказано курчат пильнувати!) — та така небуденна подія, як дзвони, які здіймаються, змусила їх забути за страх. Ще хвиля вагання — і вони подалися наввипередки до церкви.

Народу навколо церковної огорожі — тьма-тьмуца. Де вже тут зустріти своїх, та де — ніколи! — і хлопці, пролізаючи поміж босими й узутими в чоботи ногами, наперед прокралися.

Володька, вже як на огорожу видряпався і збирався на той бік плигати — оглянувся... і застиг від ляку: прямо перед ним, на віддалі декількох кроків — батько метушився... Він, сердитий, потирав руками і викрикував щось погрозливе поза огорожу. Хоч батькових слів Володька не міг розібрати — вони губилися в несусвітньому жіночому вереску та прокльонах...

— Руки б вам покорчило! Не скидайте!

— Грім би вас приглушив!

— Дияволи!

— Мучителі!

Володька миттю перескочив огорожу — і розглянувся. На траві — розколений, з вищербленим краєм, одним боком угрузнувши у землю, великий дзвін лежав. А на дзвіниці біля ще одного, меншого, червонокартузники якраз оце вовтузяться. Лаштуються і його скидати... Дерев'яна дзвіниця — маленька, а їх, руїників, як комашні, зібралось. Снуються в отворах, на виступах, на східцях, лізуть по драбині...

Між дзвіницею та огорожею трое коней линву натягають, хреста з церкви силкуються стягнути.

Хрест уже зовсім перехилився, але ще не зривається, ще цупко на вершині держиться...

Як Володьці відразу збридилися коні! Як він на них розлютувався-розгнівався!

Всі люди голосять, проклинають — не хочуть, щоб хреста із вишини скидали, а вони, дохляки, тягнуть. І сорому у них немає... Він узяв грудку землі і жбурнув у коняку.

— Ей, байстрюче, куди кидаєш? — визвірився червонокартузник.

— А ти бандит!

— Оттуди до біса! Хто це тебе так навчив нас називати?

Чи Володька дурний признаватися, що їх частенько дядько Панас так взиває?

— Не скажу!

— Чому?

— Бо дядько Панас казав, що ви — душогуби!

— А де живе твій дядько Панас?

— Він не живе, а мучиться. Бо його в клітку схопили й посадили.

Володька хотів ще сказати, що він, як виросте, як дорослим стане — то безпремінно цього червонокартузника наб'є. Він навіть замірився, щоб показати, як саме колись лозиною його хвороститиме — і замовк від страху. З-за його спини появилася перед ним — без ременя, хоч з гнучкою бадиліною — мати...

Тільки но він спробував у гущу людей хуркнути, як вона його притримала і сіпнула до себе.

— Тебе, Володько, треба на кожному кроці сікти й сікти. Вже бесіду зав'язав... Рано вчишся старшинувати.

Вивівши його на майдан, вона ще наостанку пригрозила бадиліною:

— Додому зараз! На себе нарікай, як у тебе спина від ремня щемітиме. Де не підеш — то за тобою золоті верби ростуть...

Володька, похнюпившись та скоса зиркаючи в той бік, де лишилась мати, брів до хати... Він ніяк не міг зрозуміти, на які верби натякала мати... Та ще й золоті... Як він не розглядався навкруги, жадної верби — ні золотої, ані навіть простої — не зміг примітити.

„Хіба, може, — подумав він, — щось негарздз в вдяв з тими вербами, що на леваді?”

І чи то від невдачі, чи від переполоху — він заплакав...

**
*

І ще не забув Володька... Так ясно вирізьблюється, ніби сьогодні, годину тому це сталося. А було ж воно ген-ген коли — давненько... У неділю, якраз оту, коли люди вербою одне-одного по плечах частують...

Отож, Володька, вгледівши у когось на влиці вербину, мерщій — шасть — на леваду, наломив ув обидві жмені — і додому на радощах...

— Мамо, а я приніс!

— Покинь, Володько, вона в церкві не свячена.

— Я хочу Петьку Черепая набити... Посвятить...

— Не можна.

— Зробіть, щоб можна...

— Не вередуй. Не забувай — батько ще куртку пам'ятає. Вередуватимеш — начувайся — не здобувати...

Хлопець принишк. Замислився. А що як він сам вербу до церкви понесе святити? Мати й не знатиме. Чкурне з хати, посвятить, а тоді щодуху

— до Петьки. І по спині його трісь-трісь... „Верба б'є, не я б'ю — за тиждень Великдень"... Ото цікаво! А Петька як буде зватися та тікати! А сміху, а біганини скільки буде — цілісіньке подвір'я! Як тоді, минулої весни...

Чим більше Володьчина уява малювала верб'яний бій з Черепаєм, тим він непосидющим ставав. І як тільки батько з хати відлучився, а мати в іншій кімнатці поралася, хлопець з вербою — фурк — на вулицю... Подався підскоком до церкви.

Яке ж було здивовання Володьки! Ой, що ж тут твориться?! Двері в церкві позабивані дошками, а огорожі, через яку він так часто перелазив — вже не стало... Щезла й брама... На дзвіниці тільки один дзвін видніє... Так ось чому мати „не можна” казала...

Він вирішив бодай вилізти на дзвіницю, бо там всього один-однісінький раз і був, як йому з Черепаєм дозволили у дзвони бити. Тоді Черепай два великі розгойдував, а він — найменший... Ох, як гуділо тоді в вухах, як калаталося серце! І гаряче робилося — чи від людей, що спостерігали знизу, чи від дзвонів...

Володька підніс голову — і завмер: на дзвіниці щось ворухилося... Він намірився вже тікати, аж якийсь чоловік з-поміж бальок виглянув і закивав головою.

— Ну йди, йди сюди, кирпатий голопузе! Що ти тут нишпорить?

— Я не голопузий, а Володька Нетудихата.

А самому цікаво донестерпу — що ж той дядько там на дзвіниці поробляє?... І він збігає прудко по драбині й східцях нагору. Ото дерева різного — і все павутинням позасноване!... А скрипу, а тріску

під ногами — любо слухати! Тільки ступнеш, а воно — скрип-тріск — так і хочеться від радості підскочити... А по кутах, між бальками — солома проглядає... Не інакше, як горобині гнізда... І скільки їх тут, по всіх закутках — матінко моя! Коли б оце Петька Черепай зараз тут був — затрусився б від захвату...

Володька набрався відваги і несміливо попростав:

— Дядьку, посвятить вербу!

— Не бачиш — на шпилі он — прапор колишеться... Замість хреста. Все замкнено. Нікакіх дзвонів — і крапка.

— Тато казав, що то онуча, а не прапор...

— Розумний твій батько — аж нікуди.

— А звісно — розумний! Чорного зуба має.

Він — дорослий.

Дивляться один на одного — і мовчать...

— Дядьку, це тільки один дзвін лишився?

— Як бачиш.

— А великі де?

— На фабрику відвезли. Перетоплюють. Металу треба. Доганяти Америку поскорей нужно.

— А не можна її догнати кіньми?

— Можна, але дзвонами, металом швидше.

Володька наблизився до невеличкого дзвона — і торкнувся його пальцем. Як йому кортить подзвонити знову! Як тоді, коли він та Черепай тут ось-о натужувалися... Але очі дядькові такі непривітні, такі колючі, що він ніяк не може відважитися.

— Дядьку, а для чого цей дзвін, коли все замкнено?

— На пожежу.

— То дзвонить.

— Пожежі ж нема.

— То я зроблю.

— А я тобі руки поодрубую, шибенику! Візьму — чик — і утну по кісточки. Отак і вкорочу.

І дядько вийняв з вузлика, з-під бальки, ножа-куцого, лискучого — і махнув ним, показуючи, як то він спритно буде втинати.

Володьці раптом випала верба з рук, він увесь затрясся і по східцях, по щаблях драбини кинувся додолу... Він біг, з усіх сил пхаючи руки в кишені. Йому здавалося, що дядько з ножем ось-ось наздожене його... І аж у хаті заспокоївся. Вийняв руки з кишень, довго дивився на долоні — аж так тихесенько примостився в комірчині...

**

Володька притихав, коли батько з кимось бесідував. Тоді він сідав десь неподалік — і коли б не кліпав очима та не дихав, можна було б подумати, що застиг на місці.

— Ну й гарно у вас паски пахтять, — забасив дядько Панас, переступаючи поріг. — Маю вам гарненьку новину передати, — вже тоншим голо-сом додав.

Тут Володьки — як не було вже на долівці. Зіскочив на ліжку і в кутику в клубок скрутився.

— Прапора на церкві нема, знаєте?

— Невже? Не інакше, як вітром знесло ту онучу.

— Ба ні! Зірвали. Цієї ночі. Сторож не чув і не бачив. Хропів на дзвіниці.

— Чому якраз зірвали, Панасе? Може...

— Бо так, Андрію. З церкви стягнули, а на випасі старий сажик — пам'ятаєте? — прикрасили.

— Свинарник оздобили?

— Отож бо!

— Молодці знайшлися!

Дядько Панас пройшовся по хаті, готуючись, видко, щось іще цікавіше передати.

Володька з кутика супроводив його зачарованим поглядом. „Ото дядько! Перший усе знає. Та ще яким гучним голосом оповідає...”

— А тепер вслухайтесь добре. Що, чуєте? — звернувся дядько Панас і перестав міряти кроками хату.

Володька навіть не кліпав очима — так настожився, але, окрім дядькового хрипкого дихання, нічого не чув.

— Собаки гвалтують, — проронила тихо, як посіяла, мати.

— Якісь викрики, висвисти, — додав батько.

— Не помилилися. П'яні бахурі по вулиці тиняються... Антирелігійна, бачте, братія... Проти Паски агітація...

— Прийдуть під хату — рогачем потягну, що скрутяться! — і мати перейшла до печі й поторгала держално, мов би на доказ того, що вона не жартує.

— Не совітую, Дарко. Чи ти їх потягнеш, чи ні — а вони тебе скалічити можуть. А ліпше легенько взятися... Попелом... Стати собі за вітриком і між оченята посипати... Скажуться! О, слухайте, як гармонія верещить... А вигуки!... То один грає, а інші частушки виспівують. Там такі віршики, що жах проймає...

Володька з кутика примітив, як дядько Панас при слові „віршики” скривився, мов би проковтнув щось обридливе — і це його розтривожило. Аджеж він знає також віршика... Його співали частенько на вигоні. Невже й цей вірш такий нехороший? Невже й від нього треба так кривитися?

— Дядьку Панасе, — не втерпів Володька і із схованки появився, — я також віршика знаю...

Як тільки Володька обізвався, ще не встиг він закінчити, як мати, батько й дядько Панас підступили і строгими поглядами наче прокололи його наскрізь.

— Де ж ти того вірша нечистого схопив? — мало не плачучи, запитала мати.

— Оце так подарунок принесла до хати дитина! — розсердився батько.

— Ану, прочитай того віршика — ми послухаємо! — наказав хлопцеві дядько Панас.

— А нехай і не пробує!!

— Ти, Дарко, не брикайся... Краще мовчи. Читай, синочку...

Хлопець, бачачи перед собою суворі очі, що мов би його пекли, душили — розгубився...

— Я забувся! — вереснув він на всю хату.

— А ти помаленьку пригадай, — злагіднів дядько Панас і попестив Володьчину чуприну. — Ану, постарайся!

— „На вгороді верба рясна — там стояла дівка красна...”

Розлягся дружній сміх. Дядько Панас, схопивши хлопця на руки, став його з гордістю трусити.

— Золото — не хлопець! Он що він виучив! Хороші це віршики, Володько... Підростеш — співатимеш, і не раз просльозишся від них.

І дядько Панас тієї ж! „Підростеш”... Та ж він уже, здається, аж он як підріс... Аби йому ще чорного зуба — то й підростати не треба. Достойно буде вже, як тато...

Гармонія гаркнула десь зблизька — і дядько Панас поставив Володьку на долівку.

— У наш закуток добираються. Ну що ж, повоюємо. Гайда, Володько!

— Не бери хлопця, Панасе. Буде хто-зна-що вислухувати. Хай у хаті посидить, — заперечила мати.

— Хай іде, Дарко! Не тримай біля спідниці — науки з того, як кіт наплакав — ніякої. А йому ж треба вчитися жити, відбиватися, відгризатися...

І дядько Панас, поклавши дебелу руку на Володьчине плече, повів хлопця з хати. Слідом — батько.

Володька не йшов, а пурхав від надмірного щастя. З ним уперше повелися, як з дорослим. Він крок-у-крок ступав з дядьком Панасом, з тим, який його часто „кашоїдом”, „халамидником” та „горошиною” прозивав. Тепер вони йшли разом відгризатися від ворогів.

Ох, як Володька буде пособляти дядькові! Як буде затято відбиватися! Як лише мога, з усієї сили...

Перегородивши впоперек вулицю, до них наближалася з пронизливим свистом та хрипом-вигуками гурма парубків — з гармоністом попереду. Присадкуватий юнак, з буйним каштановим волоссям, що спадало йому на очі, в розстібнутій сорочці (напевно, щоб кидалася у вічі випалена п'ятикутня зірка нижче шиї) — хвацько викручував змієм гармонію, несамовито тупотів ногами і викрикував:

— „Воскресіння Боже — вам не pomoже! Слухайте нас, люди, — ліпше жити буде!”.

Дядько Панас сплюнув через тин і загукав так, що у Володьки у вухах залопотіло, а по тілі пробігла лоскітлива мурашня:

— Собачня ви скалічена, розгавкана! Злидні розперезані! Болячки незагоєні!! Ось хто ви!!

Володька спробував і собі щось гукнути, як

дядько Панас, але слова, що так гарно та лунко вилітали з дядькових грудей, у нього чомусь плуталися і застрягали в горлі.

— Болячки, чуєте! — тільки й міг він витиснути крізь зуби і кинути на вулицю.

А гармонія ще завзятіше заверещала. Юрба ще сильніше висвистувала, пританцьовувала, плескала в долоні, реготалася та гарцювала на одному місці.

„Ми церкви всі і собори
Перетворим на комори!”

— Не діждете! — дядько Панас висмикнув з тину кілка і вимахував ним у повітрі. — Не діждете!

— Бога немає!

— „Христос Воскрес із мертвих — смертю смерть поправ!”

Ох, як дядько Панас гарно деклямує, відразу і так швидко, що Володьці тяжко те все повторити. А пособити ж дядькові якось то треба...

— Нас багато! Та ще й гармошка в додачу! Не перекричиш!

— Перекричу, дурні зателепані! Хоч я один, а вас, чортів, багацько!

Володьці від жалю сльози заросили очі. Тато мовчить, він, Володька, не помагає — і дядько Панас сам їм віршики читає... А він же один, а їх, чортів, багацько...

— Ми юні безбожники! Геть ікони!!

— „Да воскресне Бог і расточаться вразі Його!...” — відповів їм дядько Панас.

І як гармоніст наблизився до тину — і жбурнув, здавалося, прямо в лице Володьці:

„Ми на горе всім буржуям
Світовий пожар роздуем!” —

Володька вискочив наперед і завіршував:

— „На вгороді верба рясна — там стояла дівка
красна!...”

— Ага, чуєте!

— Так, Володько, бештай, чухрай їх, кидай
їм межі очі наше, рідне, щоб вони захлинулися!
Щоб подавилися!

— „Не моліться ви до Бога — серп та молот
— перемога!”

— надривався, біснуючись, гармоніст.

— „Хорошая та вродлива — її доля нещаслива!...”

— відбивався хлопчина.

— Правильно, Володю, серце! Нещаслива... Бо
он ці круки юрмляться, роздирають свитину їй,
до живого тіла добираються... Очі їй викльовують...
Крови бажають, барбоси! Тому її доля потоптана,
нещаслива...

— „Її доля нещаслива — нема того, що любила!...”

— роз'ятрений жалісливими дядьковими словами,
вперемішку і деклямував, і приспівував, і квилив
Володька. — „Нема того, що любила...”

— О ні, Володю, ні, душе моя, неправильно
кажеш... Є люди, що люблять Її, не перевелися й
не переведуться вони ніколи! Хоч на них і полюють,
до землі їх пригинають, у землю втоптують...

Гармоніст кривуляв біля тинка. Поза ним уви-
валася вся галаслива компанія. Хтось збоку спро-
бував був перелізти тинок і до дядька Панаса добра-
тися.

Тоді Володьчин батько, що за весь час не

зронив єдиного слова, перехилився через хвіртку — і, б'ючи кулаком по деревині, нарешті озвався:

— Хто влізе до мого подвір'я — хай на себе нарікає. Відразу в'язи скручу. Скалічу на місці!

Гармоніст миттю відступив, за ним шарахнулося назад усе зборище.

І Володька тоді збагнув, що хоч батько не вмів деклямувати, як він та дядько Панас, зате зугарний здорово „барбосів” лякати.

— Великодня тепер не буде!!

— Типун тобі на язик, а жура на серце! — де не взялася мати. Володька відчув тепер, що він з дядьком Панасом — не самі! Їм помагає батько, а оце ще й мати нахопилась. Ще й фартухом щось прикриває.

— Що за спиною ховаєте, мамо?

— Попіл, синочку.

— На голову сипати?

— Межи очі.

— Гармонії?

— Усім!

Гармоніст з диким вихиласом заграв посеред вулиці, і юрба, оточивши його колом, під такт музики, хилилася то в один, то в другий бік — і гецала та вигукувала:

„Ой, яблучко, куди котишся?

В церкві будем танцювать,

Як нам хочеться!”

— Худоба безрога, стадо репане!!

— Зілля пекельнее, антихристове!

— Христос Воскрес!... На вгороді верба рясна... Рясна... Вона рясна ще й вродлива... — допомагав Володька.

„Ой, яблучко, закотилося —
А вже церква у нас
Завалилася!“

Все сталося так несподівано, що Володька раптово урвав своє віршування. Густа пелена попелу відкрила і гармоніста, і тих, що танцювали навколо нього. Музика-співи ущухли. Юрба кинулася врозтіч...

Коли курява уляглася — Володька спостерігав, як співуни розбігалися на всі сторони. А городом, навпростець, п'ятами накинував сам музикант, волочачи по землі розтягнену та забрюхану в болоті гармонію. Він перескакував куці терену — і гармонія відзивалася йому вслід насмішкуватим скреготом.

— Пожирували на свою голову, — мовив батько.

— Наша взяла, наша зверху! — сказав дядько Панас — і Володька зрозумів, що це не лише мати, батько і дядько Панас зверху опинилися — і він наверх добрався! І від всеохоплюючої гордості він тільки й промовив:

— Наша зверху, а попіл на вулиці — знизу. Ага!

— І де ти такої мудрости набрався? — засміявся батько.

— З маминих грудей, — відповів за Володьку дядько Панас — і пригорнув хлопця до себе.

**
*

Великодня ніч... Володька місця не знайде собі в хаті. То там, то тут підсяде, вдивляється... Як усе змінилося, убралося — причепурилося... Рушників вишиваних по хаті — не злічити. На іконах, на вікнах, поверх скрині... В куті — полумисок із

паскою... А крашанок у плетенім кошику — цілі-сінька гора... А свічок скільки! Звідусіль тріскають, моргають... Як у церкві — достоменно... Двері — раз-по-раз рипають: все хтось надходить — з вузликом у руках чи під полою.

— Мамо, а хто такий той дідусь із борідкою?

— То пан-отець, синку.

— А де ж золоті ризи?

— У скриньці.

— Чого?

— Не чого, а Службу відправлятимуть. Великдень же, синочку.

Батько з сіней пильно на матір подивився — та ще й кліпнув одним оком. Мати тихцем із хати вийшла. Володьці зразу проясніло — тут щось цікаве криється — і те цікаве варто розгадати. Він — назирці — за матір'ю... Непомітно під сінешні двері спрямувався. Навшпиньках ішов, попід стіною прокрадався... В густому затінку... І що ж? Ще не встиг як слід у куточку примоститися, як батько обізався. (І як він міг угледіти? Та ж до Володьки спиною стоїть! Ну просто дивно!):

— Не вештайся повсюди. У комірчину — марш! Нема чого під двері забиватися. Як треба буде — покличемо тебе.

— Та я ось, тату, тут... Не треба мене кликати.

Батько всміхнувся, хоч все таки головою у бік комірчини рішуче хитнув. Володьці прийшлося підкоритися. Він знехотя, закопилівши сердито губу, з сіней пішов. Нічого не вдієш, коли весь світ проти тебе так наставився. При Володьці, бачиш, не хочуть нічого говорити. А доконче мусить бути щось дуже інтересне. Бо чого ж би батькові моргати? О, так! Черепай, як до Володьки прибівав, тоді, коли вони удвох батькову куртку за свисток

віддали — також моргав... Та хіба раз?... Моргне та й скаже: „Це — тайна гробова, Володько, око до ока, щоб ніхто не знав!”

Тепер цілком розвиднілося хлопцеві. Так он чому його з сіней випрошено! Бо там, видко, також гробова тайна, яку не хочуть нікому — а нікому! — зрадити... Та марно! Він будь-що-будь дізнається!

Володька щільно притулив вухо до дверей у комірчині — і вслухався.

„— А яка б то була радість, коли б у дзвін ударили! Може б ти ще спробувала, Дарко. Ану ж, уприсиш. Диви, опудало й погодиться...”

— Та де там, Андрію! І сяк і так підходила до нього. А як вже умовляла. А він одно: „Нікакіх дзвонів — крапка! Маю приказ — лише дзвонити на пожежу, а не для забобону”.

— А що як прослідити... Коли з дзвіниці злізе... Він іноді у копичці на вигоні ночує.

— Удень хропе, а ввечері, мов би на прив'язі, кружляє біля дзвона. Ніяк не можна”.

Володька обдумував підслухане... „У копичці, на вигоні, ночує...” Так он чому дірку в копичці висмикано! Там той, з дзвіниці, спить! А скільки то Володька з Черепаєм за те сварилися. Петька запевняв, що в соломі вовки ночують; ото вони звідтіля ночами й виють. Володька ж доказував, що туди залазить відьма — і скавулить собакою. А вийшло нічیه! Ніхто не розгадав! То гніздо сторожа з двіниці. Опудала! Того, що не хоче для матері дзвонити на Великдень!... „Лише дзвонити на пожежу... Поже-е-е-жу...”.

Хлопчина прошмигнув до печі. Вкинув сірники у пазуху... „Я тобі руки поодрубую!” — зринули в пам'яті слова — і хлопець прикипів на місці.

„А я не дамся! Я не в клітці, як мій тато. Не поодрубуеш!...”

Він щодуху вискочив із хати — і на хвилику зупинився. Далеко ж бігти — через два городи, шляхом, повз тополю — і в яр, до вигону... А темно ж, темно...

Промайнув подвір'ям, мов світляк, — у білому, святковому зодягнений. Яка ж то темінь наїжена та шерехлива! І з усіх боків щось чигає на тебе, шепоче, підгукує, сичить... Тоді щось трісне звідси, а звідтам реготом і писком відізветься... То ніби на горбок вилазиш — і раптом валишся в долину... А темрява хилиться, спливає, густішає і рідшає: то виросте стіною проти тебе, то відсахнеться геть і клаптями розійдеться...

І враз Володька — став. Від шляху хтось — високий, обсмиканий та пелехатий — до нього наближався... А ззаду щось заскиглило, зашаруділо, мов прошепотіло: „Попався! Отут уже не вирвешся, хлопчиську! Напевно, поодрубую!”

Ще кілька кроків ступив — і хтось, наче багатом, стьобнув в обличчя... „Хіба вернутися? Бо той, зі шляху — кошлатий, з ногами, мов цівки — однаково не пустить до копички...”

Він обернувся, щоб втікати — і з полегкістю зідхнув. Зрадів несказанно. Та то ж тополя біля шляху маячить!

Тепер уже біг, по боках не розглядаючись. А щоб не чути шепотіння та тріску кругом себе, безперервно повторював:

— Христос Воскрес... На вгороді верба рясна... **красна... вродлива... нещаслива... бо щастя немає... немає... ВІДРУБАЄ... ВІДРУБАЄ... ВІДРУБАЄ... А я не дамся!!!**

З розгону шугнув у яму. Ноги підігнулися — і він присів, охоплений неймовірним страхом...

„Оце так заморився... Змокрів увесь... А це ж канава, біля соломи, де ми частенько у ката-миші гралися... Он і копичка бовваніє...”

Володька, міцніше притискаючи сірники до тіла, видряпався з ями. Зовсім уже близько, тільки підстрибнути — і вже там... Та вітер не пускає... А в грудях мов би камінь появился, важучий такий, і не дає він дихати.

Нарешті, хлопчина, тремтячи всім тілом, повалився під копичку. Сірника черкнув — і черкіт той гучним громом йому видався...

**
*

Коли біг у село, шлях кривавився від полум'я...

Щосили гнався до дзвіниці, а за ним мчалися тіні, які спліталися і розбігалися, лягали спереду й підгнали іззаду...

Врешті, у провулок вскочив — і тіні відступилися. Без них вільніше було бігти. Ось і дзвіниця... Вгорі каганець мигає.

„Значить, вартує!...”

— Дядьку!!

— А хто то там такий?

Хлопчина, вчувши голос сторожа, заплакав... „А що як він про все вже здогадався! Візьме ножа...”

— Дядьку, дивіться, пожежу маєте!... Дзвоніть!

Угорі „дядько” забігав, заметушився. Щось гримнуло в темряві...

— Хутчій біжи сюди, кирпатий! Підсобиш!

— А ви не будете?...

— Та чого ж ти, мов зачаклований, стоїш? Іди! Допмагай, дзвони!! А я тим часом... От морока...

В бочках води чорт-мас... Я злізу... Треба поналити...

Володьці, як збігав угору, вчувалося, що східці не тріщать і не риплять, як колись бувало, а голосно співають, разом з ним — від вимріяного і такого несподіваного щастя.

— Бом-бом!... Бом-бом!...

І Володьки вже не стало... Він коливався разом з дзвоном, шматував разом із ним навислу тишу, будив темряву — і летів удалечінь...

— Бом-бом!...

Дзвін враз якимсь малим зробився — і напрочуд легким — і Володька його тримає у руках, і розхитує широко, аж до села, аж під вікна батькової хати...

— Бом-бом!...

Чи вони знають, що діється з Володькою? Він повис і розхитується з дзвоном... Він розтопився в ньому... Розтанув у радіснім гудінні... Він відчуває дзвін руками, вуха наповнені вщерть дзвоном — і навіть всередині, де недавно камінь був і дихати перешкоджав — і там уже з полегкістю відкликується дзвін...

— Бом-бом!...

— Ей!

Володька насторожився.

— Ей, ти, чуєш! — долетіло знизу.

— Атож, дядьку!

— В куті, біля каганчика, ножа знайдеш. Знеси мені. Та швидше!! Треба мотузку одрубати.

Дзвін урвався... Замовк...

„Одрубати... ОДРУБАТИ...” — закружляло хлопчині в голові, і він жажнувся. „Напевно здогадався...”

— Я більше не буду, дядьку. Не одрубуйте!

— Бом - бом!

Дзвін враз якимсь малим зробився і напрочуд легким — і Володька його тримає у руках, і розхитує широко, аж до села, під вікна батькової хати.

— Та чого ти там так довго возишся! Та ж ніж перед очима!

Сторож злостився — і вже сам поспішав на гору. Хлопчина в кут забився і гарячково шепотів:

— Єй-бо, не буду! Я не хотів...

— Та я тільки ножа візьму. Чого перелякався? Дзвони, синашу!

— А ви не будете р-у-б-а-т-и?

— Авжеж, що буду. Рубатиму, бо треба. Ба-чиш же сам — пожежа!

Володька кинувся по східцях — і напівдорозі з сторожем зустрівся. Від переляку стрибнув на землю... Зойкнув... Перекотився до огорожі...

— Чи ти здурів! Он звідкіля плигати! Уб'єшся, бовдуре!

Володька вже не чув нічого... Зірвався... і зник у темряві...

**

Уранці, як Володька вмивався, з дзеркала на нього зиркнуло обличчя з гулькою на лобі. Він приглянувся пильніше, дивуючись новині. Гулька маленька, а болить немилосердно. Смикає, щипає... І ще... Чи вірити своїм очам?! Ні, ні, не може бути!! Ну, певно...

Він з криком ускочив у комірчину.

— Тату!

— Тс, синку, мама заснула! Маємо маленьку Катерину... Манюсінку... Твою сестричку... Маємо радість...

— А я, тату, також радість маю... Дивіться...

— Що ж то таке? Де ж це ти так розкрояв губи?! Навіть зуби почорніли!

— Бачите, тату, бачите! У вас один зуб чорний, а в мене аж три!

Володьку охопив такий шал, що він уже не відчував ані гулі, ані запеченої крові на зубах, ані розбитого коліна... Він, як тато, чорного зуба має! Навіть три! Він став, нарешті, ДОРΟΣЛИМ!!

ЧОРНА ХУСТКА

Село не гомоніло. Не чути було людської мови, лише зловісно шуміла по дворах-садках лобода та будяки.

То тут, то там вили протяжно, моторошно пси, мандруючи голими дворами й вишукуючи їжу серед приколисаного і притисненого голодним морозом люду.

Люди...

Вони, пригнічені, виснажені, як примари, блукали по селу. Не віталися, а лише мовчки оглядали одне одного. Тупий, наче мертвий, погляд шукав скрізь їжі. Як гайвороння, снували-порпалися по городах діти — з надією чимсь поживитися.

Голод страшною зморою звисав над кожною хатою, тяжкими муками зазиравав у сірі, засмучені вікна, мертвими очима втуплювався у село, — а то зривався і танцював свою перемогу на цвинтарі. Кожного дня десятки згаслих сердець, замотаних сквапливо в ганчір'я, виносили туди, на вигін...

Здавалося, не лише люди, — хати, левади, річка, заплетена вербою й осоками, корчаться й конають з болю — і біль той олов'яний, жах повільний, незміряний немає як розсіяти, немає чим, окрім могили, закрити, заховати, запропастити...

**

Катря — дівча надміру серйозне. А личко у неї — запечалене-зажурене і хворобливо бліде. З широких, карих очей прозирає якась невиразна ту-

га, гіркість, страждання... Йй, малій та кволій, є чому марніти і страждати. Як вона стужилася за пестощами матері! Як, здається, вже давно, аж генген он коли, мати її на руки брала, обнімала, обціловувала. Хоч не знати — не відати, за ким дівча більше тепер тужить: за матір'ю чи за шматком, бодай і чорного, зацвілого-сухого, хліба.

Катря сама. Сидить біля вікна й тремтячими пальчатами-пучками згортає картопляні кришки. Їх мало на столі лишилося від снідання, і вони такі дрібні й крихкі, що їх ніяк не можна позбирати і стиснути докупи.

В хаті порожньо та непривітно. Сьогодні батько здійняв із стіни килима з квітками, згорнув його й поніс туди, де люди, мабуть, мають удосталь і пиріжків, і хліба, й борошна. І тепер із стіни отої, де ще недавно килим красувався, чотири ржаві цвяхи, як чотири рани, визирають. Звідкись з кута настирливо відзивається цвіркун, щось бігає на горіщі і шарудить, гризе он в тому кутику... Чи може то в стіні? Чи скрізь по стінах? Гризе повільно і невинно. Отак, здається, оте невидиме уперто проточує, прогризає і Катрині груди.

Дівча раз-по-раз зирка у вікно. Може вже йде батько, усміхнений, з торбиною, і рукою посилає їй привіт під це віконце? Може б то вибігти йому назустріч, заплескати від радості в долоні й допомогти донести торбу в хату? І хутенько замісити тісто і — на сковорідку...

Дорога стелиться через село у яр і там і пропадає. Катря примітила щось вдалині. Вона прилипла до шибки, все вдивляючись. Ну, так! Он там, де дерево із хмаркою еднається у сизе мерехтіння, вирізьблюється темна цятка... Чия то постать?... Батько! То він, напевно він! Він трішки ніби хи-

литається і розпливається в далечині, але — ну чому це, як на злість, шибка помутніла — але... Катрусі видно виразно... Татко. Наче без торбини. Але в руках він щось тримає!...

„Хліб! — блискавкою осяяло голівку. — Який великий! Мабуть, пухкий і теплий ще. Несе! Ой, хоч би швидше”.

Вона прудкенько підстелить ряденце під хлібину, щоб не розкришити, і спершу доскочу на нього надивиться. Ні, спершу насититься, а потім уже надивиться... А може тато не лише хліба роздобув?... Може за килим йому ті люди, що мають всього вдосталь, дали і молока, і картоплі, і олії та цукерків... Може обдарували всім добром. І вони удвох — тато і Катруся — за оцим столом порозкошують. Вона буде за господиню. Крутитиметься дзигією по хаті, ложки-миски подаватиме, печі пильнуватиме... Яка то буде радість! Тільки ж подумати: коржі, хлібина і картопля в шкурці розставлено на скатертині. Катря чистить картоплю — а вона парує і пахтить, так пахтить, що аж в очах від щастя все мішається... І ось... Почистила, розлупила, олійкою помастила та ще й сіллю притрусила...

І — раз коржика до уст, а раз — хлібину... Тоді — молоко, олію й картоплину. І без кінця! А найвшись, вибіжить на вулицю. І не буде голодна пхінкати, усіх чужатися. З коржем в руці буде стриба-ти, сміятися, щастям задаватися...

Катря болісно скривилася, і слинка мов опекла її, мов би кільцем жагучим стиснула все горло. Ой, хоч би вже тато швидше наближався...

Протерла кулаком очата і зазирнула крізь шибку знову. Тата на дорозі не було. Замість нього пишався й хилитався на тому місці високий, закошлатений вітрами й порохом будяк...

Як довго дівча шибку протирало й на шлях раз-по-раз поглядало? Від перевтоми схилилася голівка, приплющилися змучені очата. Якась блідорожева хмара окутала Катрусю і понесла її все вище й вище... Із хмарки несподівано-негадано виплила з простягненими худенькими руками — мати... Із теплою, як сонце, усмішкою. В одній руці — широка, більша від столу, таця, закосичена квітками, овочами, стравою; там трава шовкова, айстри і кетяги із вишнями, і пампушки, і пиріжечки, вареники, пшоняна каша...

— „Мамо, ви вже смієтеся?...”

— „Сміюся”.

— „То ви вже не хворі на... буркульоз?”

— „Нема вже буркульозу”.

— „Мамо, я хочу їсти. Дайте мені пампушки”.

— „З дорогою душею! Усе, що на цій таці — все бери”.

Катря простягає руки. Ось-ось діткнеться таці, схопить обома руками підсмажену з боків пампушку... Але блідорожева хмара розсоталася... Мати зігнулася і з її долоні таця поковзнулася... Все бажане, їстівне розломилося й убезвість розлетілося... Із страшним дзенькотом і грюкотом...

Катря прокинулася і зляканими оченятами роззиралася по хаті. Щось тількищо звалилося? На неї? Біля неї? Чи там, надворі? О, хтось стукає у двері. Хто ж як не тато добивається у хату... Хутчій! Стрілою рвонулася. Відкинула гачка...

— Тату, с борош...?

Дівча затряслося від того, що угляділо. Перед нею на порозі стояла якась людина, тримаючи за повід, властиво, за якийсь зачовганий шнурок зачучверену шкапину. І чоловік той Катрі видався у сотраз страшнішим від сухореброї, з обсмиканою

гривою, шкапини. У чоловіка очі якісь колючі, з куцастими й розтовченими, як куряче гніздо, бровами. Лиця не „буркульозні”, як у мами, а червоні, як жаром пройнялися. Ось він розтулив губи, блискнув рідкими жовтими пеньками — й гаркнув:

— Батько вдома?

Катря від того страшного, хрипливого голосу подалася до стіни і притиснулася, майже прилипла до неї спиною. А жовті пеньки ще більше блискотіли й шкірилися, а куцасті брови все різкіше їжилися й дерлися на лоба...

— Чого, дурепо? Чого трясешся? Батько вдома?

— Тато пішли до міста... З килимом...

— З яким таким килимом?

— З нашим. Найкращим. За нього тато дістануть хліба.

— Мале, а брехати ач як вмєш! Ач як пащекуєш! Свого хліба до чорта маєте, а бідкаєтесь. Пошукай у вас — знайдеш усього достогибелі. У-у, вороги советської влади! А мати де?

— Немає мами.

— А де ж поділася?

— Померли. А тьотя казали, щоб я не цілувала маму, бо буркульоз перейде і на мене... І мене помре... І забере до себе...

Несподівано чоловік полагіднішав.

— Ну, не скигли, дурненька, не рюмсай, — і він ступив уперед, наміряючись погладити Катрину голівку, — таких, як ти, буркульоз не хоче брати. Не бійся.

Дівча жажнулося широкої, як дошка, долоні, що підіймалася й зближалася до неї — і відскочила ще далі в сні.

— Я вас боюся!

— Дивись, яка вреднюща! Яка злючка! — роз-

гніваний Катриною полохливістю, тягнув далі, глузуючи, чолов'яга. — Навчи краще батька хліб здавати державі.

— Нема у нас...

— Знайдемо. В сільраду хай прийде. Потрусимо за ребра! Випотрошимо все чисто до зернини!

Він тицьнув Катрі якогось папірця, видряпався на шкапину, стусонув її безжалісно ногами попід боки — і та кволеньким підтюпцем посунула із двору.

Катрі вже було лячно вижидати батька в хаті. Вона лишила розчиненими навстіж сінешні двері і замислено, повільно, як уві сні, вийшла на вулицю і кинула папірця в бур'ян.

Розглянулася. Анікогісінько. Сама лише зелена пуста. Якась бур'яниста глухомань стелиться — скільки оком сягнеш — навколо неї. Здавалося, та глухомань посягає на Катрине життя... Ще ступи крок — Катря провалиться і цезне в зеленім багвинні...

Кому викласти жалі, що вона сама у хаті і голодна? Кому поскаржитися, що нещодавно отой гидосвітній чолов'яга ганив та паплюжив, на чому світ стоїть, її хорошого, славного татуса...

Ані людини, ані тварини, тільки шелестять непривітно бур'яни. А ген-ген аж звідтіля скавулить та завиває пес.

І вряди-годи крякають ворони...

„А татко забарився, — гадкує Катря. — Чи може вийти на дорогу і звідти виглядати? Піти? Коли б не той бур'ян мовчазний, осоружний, що може її, Катрю, проковтнути.

Віддалеки забовванів татусів білесенький, із полотна, картузик...

Катря поралася біля печі і водночас розпитувала батька: чи тяжко було нести борошно; як він таке хороше, дрібно помелене в місті знайшов і за килима зміняв; чи він усе борошно з міста взяв, чи ще там трішки залишилося надалі, на тоді, коли вони оцей мішечок перепечуть та переварять і знову потребуватимуть.

Батько, підклавши під голову руку, замість подушки, ліг на лежанці і коротко то сьак, то так відповідав дочці. І спостерігав за нею. Яка вона весела, що в печі палажкотить солома і закипає казанок! Яка розсяяна! Як метко порається! А як її ручата вправно рогачем орудують! Не надивитися.

— Тату, на галушки соли ось стільки?

— Сип більше.

— Це все. Більше немає.

— І того досить. Опісля може дістанемо.

І їжу вже майже зготовлено. Ще хвилинку — і можна висипати.

(А яку ж глибоку тарілку Катря на стіл поставила, не то що двом — п'ятьом можна наїстися уволлю!).

Вже й стільці підсунено. Катря лише глянула на батька, як він, без зайвих припрошувань, зіскакує з лежанки, затираючи від задоволення долонями, мов би прихвалюючи доччине куховарство.

Він тільки сів, як зразу ж зірвався з місця. Катря застигла з ополоником...

— Ідуть.

— Хто, тату?

— Совети йдуть, комісія. От вже ж увірилися! Остобісіли — більше нема куди. Знову зерна шукати.

— Зерна ж у нас нема.

— Є борошно. Побачать — заберуть, анциболоти кляті. Треба їх, Катрусю, обманути.

— Обманимо пізніше, тату. Я їсти хочу. Поїмо, тоді обманимо.

— Нема коли, дитино. Лізь на піч. Лягай і лежи тихенько. Ти — хвора. А під подушку мішечок з борошном сховаємо. Може вони не будуть між подушками ритися.

— Та ж прохолонуть галушки. Коли ж ми їсти-мемо?

— Успіємо ще з'їсти. Лягай. Укривайся ось рядниною. А борошно ось так... під спід... нижче... нижче... до черені... А зверху подушечку... Ось так... Ну, хутко... Лягай, не писни... Так, так, моя розумнице...

У хату ввалилися три телепні. Два вперше появились в цій хаті, а третій — старий знайомий — той, що чи то сам, чи із шкапиною частенько витупцьовував під вікнами та оббивав пороги, приносячи усні чи письмові накази із сільради.

— Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Не так, Андрію? — відтарабанив завчений із політграмоти улюблений заклик старий знайомий.

— Драстуйте! — кинув, як каменем, господар.

— А чому не по-советськи? Ану, скажи, не бійся, не зламаєш язика: „Пролетарі, єднайтеся”.

— Єднаємося, хіба не бачите, як єднаємось усі на цвинтарі.

— Ого, як любиш власть!

— Так, як вона мене. Який привіт — такий одвіт.

Всі троє стояли від господаря на віддалі двох кроків: один з лопатою, один на ключку, як на палицю, спирався, а знайомий, замість знаряддя, як

завжди, пожмакані накази-папірці в руках затискував.

— Поговоримо. Але на розум, — той, що з ключкою, сказав Андрієві.

— Хіба ви говорити збираєтесь? Прийшли мене четвертувати. Мене й мою дитину закопувати.

— Хліб є? Тільки коротко. Без викрутасів. Є?

— Був.

— А зараз де?

— Загув.

— Куди загув?

— Чортам у пельку.

— Признавайся, бо гірше буде.

— Не буде гірше.

— Та що це ми з ним панькатися будемо! — grimнув відразливим і владним голосом старий знайомий. — Шукаймо! Перевернемо хату догори ногами — а знайдемо! Перетрусимо, перериємо все дочиста.

Всі трое, немов зірвалися із прив'язі, рвонулися по хаті у різні сторони. Зняли ікони, а ті місця в куті, де вони висіли, простукували й прокльовували ключкою. Рачкували попід столом і ліжком, довбали сволок. Той, що з лопатою, блукав по хаті і долівку обдивлявся: чи де не видно якоїсь щілини чи плямки свіжої, що вказували б на вириту під долом і вправно затушковану зернову яму.

У скрині все попереривали, а у дно — ану ж воно подвійне! — ключкою погупали. І щоб ще більше впевнитися, що воно не наспіх зроблене, не з фанери, ножем кілька разів його підрізали.

Одному навіть закортіло залізти в піч, щоб обдивитися, чи нема там яких потайних ям та закапелків, але в печі ще жеврів жар з соломи — і

він із злістю тільки шурнув раз-другий рогацем углиб — й опам'ятався.

У сінях комісія зорала ключкою й лопатою весь діл, дошукуючись зернових скарбів.

Обдивлялися подвір'я... Підкопували кожне дерево... Рилися в смітті, розкидали минулорічну купу злежаної й уже протрухлої соломи... Штурхали з усіх боків у стріху... Один, найбільш завзятий, видряпався без драбини, по стіні, на горище й вовтузився, гасав по ньому, як нечистий.

Нарешті, червоні, захекані та люті від марного труду, вернулися знову до хати. Глипають, мов би їдять господаря.

— Заможний ідол! Присягнуся, що заможний. А де сховав?

— Де? — визвірився старий знайомий до господаря, що стояв біля вікна непорушно-блідий, немов би вирізьблений з каменю.

Господар не відзивався.

— А мені кортить на піч ще подивитися. Десь таки мусить бути зерно чи борошенце. Он, бач, галушки парують. Зиркну на піч.

— Охота морочитись. Вони, паразити, хитрі. Не будуть зерно на видноті тримати. Десь винесли на поле і зарили.

Тут Катря заворушилася і обхопила руками цупко подушку.

Очі трьох відразу прикипіли до дівчини — і вона від тих очей, суворих, каторжних, заплакала і щось забурмотіла.

— Підозрительно.

— Да. Щось там не в порядку.

— Полізти?

— Паняй! Але навряд чи що знайдеш.

Старий знайомий лише на піч намірився був

лізти, як Катря схопилась і переполошено задріботіла:

— Нема! Нема в нас борошна! Не дам! Це наше! На галушки тато купували, а не для вас.

— Все ясно! А я що, не казав, що підозрительно, — і старий знайомий жбурнув убік подушку, ряднину й, помітивши мішечок, учепився в нього так, мов би там було не борошно, а срібло-золото. — Знайшов!... Он як він замаскував. Ганчір'я зверху понакидав та ще й дитину там поклав. Хитрий диявол, але советська власть, як бачите, хитріша.

— Не забирайте останнього! — і господар рвонувся до печі, але йому перегородили шлях двоє: той, що з ключкою, і той з лопатою. — А нам же що? Нам треба...

— Советській власті треба. Вона у нас одна, а вас, врагів народу, он як багацько.

Катря спереляку забила у кут і, немов звірятко, загнане у клітку, тряслася й дивилася, як осоружні грубезні руки стягали з черені мішечок борошна.

Вона метнула поглядом на батька. Батько щось хоче їй сказати... Що саме? Вона не чує, але бачить, як в нього уста ворухнуться... Він щось показує їй пальцем... І раптом — для чого ж тато це зробив? — до неї покотився кишеньковий ніж. Навіщо ж він ножа з кишени видобув і їй підкинув?..

— Нащо? Не розумію, тату.

— Дурна!

Батько сильно гнівається. Чому? Коли би то збagnути, що з тим ножем робити? А батько мало що не вскочить їй у вічі, так дивиться.

І — врешті — Катря здогадалася. Ножа їй кинуто, щоб вона ним боронилась. Та вона ним буде махати і махати, і дядьки, напевно, на смерть пе-

релякаються і відступляться від печі, а може й повтікають з хати.

Але дядьки, на диво Катрі, ні стілечки не настрашилися. Вона затисненим у кулачок ножем грозила, а вони, напасники, ще більше нахабнішали та дружнім хором реготалися.

— Ей, ти, вояка! — і старий знайомий штовхнув Катрину руку — і ніж вислизнув із кулачка і за рядниною сховався.

Ще мить... і мішечок борошна, підкиненим на спину того, що орудував тут ключкою, зник назавжди з хати.

Катря на печі хлипала — й від того, що рука від дядькового поштовху щеміла, і через те, що борошно — на скільки ж то галушок вистачило б! — ураз пропало... І он батько на неї неприязно як поглядає...

— Пішли вже, тату?

— Пішли. Не рюмсай, бо налупцюю.

— Хіба я винна? Я ж боронила, — і дівча зайшлося ще гіркішими сльозами.

— Кажу, затихни. Винна сама... Бо клепки в голові кат-ма. Дурна, як пень. Дурна.

— Я, тату, не дурна. Я голодна.

— Мовчи, не муч мене. Бо я тебе негайно нагодою. Так нагодою, що від синців не сядеш!

— Годуйте...

— А, ти ще заїдаєшся!! — Він бив дочку, не тямлячись від гніву, бив і за кожним разом примовляв: — Щоб розумнішою була, щоб розумнішою була... Второпала?

— За що це, тату?

— Я тобі ножа нащо підкинув? Щоб ти розрізала мішок. Щоби з мішка хоч трішки висипалось

борошна! Щоб нам лишилося! Чуєш, дурепо, нащо? Щоб розрізала. А ти що здумала?

— Я їх лякала, тату...

— Смішила їх, а не лякала. А тепер що? Через тебе, недотепо, кришки борошна не вхитрилися лишити. Що жертимеш? Дідька пухлого з'їси — тоді побачиш!

Вимучений вкрай, він звалився ницьма на ліжко. І тоді йому відразу прояснилося, і обличчя загорілось від сорому. За що він на дочку, як звір, накинувся? Хіба її вина, що ті, прокляті, останнє від рота відірвали? Він лють, що клубком збилася і в горлі, як ніж, стала, що мучить і шматує його болем безустанним, що туманить очі і тамусе віддих — він ту лють не вирвав і не жбурнув межі очі стопроклятій і ненаситній „владі”, а на дитині збив. Чи ж у такій метушні-бучі могла вона додуматись прорізати мішечок? А коли б — нехай і так — прорізала, скільки б того борошна на черені лишилося? Жменя? Півжмені? Чи жменею вони б наїлися?!

Сором чимдалі сильніше обпікав його. Лише подумати, що він зробив? Мов навіжений, зірвався до дочки, до того єдиного і найдорожчого, що на прадідівському, колись гамірливому, дворі ще залишилося.

— Катрусю, а галушки ж чекають. Може з'їмо?

— З'їмо. А бити вже не будете?

— Не буду. Нас злидні б'ють. Ох, б'ють! — і він, мов би ось раптом прорвалося море жалю, затрясся від ридання. Тільки сліз не було, а якісь срібні намистинки позастигали в кутиках очей.

— Не плачте, тату. Дивіться, і я вже не плачу. Я вже перестала.

— Побаламутилось у голові моїй. Дурний, Катрусю, я.

— І я дурна.

— Ти моя розумниця. Уволи мою ти волю. Прости мені.

— А як треба прощати?

— Кажі: прощаю, батьку, що ти такий скажений, що ти така тварюка... Забудь, що тебе бив. Болить, дитинко?

— Звісно, болить. І їсти хочеться... і я прощаю...

**

*

Сонце пішло на спочинок. У хаті різкіше, настирливіше кошлатив тишу цвіркун. Здавалося, його невтомне цвірчання просвердлювало душу. Куций каганчик-підсліпок, вигоряючи, блимав кволо на столі. Блимав і розкидав чудернацькі, скуйовджено-хімерні — то подовгасті, то посотані й посмикані — тіні по стінах, стелі та підлозі.

На стільці сидів, низько похилившись, батько. Він пильно слідкував за Катрею, за кожним її порухом. Ось вона ще метнулася в куток, щось взяла, тоді, певно, роздумавши, назад поклала.

І, врешті, стала посеред хати. Готова вже в дорогу. В чорнім платтячку, пов'язана білою хустиною, а під рукою торба виглядала.

— Може, дочко, якось перетерпимо. Не хочеться мені, щоб ти... Не йди...

— Піду, татусю. Усі носять, а нам чому?

— А не боїшся?

— Боюся, але не дуже. Я знаю, що то неправда, що опівночі на полі упир гуляє. Або що смерть з косою на цвинтарі танцює. То все...

— Не кажи такого проти ночі, Катре. Де це ти цього всього наслухалась?

Перший раз вона наважилася красти. За селом, недалеко цвинтаря, ... лежала кучугура мерзлої картоплі.

— У сусідів казки такі розказують. Страшні, як оповідають, а я, далєбі, не боюся.

Вона вже рушила, але в дверях, ніби надумавшись, обернулася до батька.

— І в білій... Якби ж не в білій хустці...

— Що?

— Та в цій хустці мене можуть примітити.

Батько журно подивився на дитину, кивнув, як знехотя, головою на знак згоди — і встав, відкрив скриню, дістав звідтіть чорну велику хустку з пишними поплетеними китицями.

— На! — і підійшов та й поклав дочці на плечі.

— Ой, гарна!

— Твоя покійна мати дуже її любила...

— А як порву?

— Бери. Нічого їй не станеться. Тут життя, не тільки хустка, рветься. Ну, ідеш — держати я не буду. Як хочеш... Тільки... не барися.

— Не забарюся, тату!

Катря випурхнула з хати і потонула в теміні. Пробігла попід вікнами, прошелестіла між деревами, як легкий вітерець, як нічне звірятко.

Перший раз вона наважилася красти. За селом, недалеко цвинтаря, в хліві, лежала кучугура мерзлої картоплі. Вдень навкруги крутився кінний вартовий і кожного, хто наближався до картоплі, наздоганяв конем і шмагав нагайкою куди і як попало. Але як сутінки спадали, а особливо в суцільну темінь, у глупу ніч, люди вхитрялися прокрадатися у хлів і торбу-дві мерзлої поживи для голодної сім'ї могли таки набрати.

Катря про те все чула. Не лише чула, — вона бачила, на власні очі бачила, як у сусідів розморожену картоплю, перемішану з цибулею — щоб убити прикрий запах — смажили... А наївшись — ра-

діли страх як! Не нахваляться бувало стравою. То чи ж вона від сусідів гірша? Чи вона не може так само вкрасти з поля і батька та себе нагодувати?

А як спіймають? Навряд. Багато дітей крадуть — і нічоґісінько. Чому ж якраз її? Та й то, казали, що дітей, як зловлять, не так уже й карають. Вдаряють раз-два іззаду, штовхнуть обличчям у землю, як Олексу Гаву, і відпускають на всі чотири сторони. Ну, а як дорослого спіймають, — тоді біда! Начувайся! Тоді не здобрувати. Б'ють, б'ють, а тоді, казали, зав'язують ланцюгом руки й ведуть аж за село, аж ген туди за ліс, на саму Сибіру.

Катря вийшла на вигін. Темрява огортала її звідусіль.

Ліворуч маячили ще темнішими від ночі згустками декілька дерев, праворуч — причаївся і, здавалося, що ось-ось на Катрю скочить, невидимий, але страшний і пелехатий цвинтар...

Катря швидко дріботіла стежкою. Важко дихала. І щільно притискала під рукою торбу.

Її худенькі ноги тремтіли, вона раз-по-раз спотикалася, але, зціпивши зуби, безупинно йшла... І підбігала... І гналася... І все туди... Впрост до хліва...

Боялася очима кинути праворуч, щоб не злякатися... Бо може ж пробігає недалеко цвинтаря і — як гляне! — побачить братську могилу й холодні виблиски хрестів. Катрі здавалося, що вона біжить великим полем не одна. За нею, обабіч неї, навкруги щось моторошно шелестить — і воно, те щось, може кожної хвилини виринути спереду чи гарикнути й схопити цупко її за плечі ззаду.

Тряслася, цокотіла зубами... Ой, страшно ж тихо... Чи скоро хлів? Колюча, крижана мурашня перебігає то по спині, то по голові й руках... Спіткнулася... Упала... Встала... І знов побігла...

Показався — ой, нарешті! — хлів. Не підійшла, а підкралася, як котеня. Очі блищали, мов два рухомі жевріючі вогники, й пронизували, проїдали темряву. Що там? Щось бовваніє? Сторож? О, як же ж добре, що то лише зірка причепилася поверх хліва. А Катрі, бач, та зірка видалася казна яким страхіттям.

Увійшла всередину — й не дихала. Вдарив різкий сопух зіпсутої городини. Катря присіла. І, торкнувшись мерзлої картоплі, ще більше затряслася... Хапала слизьку, смердючу у дві жмені і кидала у торбу...

Нахапала півторбини. Ще брала б, та душно так, що годі дихати. Неначе вона в якомусь розпеченому кітлі сидить і нагрібає не мерзловиння, а розпалені жарини. Може б крихту відпочити? Випари картоплі-їжі будили у неї в шлунку нестерпний біль, такий же сильний, як страх, який вона ледве тамувала. От коли б це зараз, в одну куценьку мить, можна було жменю кинути на сковорідку! І враз пожарити, пом'яти, посолити й з'їсти...

В кутку щось ворухнулося. Чи це їй вчулося? Хлів тепер для Катрі, мов клишонога триголова потвора з казки — він ураз наївжився й зорив за нею, пронизував її своїми невидимими, а причепущими баньками. Її від страху кинуло у холод. Повернула тіль-тіль личко — і зойкнула. Он там хтось приховався й вичікує слухної хвилини, щоб її вхопити. Ось хтось уже підвівся, вже йде і — суха солома зашаруділа-затріщала від його важучих кроків...

„Сторож, — мигнуло в голові, — сторож! — Катря вчепилася за торбу й прожогом кинулася в двері. — Але чому такий поріг високий? І як же його тяжко перескочити?...” — Зачепилася й grim-

нулась поза дверима. Вогненний біль пройняв коліна. В голові стукало, мов безліч молотків сипалося звідусіль на неї.

— Ми також. Не бійся! — нарешті долетів голос із темряви. — Підеш з нами.

— До мами? Я не хочу до мами! Не хочу йти на цвинтар!

— Ми свої, з долини.

— З могили? Не чіпайте мене. Я більше не буду...

— Ми також крадемо. Чекай.

— Хватай, хватай! — стоголосою луною доходило до Катрі.

Вона підвелася і, не пускаючи із рук торбини, рвонулася в темряву. Їй здавалося, що ось-ось хтось розлючений наздожене її і схопить у свої жорстокі, розкуйовджені обійми. Торбина скакала по спині й раз-у-раз обпікала виснажене тіло — вона неначе підгонила дівча до відчайдушної втечі, порятунку...

Ноги зашпортувалися і билися об груддя, чіплялися за бур'яни, які шмагали-полосували тіло, нестеменно батоги. Раптом Катря заточилася — і з розгону повалилася на землю. Жорсткий, шкарубкий ґрунт, мов скло потовчене, зранив її лице, і на устах вона відчула солоний посмак крові. Руки вп'ялися у болото, хоча не кинули торбини.

Звелася на ноги і знову бігла, вже не знаючи, куди... так навмання... Вітер розлючено плескав в обличчя і забивав подих... Голова палала... Чорна хустина спала з голови й розвіялася, розлопотілася довкола шиї. А оте страшне, позаду неї, не відставало... Переслідувало... Катря виразно чула, як, прорізуючи ніч, звідкілясь гупали важучі кроки і впереміш із вітром шугало чиєсь осатаніле дихання. Коли б то могла дужче бігати! Коли б то від того,

ззаду, відчепитися... щоб він її не наздогнав... Щоб він на неї не наскочив...

Катря провалилася у рів, видряпалася й опинилася поміж горбками. Куди ж тепер? Чому нема ні хат, ані городів? Певно, ще трошки далі. Вона продерлася поміж кущами — і лише ступила крок, як хтось у темряві заплутав її хустку і зо всієї сили шарпонував назад...

Дівча затрусилося і крикнуло. Не крикнуло, а зойкнуло від смертельного страхіття. Вона — на цвинтарі! Он там, прямо перед нею виразно випливає з п'ятьми хрест. Біліє хрест!!

Вона якмога ширше розкрила очі і не своїм голосом заверещала:

— Тату! Ти ж сильний! Помож...

Вереск шматонував темряву, загойдався, заколихався і, вдарившись об землю, полетів у поле.

— Та-а... Ти ж сильни-и-и-и, — завихрилося і заляцало десь на вигоні.

Розпачливий відгомін повернувся й поплив тихіше над могилами... І бився об дерева, хрести і — затихав поволі у невідомій глибині.

Дівча вже не могло кричати. Лише хлипало, руками затуливши очі.

„Мама... мама тут теж лежить, — стрілою пронеслася думка, і Катря через силу виплуталася з кущів і зіп'ялася на рівні ноги. — Мерщій... ще... ще швидше...”

І тут її зловило оте скуйовджене і пелехате й потягнуло між хрести... І тут же за хустку серед мерців прип'яло...

Катрі заслонився увесь світ. Якийсь густий і сизий дим поплив перед очима, і все навкілля завіялося в сліпучому мерехтливому гармидері. Відсіль, відтіль і он аж звідки витріщалося і глипало

на Катрю, і водночас горлало, гарикало, дудукало й свистіло. Від жаху дівча присіло й скорчилося... Якась цупка немилосердна сила притримувала її далі... Снігом сипнуло поза шкіру. Торба випала із рук...

Катря ще раз шарпонула хустку, а її знову хтось потягнув назад — і вона, піднявши голову, так і заніміла.

І дивилася, як розкрилася могила, і білі кістяки, все більше й більше, з'являлися і насувалися на неї... Безліч кістяків... Вони підсовувались і оточували Катрю колом, і колом танцювали, тупцювали, підскакували і стрибали вчвал... Вона затулялася рукавом від них, а ті ще більше сваволишали — і гарцювали, і горлали, сичали й джеркотали... Кістяки звузили кільце — і всі, як на команду, глипнули очима-ямами прямисінько у Катрине лице, у її очі.

І при кожнім русі вони тріщали, гнулися і розсипалися на порох. Аж ось... дві чорні плями, замість очей, розширилися, піднялися вгору — і череп розкрив щелепи й заскреготав зубами...

— Батечку!

— Ба...

— Ма...

І перед Катрею вже піднявся увесь цвинтар, і силенна-сила кістяків насувалася на неї, розкривала щелепи і скреготала, сміялася і танцювала... Ось щось жажливе зібралось не лише на землі, воно спадає й шкіриться із хмар, від зір й ламає находу кущі, дерева, Катрину хату і хлів із мерзлою картоплею.

Катря схопилася за шийку... Щось налягло на неї і тиснуло за горло... Голівка, ноги, все тіло

слабшали й не так уже боліли... Ще хвилинка... і вона клубочком зігнулася й упала-скотилася з горба, під кущ, на рівну землю...

**
*

Десь далеко тужила сова: „Помер... мер... мер...”

Протяжно по полю голосив вітер. Шептали на леваді тиху молитву осоки й верби... Міріяди зірок, як свічки, блимали в небі.

З-поміж хмар вплив місяць і облив блідим сяйвом цвинтар. Де-не-де виднілися хрести... Могили берегли таємницю...

На розі — білий хрест. Бляшаний вінок виблискував на ньому. Чорна подерта хустка, зачепившись за вінок, звисала сумними китицями.

Біля хреста зіщулилось дівча. Скляний погляд упився вдалину. Білі, наче з паперу, рученята залякли, вчепившись у траву.

Під кущем — торбина, а оподалік, під деревцем, розсипана мерзла картопля...

Вітер повів з поля й доніс іздалеку збентежений чоловічий голос:

— Катре! Катре! Що ж я... тепер...

— Мер! мер, мер! — відказувала голосові з віддалі сова.

**
*

І з тих пір, кажуть люди, вночі щось неймовірне діється на цвинтарі. Здалеку чути дитячий, жалібний плач і при місяці видко, як на білому хресті тріпочеться-гойдається чорна подерта хустка.

СТЕЖКА

Недільні посиденьки затяглися до вечора. Двері бабиної Маріїної хати не зачинялися надовго — то і дивись — рип один, рип другий — і назбиралося до сутінок стільки жінок, що не було вже де ані сісти, ані стояти. Пізніше навіть у комірчині стіни підпирали.

Все обговорювали, розпитували, радилися...

А баба серед такого гармидеру — нібито їй до всього аж он як байдуже — притаковилася на припічку і другу жменю насіння луцтити кінчала. А як усі вже доскочу наговорилися, до бесіди вмішалася:

— Ох, правда, жіночки, ті німаки — песиголовці. Песиголовці, що й не сказати.

— Ой, бабо, бабо, — з гурту Мотря озвалася, — ніякої новини ви нам не оповіли. Знаємо це й бачимо.

— Знаєш собі й знай, а мені не перебаранчай. Дай поговорити вволю. На чому ж я?... От дзига, перебила. Ага! А бачили ви, як німці сьогодні полонених, наших людей, гнали за село, за ті дроти? Солдатиків-солдатиків — аж в очах рябіє! А вони й прудкі, голубчики, дай, Боже, їм добрі ноги. Багато з неволі вириваються. Кажуть, щовечора, як потемніє — так і гайда! — крізь дроти. Тікають — аж від снігу курява здіймається. Ховаються побіля Сміли, Шполи, Чигрина, Черкас... Сьогодні я також носила туди, під дротяну огорожу, їсти... А вони,

нешасні, до мене руки простягають... Полонені, рід-
несенькі... Личка ж у всіх такі то наші, такі рідні!
А один там ранений — советський полковник чи
ще вище — якийсь ефрейтор... Як він на мене жа-
лібно дивився. Я йому кинула окрайчичок коржа
і сказала „добрий ранок”... А він із’їв — „спасибі”
— і відвернувся.

— Він, бабо, мабуть, комуніст, коли полковник.

— Та хай Бог милує! Як може комуністом бу-
ти, коли він схожий крапелька у крапельку на мо-
го Ванька. Та в нього, того полковника, і очі го-
лубенькі, як у Йвана. Божуся, людоньки — він
хазяйський син, він — наш. А знаєте що, люди?

Ніхто — ні слова. Всі знали, що баба і без їх-
нього запитання буде далі оповідати.

— А знаєте, допоможіть мені з полону його
витягнути. Він ранений — чому ж би нам не під-
собити? І їйже-богу, він на мого середущого сокола
скидається. Присяйбо, коли б не дріт — я б його,
як сина, розцілувала. Ну, як?

— Та воно можна, — відгукнулася котрась із
жінок.

— А чого ж! — підтримала і друга. — Як бабі
так кортить — хай має собі в хаті полковника. Тіль-
ки... хто ж, бабо, по-вашому, за це візьметься?

— Як хто? Ти, я, вона. Охочих на таке спасенне
діло, думаю, знайдеться.

Тут знову язик засвербів Мотрі — не стерпіла:

— Бабо, ви вже хоч себе на таке діло не ви-
ставляйте. Ви на словах прудкі, а прийдеться що
до чого — перестрашитесь.

— Ти, Мотре, бачу, сьогодні не на ту ногу вста-
ла. Перечиш, перечиш, як найнялася. Чого б мені
страхатися? Я вже свій вік віджила — ніщо мені
тепера не страшне. Та й те сказавши, я сама, як

смерть, у мене поза шкірою самі кістки — отожд, хай німаки мене, а не я їх, лякаються. Ну, як ви, дорогесенькі? Візьмемося?

— А чого ж, спробувати можна, — хтось кинув ніби сам до себе. — Іншим підсобляємо — чому ж би йому ні.

— Чому ж би ні? — ще хтось повторив. — Переливаємо з пустого у порожне. Треба — значить треба. І кінці у воду.

— Святі слова!

І на цьому закінчилося.

Баба від щастя розпромінилася, бо запримітила із погляду жінок, що вони готові з нею полковника-ефрейтора із неволі рятувати.

До табору баба Марія двічі на день, як наймоторніша молодиця, бігала. Підспівує собі для втіхи якусь пісеньку й несе в кошику, вузлику, торбинці коржі, сухарики, вареники та пампушки, що їх до її хати зносили з сусідніх вулиць і провулків. Інколи з коржами й пампушками передавала полоненим ще й щось із ремісницького знаряддя — обценьки, ножика чи терпуга.

Після отаких бабиних мандрівок колючий дріт в таборі у кількох місцях переривався — і на волю вибралося, як казали, десь коло сотні люду. Усіх їх жалісливі бабині помічниці з навколишніх сіл по горищах та різних закапелках поховали.

Але полонений „полковник”, з голубими, як у Ванька, очима, й не думав до дротів зближатися.

Він не тікав...

Він сидів серед табору, зіщулившись від холоду, й дивився в землю.

Старенька подовгу вистоювала із внукою Мариною за дротом, на нього глядячи.

— Маринко, що ми з ним, лебедиком, зробимо? Як його до життя зрушити? Дивись, як він скоцюрбився, золото мое неоціненне. Ну, що робити?

— А хіба я знаю? Він такий печальний, ніби смертю позначений.

— Ой, мовчи, кицюню, не говори такої страсти. Веселе щось балакай. Ми всі, дитинко, від смерти не втечемо. То нічого й згадувать про це. Ділом питаю, ягідко, що ми з ним вдіємо?

— Вам, бабусю, тяжко догодити. Що не скажу — все не по-вашому. А може спробую...

— Що?

— Скажу йому, що я його люблю. Може він тоді прокинеться.

— Що ти думаєш, Мариночко, любов — це цяцька? Гратися нею Бог не дозволяє.

— А я не граюся. Дивіться, який він із лица хороший. Якби я такого чоловіка мала — я б від щастя вмерла.

— Він для тебе, любко, аж он який старий.

— Ліпше, бабусю, старого, як ніякого. Мені вже двадцять шість. Вже сиве волосся в косах пробивається. Вірите, бабусю, як мені надокучило ночами одній подушку м'яти й плакати.

— Дитинко, розумію. Але тепер війна, і людям вже не до любови. Любов тепер на кладовищі спочиває. Ти стій, ясочко, тут, а я підскочу з іншого кута. Поближче. Я до нього заговорю по-материнському, а не пособить — тоді пуцу тебе з твоєю там любов'ю... Постій.

Бабуся попростувала на іншу сторону. Наблизилася впритул до дротів і загукала:

— Голубе, гу-гу! Полковнику!

Старенька подовгу вистоявала із внучкою Мариною за дротом, на нього глядячи.

Той обернувся. Підшкутильгав ближче.

— Я не полковник. Сержант. Артилерист.

— Ой, дороженький, то щось для мене нове. Ти змерз?

— Неначе.

— Ось тобі мого Ванька штани. Малі будуть на тебе, але ти натягай. Притиснуть — тепліше буде. А це куртка на ваті. Моя. Тепла, як черинь. Одягайся у цій клітці добре, бо задубієш. А ось харч — бери. Там я потрохи всього вкинула.

— Спасибі. Це все мені?

— А то ж кому? Я на тебе вже давно мітила. Ти як мій Ванько. А як усміхаєшся — достоменно він. Ану ще раз попробуй — усміхнися. Ото спасибі! Може мій Ванько так само, як і ти, оце десь у голоді та холоді бідує. Як тебе звати? Може, якраз, Ванько?

— Андрій. З Дніпропетровська.

— Ой-ой! Таке довге, що й не вимовлю. Там, де поїзди гудуть? Ой, там, мабуть, і незручно жити. А я Марія Сидоренкова, з цього села. Від нас недалеко, рукою подати, і до Шполи, й до Черкас. А там, голубе, — і бабуся вже нашіптує, — там дірку прорізано. Воно ніби задротоване, а ти торкнися рукою — і дрів розійдеться. Тікай, як споночіє. Пам'ятай — там дірка... А тоді ми...

Андрій більше не чув нічого. Бабині слова шубовснули у вир, що невідомо звідки взявся і закружляв, завихрився навколо нього — причепливий, дошкульний, від якого хмуриється його чоло й стискається, аж коле, в серці.

„Тікай!” — мов уламок скла, що вцілив Андрієві у душу. Страхітливе, патлате, ненависне — воно знову до нього причепилося! Від нього ніде немає порятунку! Воно за ним, як він біжить, по п'ятах

зорить-слідує, як стане, збоку чигає, з ним у нужді спить і в горі прокидається.

„Тікай”, як тінь, приковане до нього. Воно його все життя мучить, обтяжує і невпинно кудись, у нове горе, підбатожує і підганяє... Все злиденне, болісне, ненадійне і сторожке, все холодне, чуже й чорне, як безпросвітня ніч у сльотливу осінь, зійшлося і злилося з тим фатальним словом в один жахитливий клубок, і даровано йому, Андрієві, мабуть навіки-вічні.

Скільки його спомини сягають у минуле — він тільки те й робив, що від когось утікав, від чийхсь пронизливих очей ховався, кудись, рятуючись, в чуже йому і непривітне рвався.

Йому ще муляють мотузки від мішків, почеплених на спину, ще не загоїлися ноги від повсякденних мандрів по роз’юшених дорогах, коли то він, „куркульський син”, кинув зруйновану батьківську господу й бродив по світі, не знаючи, за чії гріхи, куди, навіщо? Аж, врешті, загнався у безпросвітню мряку-холоднечу, у непроглядні, непрохідні мочари та праліси Сибіру... Він думав, що хоч там, у хижі на узліссі, де день-у-день дощі й вітри шаленіють безупинно, де від лісу похмурніші сніговії бушують у відьомських корчах не годинами, а тижнями, що видавалися йому, Андрієві, за вічність, де вечорами, замість пісень, вдиралося в заставлене колодами вікно вовків осатаніле завивання — він думав, що хоч там він заховався від людей і врятувався від погоні. Вони, він вірив, крізь мочари й ліси, крізь стужу й звірів-вовкулаків шал, вже не дійдуть до нього і не влізуть з паперами й наказами йому у душу.

Він помилився. Хижі очі намацали його і там

— „куркульський виродок!” — і знову він, мішка закинувши за плечі, помандрував у безвість.

„Тікай!” гнало його на південь, у пісок, що вдень на сонці паленіє й, розпечений, дзижчить-сичить гірше від роздратованого змія, а нічцю огортає усе живе холодним і, як на безкраїм цвинтарі, безмовним мороком. Він там молився до билини, якщо зненацька її, зачахлу, зів'ялу, десь у пустелі зустрів. Він часом з нею розмовляв; бо почував, що він також билина, що опинилася не по своїй вині у пісковому морі, в царстві барханів і суховіїв, шукаючи отут спокою, ховаючи отут себе, свою, з усіх сторін зацьковану, бідолашну душу.

І тут боявся їх... Чекав... Ось-ось прийдуть по нього... Чекав днями-місяцями — і вони з'явилися, носителі людського горя, болі, муки...

Утік в Одесу... Спав із вуркаганами у підземеллях, під мостами, згодом пристав до гурту таких же втікачів, як сам, і мучився із ними в рибальській їх артілі... Був замітайлом у природничому музеї, був мукомолом, бродив з циганами — і все недовго. Про нього розпитували, на нього скося позирали, опісля за кожним його кроком слідували, а його сон вже сторожили — і враз до нього ближче й ближче підходило те невідчепливе й нестерпне — „тікай!” — і він збирався...

„Тікай! Тікай!” — від нього він втомився. Через нього він утратив рідну хату, здоров'я, спокій, воно забрало в нього все, усе до краплі й лишило йому оце в таборі ранену ногу, порожню з-під консервів баньку, обгризену, ще з дому взяту, дерев'яну ложку і три пошарпані листки із „Кобзаря”, які він підібрав отут під дротяною огорожею.

Увірилось так жити. Світ вже не милий. Йому бракує сил ще раз тікати. Куди? Хто його й де до-

жидає? Він ліпше умре тут, як далі так скитатися-поневіряться...

Баба запримітила, що Андрієві не до її слів. Він дивиться на дріт і іншу гадку має...

— Андрієчку, ти чуєш?

— Га! — і він скинув очі на стареньку. — Я слухаю...

— Кажу тобі — там дірка. Тікай!

— В мене, матусю, дірка тут, — і він показав на серце. — Куди мені тікати з розтроценим коліном?...

— Загоїться коліно, Андрію. Загоїться і сліду не лишиться. А там удома тебе татусь-матуся ждуть — не дїждуться. А ти прибудеш до них вороним красенем, прибудеш таким королем, бравим молодцем — та „доброго здоров'я!“ А вони від радощів — у сльози... Та тобі від щастя на шию й почіпляються. І будуть тебе обертати та тобою милуватися... Та будуть пригортати та цілувати тебе до ранку... Тікай!

— У мене, в тому й горе, немає батька-матері. Один я, нікому не потрібний, як пеньок у полі.

— Як один — то й добре, синку. Вийдеш на волю, видужаєш — і в нас у селі оженишся. Дівчат у нас на відданні — ну, прямо, не злічити. Хоч гати греблю ними! Маєш кого до вибору. А ми й весілля для тебе гучне справимо. З троїстою музикою. Бубни та цимбали нароблять шуму на цілу округу. А люди в тебе на весіллі й погуляють, і порозкошують... А там пізніше, рочків через три, ти з дружиною та дрібнотою — з карапузиком та донечкою — до тещі, щонеділі, в гості — бух! А теща тебе ще на вулиці стрічає... Та припрошує, та утощає... І настоянкою, і оковитою, і запіканкою, і слив'янкою... Ще й вишнівочки дасть на піддачу.

— Я не п'ю, матусю. В мене нещастя з шлунком.

— Не п'єш — і горя мало. Нащо його, те кляте зілля, пити? Бридке, гірке, гидке, за язик щипає, у горлі коле. Паскудне зілля. Я й сама вряди-годи його пригублюю. І мудро робиш, що не п'єш. Ліпше смакуватимеш сметанку, ряжанку, теплесенький узварчик... А варенички із сиром, маслом помащені... Вони, немов цукерки, в роті тануть. Ті вареники — зціленіє для шлунка, рай!

Він стояв, схилившись, обхопивши долонями забандажоване коліно. Бабуся скінчила, а на його лиці ні одна риска не прояснилася. Вся його постать — придушена, промерзла, знесилена — не виявляла жадного поруху, жадної сили. Між ним і бабусею натягнуто колючий дріт, і дріт не тільки розділяв їх — він кожному впивався глибоко у душу.

Жінка в безпорадності своїй не знала, як далі діяти. Що далі казати? Як ще його розраджувати й заохочувати?

— Андрію, — вже не казала, а молила його старенька, — чого ти такий млявий? Не будь понурий, усміхнися, бо серце в мене, далебі, з жалю аж надривається. Не дивися в землю... Глянь поперед себе... Яка там розкіш-воля! Яке там поле! Хіба ти, голубе, не тужиш за нашим полем? Воно таке широке — ні кінця, ні краю. А влітку по ньому йти — яка утіха: зелене, свіже, м'яке, привітне... А пахтить як — аж голова від духу, бува, закрутиться. А скільки на ньому рути-м'яти, шпоришу...

— У вас, матусю, росте шпориш? — і його очі вперше заіскрилися. — Я люблю шпориш. Непоказна травичка, нікчемна, але це — все, що в мене з минулого лишилося. Я часто дитиною на ньому бавився.

— О, синку, я ще й тепер пустую! Впаду, бу-

ває, на шпориш — і качаюся-качаюся, перевертаюся, аж любо глянути. Аж луна гуде...

— Ви, бабо?

— А хто ж бо, як не я! Ти не дивись, що я кістлява. Це пусте. Шпориш на мене, як лікарство, діє. В нас того зілля влітку — повно. У шпориші купаємося. На полі його — скільки оком схопиш. Гектар пшениці і гектар шпоришу, гектар пшениці і гектар шпоришу. Тільки тікай...

Старенька краечком хустки витерла сльозу.

— Андріечку, тікай!

Він підкутильгав до дроту, щільно-щільно, і втупився очима в поморщене лице бабусі.

Але якраз в цей час з-за рогу з'явився німець-вартовий. Він підступив упрост до баби й відсторонив її рукою. Він щось пояснював, і баба не з його мови, а з руху й голосу, нарешті, зрозуміла, що її женуть від огорожі, від Андрія.

Вона відійшла кроків на два, склала благально руки і німцеві, як молитву, проказала:

— Він мій син, мій син...

— Ніхт ферштеен.

— Син! — твердила старенька. — Розумієш? — син. Я його, маленького, люлі, люлі, налетіли гулі, — і понад огорожею журно забриніла чи то скарга, чи колісанка. Бабуся розгойдувала сухими-кістлявими руками уявну колиску з дитиною й підспівувала „люлі”. — Розумієш?

— Ніхт ферштеен.

— Я йому давала молочка... Моні... — і вона, сердешна, згорблена, показала на свої запалі груди. — Моні давала. Він — синок...

Німець розсміявся і його сміх заохотив бабу до дальших переконувальних. Вона раз-по-раз повторювала „моні”, сподіваючись, що нарешті варто-

вий зрозуміє і дозволить їй бесідувати з Андрієм далі. Але той нараз споважнів, зиркнув суворо на стареньку й, здавалося, обридливо скривився.

Баба Марія знітилася. Її очі забігали навколо, шукаючи підмоги.

А он стоїть Марина...

— Мариночко! Біжи сюди! Бачиш же, оцей, — і обернулася до вартового, — оцей настирився мене звідси прогнати.

І онука ще не добігла, а баба їй назустріч:

— Марино-серце, як „мама” по-німецькому? Ти ж трішки метикуеш у цьому ділі.

— А хіба я, бабусю, знаю, — засоромилася дівчина. — Здається „фрау”.

— Отож бо! Тепер я йому витлумачу. — І вже до вартового: — Це моя онука. А я Андрієва фрау. Розумієш? — рідна фрау. Я його породила, я його колисала, я його годувала. Я — фрау.

Німець приголомшено блимав то на Андрія, то на бабу.

— Не віриш? Дивись! — і старенька витягла з пазухи мідяного хрестика на чорній стяжці й до уст приклала. — Син був і сином буде!

І коли німець, спантеличений такими доводами, мовчки на усіх: на Андрія, на Марину й бабу чудернацьким поглядом дивився — стара пустила в рух найбільшу зброю — плящину оковитої. Плящина блиснула у бабиних руках і опинилася ураз у кишені зеленавого німецького мундира.

Вартовий скорився. І відійшов.

Бабиним radoщам не було краю.

— Відчепився, бузувіра! Потерпала ж я, коли він до мене присікався. Добре, що хоч догадалася мутної прихватити. Хай собі жлуктає та заливає очі...

Андрій, видимо, зворушений всім тим, що перед його очима сталося, не знав, чи дякувати бабі, чи просити вибачення в неї...

— Матусю, — ледве чутно вирвалося в нього, — то ви справді мене так любите?

— А ти не знав, синку? Аджеж любимо, Маринко?

— Еге ж бо, — зашарілася онука.

— Звичайно, любимо по-різному, — помітивши Маринину ніяковість, поспішила виправити себе бабуса. — Вона любить по-своєму, а я по-своєму, як матері годиться.

— І ви поцілували хрестика, що я ваш син. А я ж не ваш.

— Ой, синку, ти мій! Всі ви мої сини. Коли б могла, я б вас усіх руками, як квочка крилами, прикрила. Усі ви мої рідні.

Всевладну силу мали бабині слова.

— Добре, — зронив Андрій. І вмовк.

— Правду, Андрієчку, кажеш. Утечеш?

— Чесне моє слово. Тікатиму. Мушу.

— Як мусиш — то з охотою, Андрійку. Сміливіше, бадьоріше — Бог pomoже.

— У мене є товариш...

— Бери усіх товаришів — розмістимо по горищах цілу армію. Але не виривайся сам — жди нашого знаку... Ти шкандибаєш — тобі треба для втечі більше часу. А тікати легко — через замерзлу річку — плиг! — і вже у мене на горищі. Усім кажи — річкою вибиратися найкраще. Там ще біля річки — стежка, Тарасовою зветься. Боже упаси — туди ані руш! То смертельна стежка. Хай тебе святі боронять. Тільки річкою. Не стежкою...

Баба з онукою відходила від огорожі. Андрій дивився вслід. Ось вони вже на шляху... Ось разом

озирнулися... Ось ще раз... І старенька рукою зда-
леку Андрія привітала.

Небосхил запалювався рожевими відсвітами —
і баба та Марина йшли йому назустріч...

Ось обидві вже за ліском, ось уже й зникли в
золотавім мерехтінні...

Плян був простий. Під вечір, коли вже сутінки
спадають, баба Марія бере два глечики ряжанки та
літру самогону — і без оглядки чимчикує до табо-
ру. Німці-вартові за ряжанкою просто пропадають.
Ну й від кріпкого самогону їх не відірвати. Тож
дасть їм, щоб вони всі уволю набралися. А поки
вони будуть пити-цмулити, Андрій з товаришем
пролізуть крізь дроти у рів, з рову — до річки, там
перейдуть через лід в чагарники, а звідтіля їх мо-
лодиці підберуть і заведуть просто в село, на теплу
чисту піч з гарячою вечерею.

Не встигла баба викласти як слід свій плян,
як на неї зразу ж з мокрим рядном накинупсь.

— Бабо Маріє, ваш замисел на словах ловко
виходить, а на ділі він щербатого шеляга не вартий.

— Та й противнюща ж ти, Олено! Ну, чого?
Чого ж то моя думка, по-твоему, анічогісінько не
варта?

— Бо користи з неї, бабо, на цілий пшик. Вона
пошита білими нитками.

— То поший чорними, коли умієш.

— І пошую. Ви, бабо Маріє, не комизіться, не
прискайте, а вислухайте. Ви вже підтоптані...

— Підтоптана! А сама яка! Самій уже півсотні
стукнуло, а мені виказує.

— Не виказую. Дослухайте. Ви, хочете — не

хочете, а таки підтоптані. Руки у мозолях. Порепані. Ще й бородавка на вказівному пальцеві вмо-стилася. З таких рук німець не візьме глечика.

— Як не візьме, то хай смоли гарячої нап'ється! — скипіла ще дужче баба.

— Киньмо ту смолу. Говорімо розсудливо. Треба пустити до німців не вас, а якусь дебелу, пишну молодичу. От хоч би нашу Мотрю. Вона наче картинка мальована. Як біля німців крутнеться, як хихикне, та ще як дасть самогону й ряжанки — то вони біля неї ласкавими песиками будуть увиватися. А хлопці тим часом крізь дроти — фурть! — і тільки п'ятами накивають. Та Мотря однією спідницею як мотильне, то такого шелесту наробить, що німці почманіють від захвату. Так очима і вчепляться у неї, і відразу забудуть за всяку варту. А ще як Мотря зарегоче, як покаже усі зуби — вони від радости покажуться, грім мене побий — покажуться!

— Та воно може й правда...

— Правда, бабо! Ви висушена, як черниця, а Мотря — то ж зваба, то ж спокуса; ви тільки відстрашите німця, а Мотря притягне його, як мотузкою, до себе. У вас, не гнівайтесь, самі кістки та шкіра, а Мотря як хилитне стегнами, то у вартових в очах бісики засвітяться. Та ще й по-німецькому вона трішки метикує, а ми її ще більше навчимо цвенькати. Ну, як?

— Хай буде по-твоему, — погодилася баба. — В тебе, Олено, завсіди родяться якісь гріховні помисли. Хай буде. Як з мене ніякої спокуси, то посилайте когось іншого. Про мене хоч нечистого.

**
*

Погоджено й без зволікання зроблено.

Мотрю до наступного вечора навчено ще де-

яких, потрібних у таких випадках, німецьких слів — „іх лібе діх”, „гут”, „капут”, „фюрер” та кілька інших. Але Мотря від хлопця-школяра, що вчив її чужоземної премудрости, ще добивалася, щоб він сказав, як буде по-німецькому „не чіпляйтеся до мене!” Та хлопець аж так далеко чужою мовою не володів. Тоді, порадившись, вирішили, що їй і без цього виразу можна легко обійтися. Якщо окаянні німаки до неї дуже приставатимуть — вона вищатиме „Пробі” чи „калавур” як зіпне, як загвалтує — а голос в неї, нівроку, верескливий — то вони не на жарт перелякаються! І вона вмить від залицяльників відіб’ється. Мотря такі справи може без великого труду довершити. Вона в такому ділі майстер. Вміє не тільки хихотіти, зубоскалити, загравати та маніритись, а й з усієї сили, коли треба, репетувати-гвалтувати.

Отож, дано їй глечик ряжанки й чималу пляшку свіжовигнаного самогону — й відпроваджено з бабиним благословенням до табору, до вартових на „любовну зустріч”...

Баба Марія з двома помічницями чекала втікачів на протилежній, що від села, стороні річки.

Ішли хвилини... Довгі, нестерпучі... Баба очі видивляла у вже притьмарену сутінками далину. Коли ж появляться?

Анікогісінько. Тільки чутно в морозяному повітрі, здалеку, Мотрине грудне, розкотисте:

— Ха-ха! Ха-ха!

І німецьке:

— Фрав Марта!

— Гут, карашо!

— Ой, — Мотрин голос, — ой, Фріц, чорти б тебе вхопили! Гут, значить гут.

І знову ляскає: „Ха-ха-ха”...

З реготом переплелася губна гармонія.

А втікачів не видно...

О, ідуть! Ні, здається, хтось один кульгає...

Андрій. Сам-один...

— Андрійчику, голубе! Це я, баба Марія. Сидоренкова. Не бійся. А де ж товариш?

— Злякався. Не скотів. Буде пробувати іншим разом.

— Іди, іди прудкіше! Там... льодом... Швиденько, щоб не примітили... Бо річку вони, бузувіри, інколи з собаками обходять.

Андрій ступив крок, два... Лід провалився... Він скрикнув, назад подався.

Стояв мокрий і напівбосий — черевик з ранньої ноги злетів і під льодом опинився.

Він не знав, що робити. Берегом пошкандибав, шукаючи рятунку.

Здалеку загавкали собаки...

— Андрійчику, рятуйся, то німці йдуть! Ось там пробуй. Там лід міцніший...

Але він баби вже не чув. Біг, рукою стискаючи коліно.

Ось уже проминув річку. Ось уже лісок. Між ліском стежина...

— Андрію, — баба не крикнула, а наче зойкнула, — не йди тією стежкою! То смерть твоя... Ти там загинеш...

Він наближався.

— Андрію, не смій! Андрі-і-і-і...

Він, що його змоги, біг-шкандибав і — на стежці, на півдорозі навznak повалився.

— Матусю, я не перейду. Я босий. А тут... стежка посипана побитим склом... І цементом заллята... Ідіть від мене. Лишайте мене тут... Я далі йти не можу... Я тут на склі і згину...

— Матусю, я не перейду. Я босий. А тут... стежка посипана побитим склом... Я тут на склі і згину...

— Андрію! Ось лови мою хустину... Обв'язуй ноги. Вставай, мій дорогий Андрійчику! О, Мати Божа, зглянься, вставай!...

— Я не можу... Кров... Я не маю сили...

— Ось моя свитина. Бери. Ну, ну, лови! Підстелюй, — і на протилежному березі бабуся в самій кохтині тремтіла і руки до неба підносила. — Ну, йди, Андрію!... Вір мені!...

— Я вже втомився вірити... Нікому я не вірю... Я не хочу жити...

— Андрію, вставай! На цьому березі тепло... шпориш... Той, що ти його так любиш... Повно шпоришу...

— А тут, матусю, на стежці повно скла... Не можу... Чуєте?... Собаки... Отут мені й судилося загинути...

— Ой, ні! Слухай мене... Зберися з силами. Стежка коротенька...

— Ой довга, нене, без кінця й без краю...

— Перейдеш... Кажу, що коротенька... І цією стежкою колись ходив Шевченко... Тарасова стежина... Сам він ходив... Вставай!... Ходи і ти!...

Андрій підніс голову й глянув пильно на бабусю.

— Він?... Тут?...

— А так! Він недалеко тут родився. Ходив тут і писав... Пам'ятаєш, він писав:

„Ой, тікай, Нечаю,
Ой, тікай, козаче —
За тобою, Нечаєнку,
Україна плаче...”

— Тікай, Андрію!...

Андрій, скривавлений, підвівся. Лице його змінилося. Він подивився дивно-дивно на стежку попереду й позаду себе — і зранене його лице про-

світліло... Він обмотав ногу хустиною і, тримаючи в руках, мов би святощі, бабину свитину, пішов, лишаячи на стежці сліди багряні...

Перейшов і, втративши свідомість, повалився просто бабі в ноги.

Його несли жінки до хати... до шпоришу, на волю...

„МНОГАЯ ЛІТА!”

1.

— Заждіть! — і його долоні зближаються й підносяться для просьби, а вимучені безсонням і плачем безбарвні очі заплющуються й витискують ледь-ледь помітні сльози. — Не гарячуйте! Чого на мене визвіряєтесь?! Кажу, заждіть! Ось зараз, побачите, розчиняться навстіж двері... і вона вбіжить. Не ймете віри? Клянуся, вбіжить і мене обніме. Й до мене, як завжди, дзвінко розсміється...

Біля стіни товпляться якісь люди. Вони вмостилися попереду на стільцях-ослонах і юрмляться надворі, за порогом.

Один з ослону з-під лоба поглядає й не каже, а відрубє:

— Її нема!

— Ой, не раньте так безсердечно мою душу! Вона є! — і він руками не закрив обличчя, а вчепився в нього, мов би стараючись живцем кусень відірвати. — Є, є вона! Вона лежить... Лежить тому, що хвора. А видужає — встане із постелі й прийде сюди, прямисінько до мене...

Знадвору доноситься розгонистий молодечий сміх, і чоловік зривається на рівні ноги.

— Чи чуєте? А я вам не казав?! То вона йде... Вона сміється...

— Сідайте! — командує один з ослону. — Ви признаєтеся до злочину?

— Або вам що до того?

— Не прикидайтеся. Так чи ні?

— Так, так. Я її люблю! — і він тьмяний, розсіяний погляд звертає на двері.

— Кажу ще раз — не придурюйтеся. Говоріть без викрутасів. Признаєтесь?

— Аякже, признаюсь. Люблю її. І вона... Ой, не чіпляйтеся до мене! Не приставайте! Заждіть! Вона зараз — ось зараз же до мене прийде...

2.

Сергій Степанович Величко втратив дружину, коли дочці було всього-на-всього три роки. Тому у Клави єдиний, найдорожчий світ — це батько, а в батька — Клава.

Як ходила вона у початкові класи — то-то було потіхи! Прокинеться — ще ось-ось тільки дніє — і спозаранку метнеться з підспівом по хаті. Причепуриє ліжка, обдивиться й полле на вікнах квіти, притрусить зеленою пахнотою долівку — і все із піснею, з підскоком. Крутиться мале по хаті — ну, достоменна дзига! І радість в ній не улягається, і лункий спів той не вщухає...

А як вже час до школи — о, тоді чіпляється татові на шию, цілує і наказує:

— Як я вертатимусь, татуню, кинь шити черевики.

— Ну, кину. А далі що?

— А знаєш що!?

— Ну! — і батько розпромінюється усміхом.

— Відчини двері, сядь гарненько на порозі і, — тут Клава голосом, повним дитячого радісного трепетання, проказує, — і... жди мене. Як мене ізда...

— Іздалеку, — підсобляє тато вимовити Клаві бажане слівце.

— Іздалеку побачиш — вусами моргай. Вони в тебе великі.

— Очима, а не вусами моргають, Клаво.

— Справді? А мені чомусь здавалося, що вусами. Так ніби лучче. Татку, ти вусами ворушиш, ой, як смішно, аж-аж так смішно! Раз вгору, а раз вниз — мов вони в тебе на шнурочку. Весело дивитися. А чи тобі не весело?

— І мені весело.

— Па, татку! Чекай на мене. Славно чекай.

— Чекатиму. Гарна ти в мене доця.

— І не забудь — отак вусами підсмикуй... воруши.

— І ворушитиму.

— А я буду сміятися.

Батько наостанку цілує дочку в голівку, якраз отам, вище чола, де вибився і настобурчився неслухняний, із золотоавою памороззю, кущик — і Клава вихоплюється з вицанням — і дріботить на вулицю.

І вже з-за рогу оглядається і востанне, на знак привіту, розгойдує торбинкою з книжками.

Сергій Степанович дивиться услід дочці і в його натомлених, згорьованих очах спалахують блискітки радості, а в грудях, здушених гірким життям, отам під серцем, в найпотаємнішому закутку, тягота відступає, і щось натомість увіходить — ба ні, — о, не ввіходить, а впурхує й бринить полегкістю й теплістю.

3.

Як Клава пішла до шостої, „дорослої”, як вона не раз хвасталася в хаті, кляси — впросила батька, щоб він їй справив довгу, додільну сукню (у ній же

вона такою малою не виглядає!). В додільнім убранні Клаві видається, що вона вже не дитина, а справжня господиня. Послужлива для батька, уважна й запопадлива до всякої праці. У хаті, на подвір'ї, в садку чи на городі — все за чимось нишпорить, все щось мудрує, оглядає, підправляє... І ніколи, либонь, не втомлюється. Що більше, з часом стала в шевськiм ремеслі метикувати. Як хто до батька приходив замовляти чоботи чи черевики — без Клави тут ніяк не обійтися. Тут вона, як батькова спільниця, втручається. Без Клавиної згоди батько рідко коли до роботи візьметься: здається, вона і ліпше й проворніше, із стяжкою-сантиметром в зубах, з ноги замовника мірку здійсмає; і скільки якого товару піде туди й сюди — на око прикидає; і яким грошем все те покритись — майже безхибно визначає.

І все це в неї прудко, легко, спритно. Як то кажуть: де не повернеться — і слід хороший від її рук знати, за що не візьметься — там тільки путне щось можна примічати.

Їй при тому дружить з піснею. Безугаву виспівує...

Хоч не завжди. Коли до чогось дуже важливого береться — співу нема! Тоді бурмотить, мов би чаклує працю кумедним курниканням-мугиканням.

І радує батька доччин хазяйський хист. Вона своєю жвавістю та хистом не дуже то великі статки прикрашає і хату звеселяє.

Ось і сьогодні! Накрутилася, наробилася у господарстві — й гайда до школи! Гайнула через город — аж навперейми їй трава схиляється... Стала... І здалеку батькові жартівливою скоромовкою, як завжди, пригадає, дораджує:

— Па, татку! А не забудеш?

— Чого?

— Так я і знала! Забудько ж з тебе. А черевки сьогодні сусідові закінчити. Але не віддавай, татку, без грошей. Бо мені, айбо, надоїло по чужих хатах рипатися й грошей допоминатися.

— Господиня ти моя. Ти не турбуйся. Копійка в хаті є.

— Нехай і є. Але і зайва не зашкодить. На чорний день нам знадобиться.

— А в нас чорного дня не буде.

— Не буде, татку, — то ми за наші заробітки порозкошуємо. Отже, на борг не віддавай!

— Не дам.

— І поголися. Бо, далєбі, колєшя, мов той їжак.

— А ще що?

— А ще — зміни сорочку, попросувала. Й поїсти не забудь... І скажеш, як все смакувало. Гаразд?

— Слухаю, хатній командире! Все буде зроблене!

Батько розсяяний, ніби підсилений доччиним цокотанням-щебетанням, вертається у хату, до шевського начиння, а Клава, вимахуючи навколо себе торбинкою, не йде — підстрибує, підплигує дорогою, прямуючи, мов би на крилах летячи, до школи...

Після полудня Сергій Степанович перепочивав у своїй комірці, як Клава повернулася із школи. Не встигла торбинку ще й покласти, ще й до їжі не доторкнулася, як застукала у двері:

— Татуню!

— А хто там? — відгукнувся батько, вдаючи, що не знає, хто стукає. — Наші всі вдома. Хто там?

— Міліція.

— Чого ж хоче міліція?

— Ага, злякався! А я пожартувала. Вставай, татусю.

— Чому?

— Вставай! І по-військовому — раз, два, три — й до мене! Ой же ж і цікаве щось маю сказати!

Сергій Степанович переступив поріг і побачив ясне доччине лице, що неприхованою радістю пашило; в Клавіних очах, затінених довгими віями, виблискували від щастя блискітки.

— Татку, я переможець!

— Он як! Кого ж ти перемогла?

— Усіх! Уявляєш — переможець! Факт.

— З математики?

— Ой, смішно! Я так і знала, що не вгадаєш! З літератури, татку.

— Справді?

— От поталанило мені! На тому тижні ми писали власний твір на тему: „Що мені на світі наймиліше”. І знаєш, про що я написала?

— Про морозиво й цукерки?

— Не смійся, татку! Писала я про тебе. Про тебе, чуєш? Тебе я показала і с'як, і так. Згадала, що ти кремезний і вродливий, добрий, трудящий, несонливий... Ага! І що козацького ти роду — теж згадала. А які я тобі, татку, довгі літа зичила! І отаку бороду до старости пророкувала! Сьогодні, подумай, вчителька читала вголос усім у класі мій перший твір. І тоді всі чисто від заздрощів на мене тільки й дивилися. І всім дівчатам заманулося тоді про своїх батьків так написати — та зась! — було вже пізно. Вчителька сказала, що я на відмінно тебе розмалювала. Ні, не розмалювала — о-ха-ра-кте-ри-зу-ва-ла. От щастя-доля усміхнулася мені! А знаєш хоч чому?

— Не знаю. Може ти скажеш?

— Ясно, що скажу. Бо я, казала вчителька, про тебе написала щиро, від душі. Не байдуже, не

знехотя — а серцем всім. Тому я, татку, й перемогла усіх. Ти радий?

— Ще й як! А ти?

— На сьомому небі. Або ще й вище...

Батько від зворушення не знав, що й казати. Нахилився, щоб поцілувати дочку в чоло, та так похилений і залишився: Клава враз випурхнула й метнулася до столу. Ось вона схопила подовгастих пакуночок, перев'язаний грубою дратвою — і втиснула батькові в долоні.

— А це що?

— Догадайся!

— Тяжкувато.

— А хто мені казав, що тобі завтра п'ятдесят? Забувся? Твій день народження! Поглянь, татуню, що там усередині. Цікаве щось. Насилу додумалася, що тобі купити.

Сергій Степанович розплутав дратву — і в його руках заблискотів дрібними соняшними зайчиками шевський ніж.

— Клаво! — сказав він затривожено й чоло його ізлегка спохмурніло.

— Чи не подобається, татку?

— Ножів ніколи не дарують.

— А я дарую. А ти ніби розгнівився. Коли б ти знав, як тяжко було мені його дістати. Два місяці морозива не їла — гроші приберігала. Я на цього ножа давно вже оком накидала. Дивися, який він гарний, як лялечка. А гострющий — справжня бритва. Ти тепер, татку, свого старого, щербатого — заплющи очі і в бур'яни закинь. Ну так, закинь!

Батько перевертав дарунок, ніби не знав, на що рішитися, що відказати. А дочка далі все прихвалювала ніж й не знати котрий раз повторювала, як вона на нього жертвувала морозиво, як його

щодня у вікні крамниці оглядала і як за вузлик п'ятаків та копійок у вредного й витрішкуватого Антона (чомусь ніяк не хотів їй продавати!) на-решті виторгувала.

— Диви, татку, а він складається. І ручка в нього яка гарна, дерев'яна. Дерево, Антон казав, найперший сорт або ще й ліпше. А збоку, хіба не бачиш, букви. Антон сам випалив за двадцять п'ять копійок. Дивися: „Те” і „Ке”. Догадайся, що це означає?

І, недочекавшись батькової розгадки, задріботіла знову:

— Ех, ти недогадливий! „Те” і „Ке” — значить „Тато — Клава”. Чи не чудово? Це моя вигадка. Чи не добре я придумала? Ну, тепер радий, татку?

— Радий, помічнице й розраднице моя! — і батько вперше поцілував її — на велике здивування Клави — не в коси, а в долоню.

5.

Щастя до хати добирається предовгою покрученою стежкою — чекаєш на нього, виглядаєш, а воно прийде, крапне-впаде людині, як із скупієї пригорщі — і кане в забуття; і сподівайся його знову не знати під яку пору, й тужи за ним, і згадуй, як згадуєш, зідхаючи, свою давним-давно відзеленілу юність-молодість.

А лихо — воно прудке: рветься, причепує, непрошено в ворота — і як шугне у двір, у хату — патлате, зажерливе — загребуцими пазурями змете усе. Випорожнить засіки, комори і огорне чорною журою хазяйську душу.

Ось вона схопила подовгастий пакуночок, перев'язаний грубою дротвою — і втиснула батькові в долоні.

Сергій Степанович очікував нещастя біля груші. Він на неї зіперся, мов би у тому стовбурі й розлогому гіллі, що схилилося йому аж до чобіт, шукав підмоги й порятунку.

А тривожний гомін із сусідніх вулиць клеко-тів все ближче й ближче і все сильніше — й Сергій Степанович з хвилини на хвилину ждав, коли зупиниться він перед його дідизною й вдереться в хвіртку, й шарпне, і стусоне його отут під грушею у саме серце.

Їх було семеро — і всі розхристані, без піджаків і без шапок, із розвіяними у довгих вуличних мандрах чупринами; лише один — у шкірянці і в кашкеті, напнутому на голову якось недбало, набакир.

— Знаєш, хто ми? Видать, що знаєш.

— Е-е... — і Сергій Степанович не відважився далі говорити.

— Чого ти так ежидно „екаєш”? Советська власть ми! Чого стовбичиш коло груші?! Стрічай! Відчиняй, папашенько, всі двері!

— Обихвости закляті. Хто вас сюди просив?! Лізьте самі через тинок. Ви ж звикли. Хіба вам першина в чужі двори вдиратися?!

— Диви, не покоряється! Оце портрет! Чиста апельсіна. Справжній фрукт.

— Уговтаємо, Ваня, й фрукт! Придушимо і зробимо із нього мармелад чи там повидло. Гайда, вперед, орлята! Марш!

Сергій Степанович заляк на місці. Мовчки водив очима... Спостерігав, як „власть”, що вдерлася у прадідівський двір, усюди спустошувала-хазяйнувала: виводила корівку, ловила курей, виносила в рядниці поспіхом нахапаний шевський інструмент.

Бачив, як розпорювали вони подушки та ковдри, шукаючи там не знати якого прихованого скарбу.

А як вже витягли на вулицю останні статки-маєтки — Величко із заціпеніння прокинувся: він забігав, як загнаний у огорожу звір, з кута у кут, не знаючи, що діяти, від чого починати, у кого помочі благати... Він ставав перед ворітьми, біг до тинка, обходив навколо грушу, бурмочучи весь час до себе щось невиразне... А то затискував кулак і кидав вниз, на землю, мов грудомачу, чи то прокляття, чи то мольбу чи стогін...

Коли ж на воза вже скидали його кривавицю — Сергій Степанович знову припишк. Зсутулився й присів на призьбу якийсь нараз малий, зів'ялий, потовчений, що не має ані краплини сили для відсічі, для оборони. Він мов би погодився із тим, що сталося. Ще нижче схилився, обхопивши мозолястими долонями коліна — й затих. Йй на вулицю вдивлявся...

Тих семеро навкруги воза метушилися. Той, що в шкірянці, з папірцем обходив воза і списував Величкове добро.

— Зерно? — і ущипнув обснований павутинням лантух. — Скільки тут, Петя?

— Два пуди, приблизительно. Ще й кульок — так щось жмень із десять. Може оддать йому?

— Кого оддать?

— Кульок. Вистачить йому на день пожрати.

— Дурак. Самі сожрьом. А це картопля?

— Вона. Дірявий мішечок. На око буде — пиши — двадцять кілограмів.

— А скільки борошна?

— Пустяк. Оце і все, — й один з розхристаних потряс у повітрі торбою, з якої просіялася біла порохня. — Борошна, як кіт наплакав.

— Не може бути! Мабуть, десь закопав, проклята контра! От шкура! Хитрий фрукт! Все приховав. Шукай!

— Де там знайдеш?! Все перерили.

І семеро вже обступають Величка, шарпають його, кричать, погрожують, а йому немов би байдуже: він дивиться поперед себе і ледь помітно головою хитає. І час від часу повторює:

— Пропало... Пропало... — спокійним шепотом говорить невидимому комусь перед собою.

— Що пропало? — сікаються розхристані до нього. — Що?

— Усе. Й душа моя пропала.

— А зерно де?

— У хворого питаєте здоров'я...

— Ти не викручуйся. Давай зерно!

— Чорта пухлого візьміть — багатші будете...

— Не грайся з нами!

— Хай з вами грається той, що у болоті, — так само спокійно проказує Величко не їм, заклитим посіпакам, а тому невидимому, що стоїть не тут, а десь аж там, віддалеки.

— Зерно де заховав? — і один схопив його за груди. — Де скрив?

— Отам.

— Де „отам”? Ти, шевче, не придурюйся! Ну, де?

— Там, де ти пазурями учепився. Отут, в душі зерно. Виривай з грудей! — відповідає незворушно Сергій Степанович. — Чому ж не рвеш? Злякався чи може не дозволяє совість?

Семеро презираються, чекають ще хвилинку. Коли ж впевняються, що від шевця нічого не доб'ються — із лайкою відходять...

Ось востаннє летять, ніби пювки в обличчя,

„контра”, „наволоч”, хряпає, ніби на сполох б'є, старенька хвіртка — і від неї з дзенькотом завіса відривається. І ось скрегоче, торохтить вже по дорозі віз...

І все минуло... Затихло...

Й Сергій Степанович від тиші опам'ятався. Підніс тяжку, як оливом налляту, голову і роззирнувся.

З чим він лишився на подвір'ї?

Ні з чим! З отою старезною грушею, що розкинула свої гілляки, як гаки, як шибениці, довкола нього?!

Він іде — не йде, заточується, як хмелем знесилений, до хвіртки і спирається на неї. Й у нього прохоплюються сльози...

То не з хвіртки — ні! — то з його життя тількищо завіса зірвалася... Одірвалася його дідизна, загорьована, тяжко запрацьована — і повіялася з вітром, пошкутильгала по тій вибоїстій дорозі за скрипучим возом нелюдам у пельку.

Чи він, Сергій Степанович, живе? Чи він ще є? Ні, ні, нема його — його ж бо зав'язано разом із збіжжям, зашморгнуто шнурком у лантусі і винесено з рідної хатини, і жужмом кинуто із матюком на воза...

Є його тінь — та й та безсило тягнеться за корівчиною, яку, шмагаючи вірьовкою, погнали семеро із двору.

Сергій Степанович іде подвір'ям і пильно розглядається...

Як все змінилося відразу! Навстіж відчинена перегородка до повітки... і перевернутий курник...

Хата... ще така недавно тепла і ласкава, з привітними вікнами й порогом — зараз видається Величкові якоюсь похилою, холодною і посірілою... Стоїть, немов на відшибі, десь вдалині від нього і

від світу: якась бідолашна, осунена, з перехнябленим тинком, з темною дірою-плямою замість дверей... Вона нагадує Сергієві Степановичу скорботну вдовицю, оту, що, згорблена, з тьмою-тьмушкою латок на спині, стоїть, дратуючи собак, під тином і випрохує-вимолує милостиню для своїх дрібних сиріток.

Де його, мозолями створене, хазяйство? Чи це його гніздо? Куди поділися достаток, затишок, що в цьому домі колись перебували? Де радість, що в добрих минулих роках любила на цьому ґрунті гостювати?

Куди те все запропастилося? Аджеж ніби вчора... Он ота груша... Під її закучерявленим, зеленим та густим склепінням він, Величко, з Мар'яною ночі коротав. Під грушею вони вперше за руки побралися і про життя майбутнє домовлялися...

І все, як сном завіялося... Мар'яна відійшла... Дерево всихає... Хата загибає...

— Тату, тат! — доноситься до Сергія Степановича доччин голос і будить його чи то з гнітючої задуми, чи то з дрімоти. — І в нас забрали?

— Ти тут? Не забрали — обчистили до нитки. Навіть оберемка дров не залишили. Поласували совети й на дровиняку.

— І їм, тату, не соромно?!

— Їм сором, дочко, не дошкуляє. Вони у Сірка очі позичають. То власть Сіркова.

— А ви не тужіть так, тату. У всіх беруть. Біля школи у всіх худобу з дворів виводили.

— Тим гірше. Кажу тобі, Клавуню, вони — пройдисвіти.

— А я напишу в Москву. Самому товаришеві Сталінові. І пожаліюся йому аж он як! Він дасть нам поміч.

— Він тобі дасть, дочко, дулю з маком. Знайшла кому жалітися. Він серед всіх анциболотів — перший. Коли б він зараз мені на очі трапився — я б йому вила під ребра загнав.

— Тату, він — вождь!

— Зараза він — не вождь.

— Не кажи так, татку! Це аж страшно... — і Клавині, виткані тонкою стяжинкою, брівцята поламалися, а очі, примружившись, спалахнули вогниками.

Вона, збентежена, дивлячись на батька, сипала на нього пригорщі блискітливих гнівних іскорок.

— Сталін — наш. Він — друг дітей. Він дав нам життя щасливе. Він до дітей завжди сміється...

— Аби він, Клаво, на кутні засміявся.

— А тобі, татку, не страшно так говорити? У школі в нас співають, що він, як сонце, що він... — і вона розридалася, кинулася батькові на груди і, гарячково вчепившись за його сорочку, пригорнулася...

— У нас, у нас... він сонце...

— Я знаю. Ну, не плач, дурненька.

Він, не кваплячись, пестить Клавину голівку. Опісля бере дочку за руку й без слова веде у хату...

6.

Минув лиш тиждень і — гонець з'явився перед порогом.

— Тпру, „Царице”! — гримнув він на вимучену конячину, хоч та й без оклику вже стала. — Тпру й закам'яній на місці!

Прив'язав і — в хату.

— Що ще? — чи то до небажаного гостя, чи до

самого себе Сергій Степанович пробурмотів. — Уже ж усе позабирали... перенишпорили ж у кожноту кутку?! Ну, то чоґо ж притарабанився?

— Цидулка, от чоґо! — і посланець із-під куцини видобув пожмаканого й поплямленого папірця. — Ось вам. Звиняйте, бачите — зім'яв. У кишеню пиріжки гарячі всунув, а цидулка поміж ними опинилась. От і вийшла каша...

— Знову кличуть?

— Вгадали.

— Куди?

— Читайте, там все сказано.

— Нащо читати? Ти ж, мабуть, більше знаєш. Мотаєшся біля партійних, як пес на прив'язі. Знаєш, що в тій бомазі й поза бомаґою ховається. Куди вже гонять?

— У той самий, як його... В інших районах вже давно позаганяли... в колгосп...

— Значить, на каторґу! — відрубав Сергій Степанович.

— Я цього не казав, — і посланець зніяковів, зам'явся, застібаючи куцину і напинаючи аж на самі вуха картуза. — Ви такими словечками не дуже... не грайтеся, бо напитаєте біди. Я вас не зачіпаю, то при мені такого й не говоріть. Хочете й мене втягнути у халепу? Не вийде! Я недавно вступив у партію. Я — кандидат... Я майже вже партейний...

Сергій Степанович очима окинув посланця від голови до ніг.

Перед ним від одного слова „каторґа” заметушилася, затупцювала на місці від переляку непоказна із вигляду людина. Низенька, мов би приплескана, вона тонкими, рогачикуватими ноґами якось невпевнено торкалася землі. Переступала роз-

битими шкарбанами з ноги на ногу, насуплюючи брови й затискаючи, аж кусаючи, зашерхлі губи. Вона вдавала з себе розгнівану, сувору, але її хоч молоде, а вже жовтаве, зморшкувате обличчя, її благий картузик і бідолашний одяг, стократ перепраний і перелатаний, і її очі, майже безбарвні, але лагідні, прикриті рудуватими, кошлатими бровами — все виявляло щось зовсім протилежне: щось щиросердне, добродушне і — недоумкувате, що зараз ця людина силкується затушкувати.

— І справді ти собашник? — і Величко, посміхнувшись, дав гінцеві зрозуміти, що він шуткує. — Собашник ти?

— Який такий соб...

— Ну, комуніст. Справді?

— Кандидат на комуніста. Уже два місяці. А ви не вірите? Ось і квиток, — і він витягнув десь із пазухи червону книжечку. — Читайте: „Василь Лоза...” Не вірите?

— Та що мені! Вольному воля, спасенному рай, а дурному вічна пам'ять.

— До чого це? — не добрав і здивувався посланець. — Навіщо тут і „рай”, і „вічна пам'ять”?

— Як навіщо? Ти ж кажеш — комуніст?

— Аякже! Майже партійний.

— Ну і дурний ти! Ох, ти ж і пришелеп!

— Ви так рішили, дядьку?

І Величкові від слів оцього „майже партійного” весь сумнів розлетівся. Який з нього собашник? Голос глухий, придушений, сам перестрашений, а очі світять так журливо і сумирно, наче змилюватись просять. І оте „дядьку” таке дитяче, покірливе...

— Двадцять маеш?

— Більше стукнуло. Два роки більше, дядьку.

— А як же ж ти до того чорти-зна-чого утис-
нувся?

— До комуністів?

— А то ж до якого дідька? Як туди потрапив?

— Це як раз плюнути. Не тяжко. Закликали
під прапор той червоний, я руку перед Сталіним
підняв, ударив себе в груди — геп! — й білет пар-
тейний уже в кишені. І милуйся!

— Милуйся! Як собака новим нашійником, —
додав Величко, заглядаючи посланцеві в очі. —
Химерний ти, Василь Лоза, партієць, ой же й хи-
мерний.

— І ви не боїтеся, дядьку, так казати?

— Чого ж мені боятися? Я — хвесь-увесь. Го-
лий-голісінький, як турецький святий, бо усе ідоли
поцупили... Ти, здається, хвалився, що маєш пи-
ріжки, чи так?

— З'їв... Один лишився та й на того націля-
юсь... Одного маю...

— І того досить. Давай сюди. У мене заваля-
лася пляшчина. Ну, сідай, задрипаний ти комуністе,
ось-о сюди, на цей стілець. Бачу по тобі, що в тебе
також на серці скрутно. Похоронний в тебе вид,
Василю, чисто похоронний. Здається, ти ось-ось за-
рюмсаєш. А чи не правда?

— Я плакати не хочу. Мені всі кажуть, що я
балакаю так, ніби плачу.

Величко витягнув з-під столу, з мішка обліп-
лену соломою посудину — чи то пляшчину, чи то
глекчик — і став із неї бруднувати, як іржею пе-
рейняту, рідину в дві склянки розливати. Василь
Лоза тим часом видобув з кишені потовчений, зі-
м'ятий пиріжок, переломив його — і все було готове.

Сергій Степанович одним хильцем із склянки
випив самогон і злегка покривився, а хлопець все

совався на місці, підносив склянку, крутив її в руках, наче до неї приглядався — і знов на підвіконня ставив.

— Не нюхай, а зразу пий!

— Страшна вона, страшнюча, дядьку! І тхне якоюсь... Ще чого доброго — і ноги витягну...

— Не витягнеш. Нас повитягає на цвинтар власть наша советська, а не оковита. Власть нас доконає! А що тхне — не бійся. Видудли й почувеш всередині, як гаряче по кишках піде. Заплющуй очі, ніздрі затули — і одним махом — гульк!

— Погане воно, дядьку.

— Знаю. Але поради гірші, а ти терпиш. Оце — єдині мої ліки, — і Сергій Степанович щиро поплескав посудину. — Від самогону мені легшає. Одно мое спасіння. Якби не він — повісився б. На душі такий камінь ліг, що вже ніколи, мабуть, не одляже. Пий, Лозо нещасна, бо й в тебе, бачу, по серці коти шкребуть.

— Шкребуть, — і Василь враз випив і — йойкнув, а потім зайшовся кашлем, довгим і надри-вистим.

Хвилини йшли... Теплішало в обох на серці, і погляди в обох ще більшим смутком наллялися. Поцезали із столу шматочки пиріжка, опорожніли і склянки, а Сергій Степанович і хлопець, зачаджені тьм'яним, аж спижовим, самогоном, все ще мовчали й дивилися посоловілими очима поперед себе, кудись у сизу, каламутну, як сам напій, порожняву. Хата наче гойдалася, і разом з хатою хиталися й переверталися в обох думки — одна безвідрадна від другої.

— Я плакатиму, дядьку. Ви як до цього? За чи проти?

— За. Скільки завгодно плач.

— А ви мене не лятимете? Шкребе в мене на серці — аж хочеться кричати. Посічена в мене душа уздовж і впоперек. Посповідуюся хоч перед вами, щоб легше стало. Ви за чи проти, дядьку?

— Певна річ, що за!

— І я за. Значить, одноголосно. Так і запишемо, — й Василь, зів'ялений горілкою, сперся ліктями на низеньку, якраз на його зріст, лутку. — Ви слухаєте? Ой-ой-ой, а хата у вас перекосилася...

— Нехай, переспимосся — і вона вирівняється. Розкажуй!

— А що ви гадаєте?! І розкажу, на злість вам розкажу! Ось ви на мене накинулись були за те, що я партейний. І правильно. Недарма нагримали. Але ви мене не лайте, а просто бийте. Бийте у лице, що отака я негідь! Ну, бийте!

— Не хочу. Із тебе комуніст такий, як із старої баби дівка.

— Ні, бийте, щоб полегшало! Бо в мене все-редині щось наче ріже. Чи думаєте ви, що треба мені того квитка, аби він спопелів! Не треба! Присилували, кляті. Хотів женитися, а моя Маланка, аби їй стонадцять кольок під боки, настирилася на своєму: вступай, Васильку, в партію — тоді і вийду заміж. Заживемо у розкошах. Ти будеш перший чоловік, сидітимеш десь за столом у конторі та гроші в кишені загібатимеш... Ну, дивлюсь, вона, Маланка, значить, дівка в тілі й на перший погляд недурна. Скорився. Зробивсь партейним, оженився, а женившись, у три погібелі скрутився. Як не піддобрююсь, як не підлещуюсь до жінки, а її неначе гедзь вкусив — як норовистий кінь, ганяє по всіх зборах та на інших партейних роздивляється. Ну, тут мене вже зло взяло. І церемонитись я з нею перестав. Наміриться бу-

вало з хати — мотлошу. Вертається вночі — ще раз без жалю її лупцюю. Ви не дивіться, дядьку, що я іззовні незavidний, а лупцювати вмю. Я — спец! Отож, Маланка одного разу жбурляє казаном, а я хапаю молоток й при місяці за нею по левадах уганяю. Нарешті, злигалася вона з якимсь старим партійцем й до нього жити перебралася. Я з радості перехрестився. Нехай, думаю собі, уже отой підтоптаний кавалер за нею з молотком трохи побігає, мені вже досить. Лишився сам. І мене, як одиночку, найбільше навантажують тепер. Як у людей останній шматок хліба відбирають — відряджують мене. Корову у дітей відняти — мене. Когось арештувати за те, що не корився советській власті — також мене. І скільки я по дворах шукав, ламав, вигонив, арештовував... І скільки прокльонів від людей наслухався! Коли б зібрати ті прокльони в лантух і завдати мені на плечі — задавили б мене враз... Пам'ятаю, як ми вивозили з одного двору хуру добра — усе згребли: зерно, худобу, птицю, навіть п'ять паляниць ще теплих відібрали. І як уже рушали — за нами шестеро дітей і жінка, мати їхня, вибігли. Жінка падає на землю, а діти гуртом голосять... А тоді та жінка до дітей: „Ставайте на коліна і просіть, щоб дяді віддали хоч паляниці! Цілуй, — наказує старшенькому, — цілуй ось цьому дяді ноги, нехай віддасть...” А хлопчик: „Не хочу, у дядька чоботи в болоті...” — „Обітри!” — і жінка жмутом соломи найстаршому із нас брудний чобіт обтирає. „Цілуй! — квилить вже захриплим голосом. А тоді до нас: — Не ради себе, ради дітей благаю — віддайте хліб, бо я з цією малечєю загину...” І що ви, дядьку, думаєте — віддали ми паляниці? Чортового батька! Повідштовхували їх всіх чобітьми і з хурою подалися з двору. Чи вірите?

— Вірю, бо й у мене грабували.

— А тепер, як я лягаю спати, мене примари душать. Усе привиджуються діти. Вони таким благальним зором на мене сонного все дивляться і дивляться... Дядьку, тепер не сплю я — мучуся... У піт мене кидає від привидів... Все ввижається, що я тягну корову, або з дитячих устеньок шматок хліба виринаю... А то присняться партейні збори, де секретар складає списки отих, яких треба арештувати чи грабувати... Тоді мене у найжаркішу ніч морозить... Морозить. Трясуться губи... Зуб на зуб не попаде від жаху. Чи вірите?

— Так-так... Скрутила вчетверо нас всіх ця власть проклята. Скрутила та ще й рублем здоровим причавила.

— Спасибі, що співчуваєте. Мені так легше. Але ударте кулаком межи очі — мені ще більше полегшає. Ну, всмаліть хоч раз отаку наволоч!

— Я і худобу милую.

— Не хочете руки паскудити. Жалько. І я не хочу. Не хочу більше їхнього квитка, їхнього грабованого хліба та одежі... Нічого я не хочу! Хочу тільки від них відпекатись. Бачите, оце шматур'я ношу й носитиму, а чужого, з іншої людини здержтого, не можу зодягнути... Бачите шматур'я, а душа моя ще гірше пошматована... Що вони, оті совети, горлопанять: „Пролетарі усіх країн, єднайтеся!“ То чистий пшик й порожня крапка, дядьку. І не більше! Пролетарі нехай єднаються та б'ють комуністичну... Можна перед вами двоповерховим залаятись? Ой і свербить язик! Бо, дядьку, ця власть не робітнича, а розбійницька, циганська. Тепер я розібрав, усе розчовпав, та вже запізно. Придушили нас комуністи, так придушили, що годі вже й тріпнутися. Чи до пуття кажу вам, дядьку?

— Говориш правду. Зав'язали і закопали нас живцем.

— А як вони із жиру казяться, ті комуністи! Із партквитками. Люди голодні й босі, а вони розтринькують людську кривавицю та бенкети, знай, справляють. Кожного вечора — гульбище аж ну! І вони, дядьку, за калача... знаєте... калачем приманюють до себе дівчат та молодиць... Та де приманюють — затягають! Та ось навіть на вашому кутку за скількома дівчатами вганяли! А одну таки зловили. Аж страшно вам казати... Скажу тихцем...

І він нахилився до вуха Сергія Степановича, очима водячи по хаті, мов би перевіряючи, чи ніхто до його шепоту не дослухається.

— Присяй!

— Не може бути! — аж затрясся Сергій Степанович. — Невже?

— Руку даю на одріз, що правда. Для них те пер дівчину знеславити, як межі комаху розтоптати. Вони ловлять отих навіть, що в школі вчать. Чуєте, хватають, як кібець курчат нещасних... Побий мене грім! А знаєте, як вони додумалися? Погрожують, окаянні. Он оту знадливу, чисту Семеченківну, що в сьому клясу ходить — зловили, каторжні. Та ще й опісля регочуться у кабінеті. А як зловили? Зустрів її в парку сам секретар із райпарткому. Й до неї з любощами, а вона, не довго думавши, заїхала йому у пику... Він тоді як розходився: „То ти така! Куркулька ти! Троцькістка! Та я пальцем рухну, слово скажу — і завтра ні твого батька, ні кола-двора твого не лишиться! Вам давно вже треба гнити на Сибіру!” І що? Ще того вечора прийшла вона, заливаючись сльозами, до його хати... Вони, розпусники, і кубельце своє мають... Будинок там такий... У квітках завіски, музика грає

там допізна, світло притемнене... Як у театрі. Отам і бенкетують. Вірите? Ой-ой, я ж і наварнякався із вами. Вже буду йти. Аж легше, що посповідався... Іду вже! Бо моя „Цариця” там надворі, мабуть, вже занудилась... То ви зо мною, чи проти мене?

— З тобою.

— Значить, одноголосно.

Він покривуляв, ногою відчинив двері і на порозі, руками зіпершись об стіну, вклонився низько Сергієві Степановичеві...

Біля ганку відв'язав шакапину і, вчепившись за гриву, насилу виліз їй на спину. І потрусив із двору...

— Прощайте, дядьку! Те, що казав — могила. Нікому ні гу-гу. Бо інакше... за такі слова мені — каюк! Догори ногами повісять на сосніні... Слово, дядьку.

— Добре, — приобіцяв Сергій Степанович. — За мене ти не бійся.

— О, я й забувся! — і гонець завернув шакапину. — Цидулку дав вам, а хто буде розписуватися — дідько лисий? Розпишіться. Однаково життя пропаще — але шкрябніть... Або й не треба. Десь загубив я олівець. Ви ж знаєте, що кличуть вас до клюбу. У колгосп загонять, на каторгу, як це ви кажете. У пекло. І, дядьку — по секрету — чув я, що вони, оті антипки з партквитками, зуби на вас гострять. Ще й як гострять! Вони догадуються, що ви проти советів... І хочуть, щоб отак — тюх-тюх! — і вас нема. Із світу звести хочуть. Ви бережіться, у них недовго... Як накинуться на вас — може бути горе...

— Яке ще може бути більше горе?... Усе забрали...

— Ой, може бути більше! Я чув... підслухав... Но, дохла, но!! Ти як, „Царице”, за чи проти? Коли б ти знала...

І він, припавши до гриви, почав щось розповідати худій, заїждженій шкапині.

7.

Понурі дні насунули...

Пішла Клава до сьомої кляси — і школа для неї нерадісною стала. Кожний новий день приносив із собою те саме, що місяцями намуляло вже душу, вбожество. Ходить вона хоча у чистому — але торішньому й позаторішньому лихесенькому одязі й, окрім черствого з остюками хліба, посипаного сіллю, та огірка, яблука чи груші — рідко коли щось інше, йдучи до школи, у вузличок зав'язує.

Куди поділися ті дні, коли для неї пужкий окраець булки, прикритий вудженим, тонко порізаним сальцем, здавався несмачним, ба, сливе, противним, бо кожноденним. Куди дівалися ті щедрі днини?! Як у прірву канули. Усі достатки з хати, як рукою відібрало. Коли б тепер попалося їй сало, вона б його, як щось понад всі скарби вартісніше, обгорнула б долонями і — їла б, їла б... І пильнувала б, щоб найдрібнішої кришинки з долоні не згубилося. А солодощі-ласоці — чи вернуться до неї? Тепер вона подовгу вистоєє перед крамницею, щоби бодай крізь шиби вволю різнобарвними кренделиками та карамельками налюбуватися.

Тому й наука для Клави стала обтяжливою, немилою. Вона може просидіти непорушно, наче прикута якимись чарами до парти — отак може просидіти всю лекцію, втопивши крізь прочинене вікно

зажурені очата аж он туди, на вулицю, де ряд стовпів з дротами, мов би від голоду, гудуть і те гудіння заносять гонами аж ген у поле.

Слова учителя до Клави не доходять: вони кружляють і дзижчать набридливими мухами навколо неї, неясні та тяжкі, сотаються і рвуться — аж врешті пошарпаними пасмами так і щезають не знати де; може летять дротами ген-ген туди, у мережану покрученими стежками та шляхами, широчінь...

— Величко! — Клава здригнулася й почервоніла, неначе хто спіймав її за руку на крадіжці.

— Ах, вибачте! Я... я... більше не буду...

— Що з тобою? — підступає ближче й звертається уже тихіше вчитель. — Дзвінок, хіба не чула? Перерва. Дивись, як на подвір'ї граються...

Клава підводиться і слова не проронить.

— Що скоїлося? Образив хто тебе?

— Ніхто.

— Ну і гаразд. Іди у сад. Побігаєш, відсвіжишся.

— Мені, Іване Павловичу, хочеться сидіти, — і Клава поглядом благає вчителя лишити її насамоті. — Мені тут краще... Мені тяжко...

Вчитель стоїть, либонь, вагається — що далі? Чи розпитати і потішити, чи подождати... Ось вже наміряється іти із кляси — коли це з-за парти кирпатеньке дівчисько з козячим хвостиком, замість коси, — зривається — й до нього. І, зашарівшись не знати чого, так боязко, аж винувато, задрібцювало:

— Іване Павловичу, я знаю... Але не хочу вміщуватись, бо... Колька із задньої парти мене за коси сіпає. Каже, що я, як дзига. Ви поговоріть із ним... Оце сьогодні він вщипнув мене й сичить: „Не

сунь, каже, носа, недоростку, до чужого проса". А що я, винна, що ростом маленька, а він вигнався, як жирафа... А вчора він при всіх бевкнув, що в мене язик довгий, як у Мотрі, що насіння на базарі продає. Йі показував мені із книжки малюнок — конотопську відьму. І скалив зуби, і бсжився, що я скидаюся трохи на відьму. Тільки в мене, казав, ніс ще гірший — як справжня печериця. Він, Іване Павловичу, вреднющий. І чого він мені допікає?! Але я не з таких! Я вмю відгризатися. Він на мене, а я йому: „Чорногузе ти дринькожилий, високий аж до неба... Худющий сам, як тараня, а ще на мене нападаєш. Та в тебе ж клепок двох у голові нема, а дві позичені у пришелепуватого Панька із нашого колгоспу". Отак йому відпалюю. Ви поговоріть із ним, щоб він до мене не чіплявся, бо...

— Поговорю. Це все?

— Ні, ще не все. Я, Йіване Павловичу, ще щось знаю.

— Що ж ти знаєш?

— Про Клаву. Чому вона не хоче на подвір'ї гратися. Незручно їй... Я підслухала. Слова не упущу, як підслухую... У неї спідничка — латка на латці. І на подвір'ї всі їдять, а вона мусить слинку, дивлячись на те, ковтати. Голодна... Вона за їжею аж труситься.

— Не може бути!? — заперечив учитель, видимо, вражений словами цокотливої кирпатої шклярки. — У нас цього не може бути...

— Може. Щоб я вдавилася, що може бути. Чесне піонерське, вона голодна.

— У нас життя щасливе, Вірочко, — якось немовби мляво, неохоче потішає вчитель заялженими газетними словами — і слова ті падають неваговито,

як щипка вати, десь у простір. — У нас нема голоду. І хліба всюди повно... В нас радісне життя, ти розумієш?

— Я розумію, але... — не піддавалась Віра перед слабенькими доводами вчителя, — але може... щасливе життя до Клави вже прийшло, а от спідниця запізnilась...

При цих словах Клава, немов її хто вдарив боляче в лице, зойкнула, схопилася з-за парти і — підбігла до порога. Вона відразу не збере думок... Що говорити? Помститися! Побити язикату Вірку! Коли б не було тут учителя, Клава подряпала б її лице. Так осоромити! Тепер дізнався Іван Павлович про все, про все: що вона старчиха, слинку від голоду ковтає і — що найгірше — вона не має щасливого життя!

— Іване Павловичу, Вірка на злість, умисне, щоб допекти мені...

— Я, Клаво, не на злість. Бо мені жаль тебе... й саму себе, — виправдується приятелька. — Мені також вже чотирнадцять, а гребінця я в мами позичаю. І ліфчика в мене кат-ма. Мама каже: догаємо Америку, тому й матерії для ліфчика нема. Тому й не маю я фігури, тому й на дівчину не схожа я. А Колька гавкає — недоросток. Ти не сердься, що про тебе я сказала правду.

— Ні, неправду! — і Клава від гніву прикусила спідню губу. — Неправду, бо життя мое щасливе. І їсти маю я удосталь. І спідниць у мене є багато, усяких кольорів. Тільки я не хочу їх вбирати. І їжі ліпшої мені не треба. Приходжу я додому, беру фунт масла, сала, ковбаси, цукерок — все це намащую на хліб і їм, і їм, і їм...

Вона захлинулася і змовкла. Похитнулася... Учитель взяв її під руку і підвів до парти... Сіла,

зіщулившись, прикривши обома руками все обличчя, і уривчасто, крізь сльози — то шепотом, то голосно — все повторювала: „І багато їм, і їм, і їсти-му...”

І так за партою довго ще то голосно хлипала, то затихала...

8.

Підряд два дні — дощі. Сіють дрібні, невпинні. Ранок скидається на вечір; на небі ні сонця, ні зірок — все кануло у мряці.

Шкільне подвір'я в'язке, як тісто. Ступиш — і черевика, чого доброго, позбудешся.

Коли задеренчав надщерблений шкільний дзвінок, вся дівчора із галасом і криком вирвалася з кляси. Вискочила — і збилася на вузькому ґанку, похмура, невдоволена. Ну, вже й сльота! Ані побігати-погасати по подвір'ю чи садку, ні дременути вистрибом на вулицю, аж он туди, на шлях...

Всі крутяться на місці і знечев'я — ну бо! — один одного підщипують, підштовхують, дратують...

— Ти не штовхай ногою, стій крячкою на місці!

— А тобі що? Диви, який знайшовся тут укажчик!

— Овва!

— Начхав я на твоє „овва”!

— Не бризкайся! Ой-ой! — проноситься дівочий вереск.

— Не ойкай, недоростку! Іди скупайся, може підростеш! — і Колька за руку тягне на дощ цокотливу Вірку.

— Не чіпай мене, бо як лясну — юшкою умиєшся!

— Ой, фертику, в тебе сили, як у комаря.

— Не бійся, для тебе вистачить. Трахну — і умреш!

— Не приставай до неї, Колько! — заступається за дівчину червонощокій, опецькуватий хлопеч, якого в клясі прозивають „відгодоване теля” і „гливка пампушка”. — Кажу, не приставай!

— Диви й воно замекало! Адвокат, бачте, знайшовся, — і Колька кинув Вірку і виструнчився перед несподіваним заступником у задиркуватій позі. — І воно дригається! Погрожує. Та я з тебе, як схочу, зроблю млинець.

— Гляди, бо сам станеш кулешою.

— Ненажера!

— Зачуханець!

— Диви, з пузатої породи!

— А ти обідранець і голоштанько!

І від цієї сварки гурт на ганку роздвоївся. За спиною „гливкої пампушки”, глибоко в куті, аж під стіною, тиснуться одні сердиті, а за Колькою, спираючись на поруччя, купчаться вже інші.

Так вони образливими прізвиськами — „з пузатої породи” і „голоштаньки” — завжди розділені: як ідуть до школи — одна купка гупторить, друга іде за нею мовчки; як граються на подвір'ї — одні тут, а ті деінде; як розбігаються опісля по хатах, як всією клясою відвідують кіно, як вибираються на екскурсію у поле чи на млин, чи стоять-мнуться у черзі в лікарні, очікуючи „голки” від віспи чи шкарлятини... Завжди порізнені... Але сьогодні дощ загнав усіх на вузький ганок, і тому поділ цей найбільше впадає в очі.

За Колькою згуртувалися-наїжилися діти колгоспницької бідноти. Хлопці сьак-так зодягнені, у шкарбани взуті, а до чуприн їхніх, здається, ніколи

не торкались пальці спеца-голяра; стрижуть тих хлопців по хатах самотужки домашні циркульники — батьки, брати, дідусі, вживаючи для цього старорежимного, поцербленого, іржавого „струменту”. Дівчата ж — у косах поламани гребінчики, а носять благесенькі хустини та злиняли й не знати скільки разів полатані та перешиті свитки й пальтини.

А навпроти, за червонощоким, настовбурчилися советські паничі. Щасливчики. Це діти, розлюлені багатими партійними батьками. Мазунчики, розпечені достатками. Вони у школу з'являються, мов би з картинки зняті — в сатинах-крепдешинах, у хромових чобітках і черевиках із підківками. В них на ногах не онучі, а шкарпетки з червоними і синіми узорами; вбрані вони в плащі, сукняні пальта, шкірянки, а на головах у них пухнасті шалі, башлики, спортові кашкети із срібними пасками й гудзиками...

Спочатку всі, з „пузатої породи” і „голоштаньки”, розділившись, принишкли. Кожна група таємничо шушукалась, очевидячки, нараджуючись та підготовляючись до гарикання та бучі.

Першою розпочала словесний бій — хто? — звичайно, хто! — Вірка, та сама Вірка, яка нещодавно так вищала та відбивалася, коли Колька силоміць її із ганку на дощ витягував. Тепер вони обоє, Вірка й Колька, вже помирилися, відразу стали — нерозливвода. Вона простила йому „недоростка”, „дзигу” та „конотопську відьму”, як також і те, що він її не раз за коси сіпав та потихесеньку щипав — все вже як вітром винесено із Вірчиної пам'яті. Вона знала тільки одне, що зближало, поєднувало їх тут у гурті: обоє належали вони до „голоштаньків”.

І тому тепер Вірка стояла за Кольчиною спиною, готова кожної хвилини хлопцеві у перепалці з „пузатими” всім горлом допомагати.

— Колька правду каже: ми з вас млинець зробимо! Ось — пху! — і вас немає, — і Вірка дмухнула в руку й затиснула пальці у кулак.

— Е, чие б казало, а твоє мовчало, — відгризнувся червонощокій.

— Ой, змія ти, а не Вірка! — підхопив ще хтось із щасливчиків. — Змія.

— І правда. Я за тебе заступався, а ти, як і всі голоштаньки — копійка тобі ціна.

— Хай буде копійка, а ми вас відлущуємо.

— А Адин тато прокурор! — писнуло найменше з гурту. — Він вас засудить усіх до розстрілу. Так, Адо?

— Ще й як! — і дівчина ліниво надкусила пундика і зсередини пальчиком виколупала трохи мармеляди. — Якщо серйозне що — може й до розстрілу. Цяцькатись не будуть. А не туди — то засилають по статті п'ятдесят шостій аж на Сибір...

— Не так то легко засудити! — відбивається від „пузатих” Вірка.

— Легко, як раз плюнути. Скажуть таткові, а він приб'є печатку — і пропало.

При цих словах Вірка висунулася з-за Кольчиної спини і показала язика.

— Ти пропадеш, — не ми! Гав-гав! — не вкушиш. Розпащекувалася про свого батька.

— А, бач, розпащекувалася.

— Аякже! Запишалася, як мокре котеня у попелі. Її батько — прокурор! А я його зовсім не боюся. У мене батька нема, а мати у колгоспі... Хвора... Мігрені від вас набралася. Я вас не боюся... Ви ж не наші... Притрьопали аж десь із Уралу до нас і

бричкою, як сумашедші, катається... І задаються, і кирпу гнуть — пани ми... Ой, пани ви дрібнесенькі!

— Цсс, Вірко! — зацитькує її червонощокий. — Не дуже розганяйся. За такі слова... знаєш? Обережніше — можеш поковзнутися.

Тут Вірка, не задумуючись, перенесла свій огонь на червонощогого:

— Ти мене не лякай, қапловухий!

— А ти витрішкувата!

— Слухай, — і Вірка вибралася з гурту наперед, — ще слово — і я тебе з усього розмаху так і смальну. Так і припечу.

— Покорчить.

— Не бійся, не покорчить.

— Тільки спробуй.

— Ще й як спробую. Облупцюю під перший сорт.

— Ти злодійка. Ти вчора хліб у Ади свиснула.

— Акурат вгадав!

— А стибрила таки.

— І не стибрила. Вона мені сама дала.

Одна група проти другої...

Між ними — кроків зо три.

А осторонь — якась сполохана і непомітна, притиснулася до одвірка Клава. У тому галасі-гармидері вона здавалася ще більш самотньою і зайвою. Стояла, як зацькована.

Колись, ще коли батько шевством заробляв, вона ходила-дружила з Адою. А ось зубожіла — від Ади відійшла, а до своїх, бідних, не пристала. І ось тепер самотиною стоїть і спостерігає, як розділені трьома кроками, багаті й бідні, словами, як грудками, жбурляються.

— Клаво! — і Вірка з усіх сил тягне її до Кольчиної групи. — Чого стовбичиш? Іди бо, помагай!

— Я не вмію, Вірко, ляйтесь.

— Як не вмієш, то пузатим хоч дулю дай. І то підмога. Або хоч плюнь у їхню сторону. Ми їм покажемо.

— Де вам показувати?! — несеться з гурту щасливчиків. — Ви за шматочок ковбаси і про злість свою забудете. Вмить подобрішаєте.

— Сам давися кишкою! Не подобрішаю. Вмиратиму з голоду — а не візьму від тебе.

— Ти не візьмеш, а хтось — хап-лап! — та ще й уклониться.

— Ніхто!

І ось Ада відійшла від своїх товаришів і стала збоку. Вона тримала над'їденого пундика, з якого рожевіла мармеляда.

— Клаво, не слухай їх, ротатих. Бери, — і Ада поклала на свою долоню печиво. — Бери, свіженький.

— Вона не візьме. Уплітай сама, — і довготелесий Колька загородив собою Клаву. — Ані-ні!

— Бери!

— І не подумай!

— На!

— Щезай! Клаво, скажи їй пару теплих слів, щоб відчепилася.

Очі всіх уп'ялися в Клаву. А вона, як уві сні, похилилася всім тілом наперед і простягнула руку.

— Не смій!

— Бачиш, бере.

Але в цей час Колька штовхнув ногою Клаву, пундик виприснув з її руки і впав додолу. І Колька тоді, як навіжений, став топтатися по пундикові, розтирав його ногою, змішував з болотом і приговорював:

— Оце тобі, Адусю, маеш! Подався ним! Сама бери його і їж!

— Ненажерлива! — обурилася Вірка і відвернулася від Клави. — Ні стиду, ні сорому у неї! Вони з неї сміються, а вона канючить.

Клава раптом опинилась на подвір'ї, у калюжі, оббризкана болотом... Стояла осоромлена і перелякана... Тоді скинула хустину і почала нею з блузки брудні плями витирати. Простоволоса, без сліз, без жадного словечка, дивно спокійна, мов би тількищо отут анічогісінько не сталося. Опісля, з хустиною в руках, ще нижче опустивши голову, так під деревом, біля калюжі, ніби й закам'яніла.

Краплі дощу збігали по її обличчю, вона їх час від часу рукавом стирала — і далі десь у сльотливу дальину дивилася...

— Кла, промокнеш!

Клава не ворухнулася.

— Застудишся!

Не відзивалася.

— Кла, це я штовхнув тебе в калюжу... Болотом обляпав... Прости! — і Колька збіг із ганку до дівчини і перед нею зашамотався. — Йди з дощу... Прощу тебе...

Клава мовчки накинула на голову хустину — і знов ні слова.

— Я, мов сказився... ненароком... розпалився... здурів — і вийшло так. А ти нічого не бери від них. Хліб у мене є... Я тобі дам... Так буде ліпше. Бо... ти ж не їхня... ти, як ми усі... Ти — наша.

— Я не ваша! Я вас не хочу знати! — звернула Клава, ніби пробудилася від задубіння. — Ви мені всі бридкі, всі тричі осоружні! Собаки ви...

І вона рвонулася навпрост — через подвір'я, сад... Розбризкуючи калюжі і грузнучи в болоті,

кинулася бігти на вулицю... Вітер сік її лице, лопотів хустиною, а вона бігла й бігла, наздоганяючи й минаючи стовпи, бігла широким шляхом, не знаючи, куди й навіщо...

9.

Клава тепер зовсім від учнів відбилася. Не заговорить перша — анізащо! — ні до кого; одинцем приходять до школи, одинцем відходять, усіх цурається, а як ненароком і попаде у гурт, то почуваче себе там чужою і самотньою. Її подружки на перервах у клясі й на подвір'ї теревенять, хлопців обмовляють, бавляться, а вона заб'ється десь у найдавший закуток за огорожею, під дерево крислате і чекає, коли дзвінок на немилу лекцію її покличе.

І не лише лекції — усе Клаві немиле... Все сприкрилось: погода, будинки, вулиці, а найбільше — люди. Їй здавалося, що коло неї вештаються, з нею говорять, їй у обличчя зазирають самі неприязні, ворожі люди, що тільки й глумляться над нею, що тільки й стараються завдати їй якогось жалю.

Вона людей не зносить, у них не язики — ножі, а в серці всі вони для неї отруту мають...

А найбільше Кольку зненавиділа вона. У нього серце жорстоке, безжалісне. Він кожного, коли б то міг, до землі пригнув і стиснув. І Клава, коли він їй трапляється на очі, відвертається від нього. Він осоружний їй, ненависний, як ще ніхто й ніщо на світі.

Одного дня, коли вже приморозки вдарили, Клава під час перерви не заховалася, як завжди, під деревом, а лишилася у клясі. І не одна вона:

усі майже лишилися. Дівчата й хлопці скупчилися біля перевернутого чавуна, якого недавно, замість печі, поставлено на зиму (його сьогодні вперше до жару розпалили).

Всі топчуться на місці, гупають взуттям, затирають перед чавуном замерзлі руки. Сміх, гамір, штовханина...

— У мене вже, дивіться, душа від холоду колотиться, — пожалівся якийсь хлопчина з „голоштаньків”, приплескуючи долонею себе по грудях. — Колотиться.

— Сідай но на чавун! — порадив хтось з „пузатої породи”. — Сідай, і перестане колотитися.

— Ач, мудрагель знайшовся! Сам сідай!

— Ага, боїшся!

— Не боюся — штанів жалько. Прогорять, а в мене нові будуть тоді, як рак засвище.

Як на команду, пронісся сміх. Хлопці баском кихкали, а дівчата тонко, верескливо хихотіли.

— Ой-ой, скалимо зуби, дуріємо, мабуть на свою голову! — спохватилась Ада, і її обличчя нараз набрало кислого, аж страдницького вигляду. — Зараз же контрольна з альгебри. Чує душа — буде мені гроб із накришкою.

— Не вивчила?

— Ні в зуб не знаю. Як вночі, о дванадцятій годині, під бочкою, та ще й у погребі.

— Моргни лиш оком Кольці. Поможє. Випише все на папірчику — і кидь! — тобі на парту. От спробуй. Моргни.

— Дідька лисого! Чогось розприндився на мене. Вовком дивиться. Закомизилася жирафа. От, якби лекцію зірвати! Зірви ти, Доро!

— Що ти? Головою об землю трахнулась? — розсердилася подруга. — Дурну знайшла. Митьку

проси — закладе два пальці в рота, свисне — і вчителька, як затичка, із кляси вилетить. Проси, він в цьому ділі майстер.

— Просила. Не хоче, талалай. Словами засипав, що не спинити. Візьмися ти. Ти, як захочеш, також можеш якусь капость придумати. Дам мило. Пахуче — смерть! Закачаєшся. Вчора батько з базару притарабанив.

— Милом, Адо, не візьмеш мене. Сама два бруски маю.

— Дам панчохи — фільдекосові. Тільки два рази вдягала. На, дивись.

Ада висмикнула з парти книжку і розгорнула: справді, між сірими листками блискучі із сріблястим полиском панчохи видавалися зовсім як нові. Дівчата збилися півколом і очей не відривали від краси такої; вони торкалися до панчіх, гладили їх, пробували пальцями, як ніжно шелестять вони...

Нараз підвелася з-за парти Клава. Випросталась і, після короткого вагання, наблизилась до Ади.

— Я зірву лекцію! — глухо, ніби через силу, проговорила.

— Як!? — і Ада рвучко відкрила книжку, і кінчик панчохи з-поміж листків, як барвиста перекладка, визирав. — Як ти зірвеш?

— Це вже моя справа. Ти давай!

— Не квапся. Потерпи. Яка прудка знайшлася! Спершу зроби, а потім заплати вимагай. Ти забуваєш — альгебра. А ти ж Марію Семенівну так любиш. Все до неї горнешся...

— Я нікого не люблю, — урвала тихо, але гостро Клава. — Ні тебе, ні Марію Семенівну, нікого. — Вона відійшла і втупилася сердитими очима в кут. — Второпала? А! — і відмахнулася рукою,

неначе відганяючи подалі від себе Аду. — Забудь краще за все. Відчепися ти від мене...

Клава стискала долоні в кулаки. Зараз їй хотілося не так панчіх, як помсти. За всі ті лиха, що на неї звідусіль наскочили. Хотілося зірвати лекцію, потрощити-поламати все у класі, в школі; прийшло бажання помотлошити усіх, поглумитися над усіма — пихатими, чванливими, підлотними: над Адою, Колькою, над усіма тими, що з неї сміються, її принижують і голодною із дня на день тримають...

Ада, подумавши хвилинку, злегка смикнула Клаву за рукав.

— Ти не сердься. Зроби — і я тоді дам тобі панчохи.

— Не обдуриш?

— Чесне комсомольське! Мені не віриш?

— Ну, побачу.

І Клава сіла за парту, нахилилася і щось довгенько зав'язувала шнурка на черевіку. Тоді встала, підійшла до таблиці й замішалася в гурті, що збився навколо печі-чавуна...

Задзеленчав дзвінок. Порозсідалися. Вірка-,недоросток", за давньою звичкою, вартує в дверях: коли на подвір'ї з'являється Марія Семенівна, вона гримасою дає всім знати і кляса миттю затихає.

— Світоньку! Мар Семенівна сердита.

— Пропали ми!

Аж зненацька дівчата схоплюються із-за парт і з криком до дверей кидаються... Ледве не збили Вірку з ніг. За дівчатами біжать і хлопці. Всі віддихуються, чмихають і прикривають обличчя зошитами, підручниками чи просто рукавами...

У класі годі всидіти. Сморід від паленої ґуми

щораз густішає і розпливається. Ось він вже двєрей досяг, ось його вже навіть чути в коридорі...

— Брр, дух забиває!

— І є від чого. Півзакаблука хтось кинув на чавунок. Ой і дим! Очі виїдає. А надворі холодно...

— От тобі й контрольна!

Марія Семенівна у клясу не вступила. Вона лише з порога заглянула, закашлялась і квапливо відійшла. На ганку, одначе, сповільнила крок...

— Граються дитятка з вусами! — обернулася до хлопців. — Вже татові штани на них маленькі, а розуму все ще нема.

— Це не з вусами зробив, — відгукнувся хтось із гурту. — Це дитятко в кофті. Королева Марго.

— Сьогодні контрольної не буде. Не кляса — кузня. В такому чаді працювати я не можу. Самі собі зробили шкоду...

І вчителька зникла у канцелярії.

Сопух-дим докучав уже і в коридорі, рвався кризь двері навіть на ганок. Учні розбігалися хто куди — на подвір'я, на вулицю, а найсмівивіші, користаючи з нагоди, попрямували на базар крамнички оглядати. Від холоду підстрибують, хужкають у руки...

А Клава перемерзла як! Але дарма. Їй байдуже, їй не до того. Вона нестямно в душі раділа, що помстилася, віддячилася їм усім. Хай тепер одубілі мотаються, хай їм зашпори заходять! Хай бо знають, що хтось має також силу. Не тільки вони бешкетувати можуть — і вона на зло ще й як зугарна. Оце від неї їм усім відплата...

Клава під ганком затиснулася поміж стіною та стовпцем і від пронизливого вітру щулилась. Неподалік неї Ада затушкувалася в пальто — один

тільки ніс і видно — і тупцяє на місці у своїх лє-
геньких черевичках.

— Адо!

Мовчанка. Ада вдає, що нічогосінько не чує.

— Не придурюйся! Я зробила. Віддавай.

— Що віддавай? Чого пристала? Хіба не ба-
чиш — я задубіла.

— Дідько тебе не візьме. Ти мені зуби не за-
мовляй. Давай, як обіцяла.

— Навсправжки? Он як кортить! Сподобалися
мої панчохи. Ха-ха! Чого очима лупаєш?! Аж страш-
но робиться. Хоче, біда, на дурничку поживитися.

— Ти ж обіцяла.

— Іди геть! Чого присікалась. Подумай — обі-
цяла. Обіцяв пан — кожух дам, та тепле його сло-
во. Знаєш цього віршика?

— Ти ж... слово чести... На комсомольську честь
ти поклялася...

— Слухай, не переливай з пустого в порожнє.
Не галдикай, не допоможе. От уже циганить — аж
гидко робиться! Недурно тебе усі сахаються. При-
чепилася, як кліщ.

— Адо, де твоя совість?! Подавися ганчіркою,
але... совість...

— Яке тобі діло до моєї совісти? Облиш мене!
І як від тебе відкараскатись?

— Тобі не соромно? Облудна, криводушна ти...

— Говори-балакай! Ану, зарюмсай.

— Не діждеш. Я таки панчохи собі дістану!
Стоятиму в черзі тиждень — і дістану. І як куплю
— зразу ж ними перед твоїм поганим, задиркува-
тим носом помахаю. Побачиш.

Клава побігла до кляси. Дим душив її, витискав
сльози із очей... А вона обхопила, неначе здушила,
голову руками і припала лицем до парті. І так без
руху й застигла, немов закам'яніла...

Клаву зразу ж додому відіслали; тільки з батьком вона може повернутися до школи.

Минуло два дні — не приходив Сергій Степанович до канцелярії і не з'являлася у клясі Клава.

Ще день минув — і Марія Семенівна під вечір навідалася до Величкової хати. Всередині нікого; до сусідів — сусіди хитають головами: „Господаря? Не застанете його ніколи. Вже тиждень день-у-день з горілчаними братами десь злидні запиває. Дочка? У батенька вдалася — двору так само не тримається”.

Аж ось Клава знову в клясі. Пройшла, як прокралася, повз парти і сіла, втупивши очі у підлогу. Вона, похнюплена, якась переполошена, відчувала на собі десятки пар очей; і вона вслухалася: навколо неї тихцем перекидалися словами, шушукалися і хихотіли...

— Ось побачиш — ще раз її випровадять.

— Е, ні! Так чи так батька в школу не притягнеш. Безпросвітній п'яниця. А вона нещасна дівчина.

— Жалій її! А твоя нещасна, дивись, як спілий перчик. А щічки як палають!

— То від морозу.

— Теревень! Рум'янами зашарілася, а не від морозу. Рукою поведи — і краси нема. Зітреться.

— Отак тобі й повірю!

— Заступаєшся? А хочеш — торкнися до її лица — і фарбу на своїй долоні покажу? Хочеш, терну?

Кілька хлопців до Клави приступило. Вона зірвалася з-за парти і вдарила межі очі — аж ви-

ляски пішли — першого, Кольку, що стояв найближче.

— Я тобі терну! Так терну, що млосно зробиться!

Розлючена, вона, як кішка, готова була вчепитися кожному в обличчя. Часто дихаючи, на всі боки роззиралася...

— Що ж, підступайте!

— Справді нафарбувалася.

— А може й ні. Може це вона від сорому і злости червоніє. Ти краще не приставай до неї. Бачиш, вона аж трясеться, аж міниться.

Клава згребла жужмом книжки — й опинилася посеред кляси.

— Ви всі — гадюки! Ви... — вона не знаходила вже слів.

— Бачите, в неї нова спідниця. Вона вже дама!

— І вустонька — вишеньки-черешеньки.

— Дівчина — хоч зразу сватай.

— Її той старий хрін з міліції засватав. Той, що має четверо дітей.

— Та не бреш! Вона в його хаті підлогу мие. Не ляпай, як в гарячці. Моя мати бачила...

— А, всім вам повилазило б! — і Клава жбурнула підручники додола й вискочила з кляси.

Колька стояв, як остовпілий. Тоді підібрав книжки й за нею — навздогін...

Йому хотілося з нею віч-на-віч, наодинці, поговорити. Чи вона знає, яка недобра слава про неї йде? Яке страшне про неї люди переповідають? Він, звичайно, тим поговорам не йме віри, але...

— Клаво, вернися! Я ж за тебе заступався... Клаво...

Не обернулася, не відізвалася... Спочатку бігла, аж так пішла. І не дорогою до хати, а завернула у

протилежний бік, кудись у закуток — і шусть! — униз до річки.

Дзвінок теленькав, але Колька його не чув. Зіперся об дерево й перекладав з руки в руку Клавині книжки та час від часу поглядав туди, де між горбами річка в'ється.

— Піти його покликати? — хлопці на шкільному подвір'ї переглядаються і не знають, на що рішитися. — Зараз почнеться лекція.

— Не зачіпай його! Він такий злющий, що боронь Боже. Ще у вухо кулаком зацідить.

— Він, дурень, за нею пропадає.

— Та, либонь, любить. Бач, як укупаний, закликає на місці. Білий, як стіна. Вона втекла, а він за нею умліває.

— Не бурчи хоч ти мені над вухом... Колько, вчитель йде! Ботаніка!

Колька до кляси не вернувся — попрямував, з похиленою головою, уподовж вулиці...

11.

Василь Лоза припнув до дерева „Царицю” — і мнеться та потирає руки, на хату глядячи.

„Казати чи не казати? А чи повірять? Ану, як розбіснується і з хати витурить?! Ні, що б там не було, а розповісти треба...”

„Легко сказати — треба. А як? Коли ж язик не повертається таке оповідати! Може краще звідсіль втекти? Чи треба мені зайвий клопіт на себе накликати? Чи мало я і так маю біди?”

— Гей, ти, комуністе, ще й задрипаний, заходь! — і Сергій Степанович розчинив навстіж сінешні двері. — Чого під вікнами тиняєшся? Знову

притарабанив цидулку від чортів? Давай, давай, я ними в печі розпалюю.

Василь не зайшов, а прослизнув у хату — і, згорблений, непоказний, несміливо, аж наче злякано, забився в кутик.

— Чого це так скандзюбився у три погібелі?! Сідай. Ну що, на збори кличуть?

— Я, дядьку, заскочив до вас отак собі... Ніхто мене не посилав... Отак собі...

— Шкребе знову на серці?

— Та й як шкребе!

— Ну, викладай, як на долоню, може полегшає. Сповідайся — не перечу.

— Дядьку, дайте горілки, бо я... боюся...

— Кого?

— Вас боюся...

Сергій Степанович лунко розсміявся і, нагнувшись, видобув з-під столу замурзану пляшчину.

— Химерний ти, Василь Лоза. Дарма, що комуніст.

— Не смійтеся хоч ви, бо все містечко сміється з мене.

— Півсклянки?

— Лийте повну.

Сергій Степанович налив, тоді підсунув ближче тарілку з вареною картоплею — і гостя підштовхнув під бік.

— Ну, спробуй повну. Подужаєш?

— Мушу, дядьку, подужати, бо...

— Ото і добре. Ну, п'ємо. Раз-два — разом!

Величко крехнув і трішечки скривився, а Василь витріщив очі і якусь хвилину мовчав, наче вдавився — аж тоді закашлявся і зайойкав тоне-сенько, як дитина.

— Що, взяла за ребра?

— Ай, за печінку взяла. Умру я, дядьку!

— Добнею тебе ще не доб'еш. Умру! А кому-нізм без тебе хто буде будувати?

— Хай його буде дідько лисий. Хай він, дядьку, сказитьсяя.

Василь Лоза сидить, схрестивши на грудях руки, скоцюрблений і сірий, як придорожній камінь. Сидить і посоловілими очима водить по хаті.

— Дядьку, а ви самі?

— Як бачиш. Дочка пішла.

— Куди? — і Василь нараз перестав їсти картоплину. — Куди пішла?

— А хіба я знаю. Мабуть, до подруги.

— Дядьку, — і Василь вже засовався на місці, — ви, як маленькі, всьому вірите. Чи ви не знаєте, що дурять вас. Хочете? Розкажуть вам правду — ви за чи проти?

— Розкажуй — за.

— Пам'ятаєте, я вас попереджав... Казав вам про те кубло, де музика вночі пиляє... Про той будинок... Забули, як я казав, що вони дівчат туди всякими хитрощами-погрозами заманюють... Тож вони туди і вашу Клаву...

— Не може бути!

— Їйбо! Плещуть люди язиками.

— Брешеш!

— Землю гризтиму!

— Не вірю, не вірю! — і Сергій Степанович з усієї сили, наче стямився, загупав кулаками по своїх колінах. — Ти видумав!

— Дядьку, хай параліч мене розіб'є, як брешу. Не видумав. Вже всі шушукають про це... Чи ви самі не бачите, що Клава ходить, як не своя... Із школи не йде додому, а запроторить книжки десь

у кущі і сновитає над річкою... Послухайте, що сусіди пащекують... Вашій Клаві тепер школа не в голові, у неї любовці...

— Звідкіля все це ти знаєш? — і Величко, червоний і страшний, зірвався із-за столу і підскочив до Василя, ладний його, миршавого, без жалю, ураз, стиснути і розтрити. — Хто тобі...

— Про це всі, — Василь, блідий від переляку, до дверей позадкував, — про це всі бовкають... Я вам переповів, як по селі говорять. Ваша Клава, кажуть, спіткнулася... А хіба я знаю, чи це так. Увечері колись перевірте, куди вона вчащає... Та й сам бухгалтер із колгоспу вже натякав мені, що в тому домі її бачив...

— Неправда! Змотлошу тебе, скалічу! — Сергій Степанович, вихопивши ножа з кишені, до Лози шатнувся. — Заріжу!! Дух випущу!!!

Василь тікав городом, і на цілий вигін розлягалоя його тонке „рятуйте”.

Сергій Степанович відстав — аж, врешті, серед городу зупинився і, мовчки роззирнувшись довкруги, погрозив ножом Лозі услід.

Тоді, помітивши коня на прив'язі, побіг у хату, виніс кочергу і, задихаючись від гніву, узяв „Царицю” за вуздечку...

— Ти також брешеш, брешеш! — і бив її несамовито кочергою по голові, по спині, куди попало. — Я тебе також уб'ю, заріжу!

Коняка дико заіржала, звелася дибки й зірвалася із прив'язі. А Сергій Степанович упав навколішки і все притискав кочергу до серця, і все схлипував та зубами скреготав: „Заріжу! Уб'ю! Заріжу...” А потім став кочергою раз-по-раз об мерзлу землю бухати.

Величко не знаходив собі місця. Бродив городами, по вигоні, потім левадами забився аж на цвинтар — і зупинився.

Він аж тепер відчув, що перемерз. У сірякові лихенькому, розхристаний, без шапки, він раптом опинився на відлюдді, за селом, де окрім декількох хрестів, скільки оком сяннеш — анічогісінько не видно.

Чого його занесло аж сюди? Кого він тут зустріне і кому викладе свої великі, як оце поле, і тяжкі, як камінь, жалі? Хіба отим хрестам?

Він спотикався на горбках-могилах — і йшов, і йшов і розглядався... Аж десь біля куща, де глибоко запалася могила, присів і, захитавшись, впав. Його розпалене чоло торкнулось мерзлої землі — і йому легше стало. Він ще дужче притиснувся обличчям, і нестерпний жар, що шматував голову, стихав-стихав, у грудях легшало і легшало, а думки неначе яснішали. Він притулювся до землі навіть вже долонями — і так, розпростертий долілиць, застиг, наче вслухався в землю.

— Мар'яно, — почав Сергій Степанович, — рідна, поможи мені, бо я бідую... Я пропадаю... Пожалій хоч ти мене, бо кругом мене одні нелюди... Ні від кого я ані розради, ані ласкавого слова не діждуся... Або забери й мене до себе. Я такий змучений... Мені вже жити надоїло... Я вже втомився на цьому світі нікати... І Клава вже не та... Мар'яно, ну, обізвися, бо я цього нещастя не перенесу... бо я отут, біля тебе, й згину. Тобі мерзла земля на груди впала, а мені весь тяжкий світ на мою болящу голову звалився...

Він замовк. Здавалося, заснув. Не знати, скіль-

ки часу так пролежав. Потім підвівся, обтрусився і тихою ходою до хат подався.

Минав людей, дехто вітався, хтось про щось йому казав, про щось запитував, а він мовчки йшов — із проясненням в думках і дивною полегшею у серці.

Осатаніла лють минула. Думки пливли спокійні і ясні.

Ось він прийде додому і до пуття розпитає Клаву. Поговорить з нею душа-в-душу. Лагідно, мирно. Розтлумачить їй, як треба всього оберігатися. Як треба хати рідної триматися... Бо вийдеш з хати, підеш за ділом, а люди, того не знаючи, тебе навіки обнеславлять. Сказано ж — від людського поговору не запнешся пеленою. Хай йому біс з тими грішми, якось перебудуть вони й без Клавиних прибутків. Цур їм пек! Хай не йде нікому ані підлоги мити, ані дрова носити, ані ніщо робити. Хай сидить найкраще вдома.

У Клавиній кімнатці блимав каганець. Сергій Степанович зразу хотів був покликати дочку до себе, та, подумавши, сам в її кімнату, крізь вузькі двері, боком перебрався.

— Давно прийшла?

— Оце недавнечко. І знову йду.

— Надовго?

— Скоро вернуся.

Вона зиркнула на батька — і в її очах зарясніли сльози.

— Клаво, ну, що з тобою?

— Тяжко мені, тату.

— А мені, дочко, гадаєш, легше? Сідай, ну, поговоримо.

— Не треба, тату, я...

— Ти мене наче боїшся.

— Я тебе люблю, татусю, але... Ти власть нашу не любиш... Ти товариша Сталіна при людях проклинав. І тебе хочуть від мене відібрати...

— Не відберуть, Клавуню.

— Ой, мені казали. Можуть відібрати... І я тебе люблю... І тебе обороняю. Я їм кажу, що ти зовсім не такий... Що ти відданий і нашій партії, що ти інакший... Я їх завжди благаю, щоб вони мене з тобою не розлучали.

— Кому це „їм” ти кажеш? Кому?

— Я йду... Я мушу... Пустити, татусю... Я боюся...

— Кого?

— Усіх. Тебе, їх... Я боюся школи... Усіх, усіх...

Сергій Степанович кинув поглядом на стіл: люстерко із сріблястою оправою, коробка карамелі, щойно розпочата, фабричні вовняні рукавички...

Батькові та доччині очі зустрілися... Віч-на-віч — і ні слова.

— Це що?

— Я...

— Звідки цукерки?

— Подруги дали, — і Клава спустила очі на долівку.

— Так багато?

— Я помагала їм... Розв'язувала за них задачі...

— А дзеркальце?

— Воно, тату, дешевеньке. Вони також...

Він ладний був провалитися на місці. Нетямлячись, він схопив дочку за шию і шарпонував до себе. Хотілося вдарити її в лице і викрикнути найстрашніше слово! Значить, це правда! Хотілося розсіпати на землю карамелі, розтерти, розтоптати дзеркальце, а рукавички на дрібні клапті пошматувати... Але несамовитим зусиллям себе стримав. Відступив від неї і потер рукою потім зарошене чоло.

— Ідеш? Іди!

Йому раптом вдарили під серце слова Лози: „Увечері колись перевірте, куди вона вчащає... Ва-ша Клава, кажуть, спіткнулася, спіткнулася...”

Заточуючись, він вийшов із кімнатки, сів біля столу і схилився — і горілка з'явилася в його руках. Він цупко стиснув пляшку обома долонями і до очей її підніс.

— Я слідом піду, — проказав до пляшки, — я...

Горілка, брудна, липка, ідуча, була його єдиною підмогою; з нею він тепер радиться, від неї черпає сміливості для своїх недобрих плянів-помислів...

Допався до пляшки... Пив без віддиху. Жар хлинув йому в серце, в голову — і він із стогоном катулив руками очі.

— Не може бути! Не вірю, щоб вона злигалася з дияволом! Не...

Він принишк, як задрімав, поклавши голову на крайчик столу...

Хатою прошаруділи кроки. Клава не вийшла — випурхнула, тихесенько причинивши за собою двері.

Сергій Степанович опам'ятався. Зірвався — і з пляшкою вирвався у сні.

— Клаво, не йди! Вернися!

Не почувла. Ішла, майже бігла вулицею. Ось вона за рогом вже зникає...

Він погнався за нею через сад. І тут же на дерево наскочив. Пляшка тріснула й розсипалася у руці — і Сергій Степанович не відчув болі, а побачив тільки свою скривавлену долоню.

Вітер розгулявся, морозило, а його з усіх-усюд, як розжареними вуглями, палило. Він обтирався і, нашттовхуючись на дерева, брів далі, далі... Світ перед його очима розгойдався — і все такий багровосиній, каламутний і донестерпу пекучий. І навіть

місяць видався йому розжареною кулею, яка палить-палить із висоти і від якої нема куди подітися...

Він вибрався на битий шлях і там побачив Клаву попереду, що до містечка прямувала.

Він причаївся за стовпом. Куди? А може вона зверне, може не туди простує?

Слідом за Клавою ввійшов у парк. Вона до річки — він навпростець за нею... Узбіччям, городами...

І тут він її випередив стороною.

Клава підходила до двоповерхового будинку, а Сергій Степанович уже поза парканом її очима прошивав...

Ось вона пробігла, схлипуючи, ось озирнулася й — пірнула в двері...

Сергій Степанович переліз через паркан і навшипиньки пішов до тих дверей, але в цей час з-над річки, недалеко від будинку, появилася людина...

Величко відскочив убік і за будинком причаївся.

Людина зближалася... Був це з вигляду мізерний чолов'яга років під сорок, з охлялим, висушеним лицем; під рукою стискав маленький і пом'яттий, як і він сам, портфельчик. Він дріботів, здавалося, також до тих... Ну, так!

Ще хвилинка — і чолов'яга у двері не увійшов — проскочив.

Сергій Степанович, як тінь, проповз під вікнами аж до дверей і прилип-притиснувся...

Він ловив кожний шурхіт усередині. Ось дрібненькі кроки стишилися...

Ось за стіною хтось застукав... Дзвякнула ось клямка... Рипнули двері... І не голосно, але виразно, почулося:

— Марія Іванівна просили кланятись.

— Мені казали. Холодно.

— Вітер розібрався.

— Заходьте. Обігрієтесь.

— П'ять.

— Заходьте. Ще з порога торгуєтесь. Ой, ви ж і бодай вас! Ха-ха!

— Та я так, жартома. Хі-хі!

Сергій Степанович відсахнувся від дверей. Він сперся об стіну — і тільки зараз відчув, що його вже не палить. Його морозило! Він від холоду трусився, а його порізана долоня пекла-нила. І не тільки долоня — боліла голова, лице, все тіло...

— Отже, це правда!

Він затіпався і вдарився головою щосили об стіну.

Аж раптом став бити кулаком себе по голові й стогнати...

13.

Сергій Степанович постукав. Хтось відчинив, і він увалився у кімнату. Хтось крикнув:

— Ви п'яний! Чого вам треба?

— Марія Іванівна просили... кланяйтесь... — і він забігав очима по кімнаті.

— Що-о?! Ідіть додому. Он кров на вас...

— Виходить, торгуєте... Продаєте...

— Нічого я не продаю.

— Не бреш! А той, що переді мною до тебе вскочив — п'ятку не давав? Давав. А я дам десять... Де ти її заховала?

— Цсс, не так голосно! Не зчиняй тут бучі. Не краще нишком-тишком? Ну, покажи, що десятку маєш. Ну? Та чого на мене так моргаєш?

Сергій Степанович заточився й за підвіконня ухопивсь.

„Моргаеш, — зринуло й закружляло в пам'яті, — моргаеш... Раз вгору вусами, раз вниз — мов вони в тебе на шнурочку... Па, татку! Чекай на мене! І воруши вусами... А я буду сміятися...”

— Чого стовбичиш? Забирайся, коли нема грошей! Іди додому.

— Немає дому в мене. Мій дім — у тебе. Заскочив тількищо сюди...

— Що ти варнякаєш? Ти... ти... Ось зараз я міліцію покличу!

— Не горлай, бо пташенят сполохаєш.

— Яких?!

— Що у гнізді... Якими ти торгуєш. Ось маєш десятку — тільки мовчи. Нехай тобі заціпить! — і він кинув жінці під ноги гаманця. — Бери! Багатій, давися!

Та підняла, розкрила — і розпалилася:

— У-у, паскуда, залив очі й прителіпався. І всього-на-всього має два рублі. За них у мене не розживешся. І хто тобі сказав, що я продаю горілку? Чистісінька брехня! Хтось, клятий, наговорює на мене. Знеславлює мій дім. Забирайся геть скоріше!

Сергій Степанович заплющив очі.

„Скоріше... миліше... наймиліше... Де це було? Коли? Ось воно зараз перед очима пропливає... „Татку... на тому тижні ми вперше в школі писали власний твір... „Що мені на світі наймиліше?” А писала я про тебе... Я тебе показала і сьак, і так... Згадала, що ти кремезний і вродливий, добрий, трудящий, несонливий... Ага! А які я тобі, татку, довгі літа зичила...”

Він закрив долонями обличчя...

— Знайшов де рюмсати. Ач, нюні розпустив!
Виходь! Я не продаю — іди в село. Там дістанеш
не літру — сулію. Йди, йди. Обережно, лава!

— Клава! Де Клава?

— Та що це ти, в білій гарячці, допився до
зеленого змія?...

— Повія... Кажеш, повія? Ні, ні!...

І враз з сусідньої кімнати донісся спів. Сергій
Степанович впізнав — це Клавин голос. То голосні-
ший, то тихіший. Аж так дитячий плач і — глухе
чоловіче бухикання...

Величко кинувся бігти.

— Куди ти? Здурів?! Куди?!

— До свого дому, до своєї...

— Ось тут двері!

— Ні, я знаю ліпше... Ось у ці...

Він витягнув з кишені ножика і вдарив ногою
в двері сусідньої кімнати...

14.

На столі лежать цукерки, вовняні рукавички,
люстерко і ніжик із випаленими „Те” і „Ке”.

— Не прикидайтеся. Признаєте, що дочку вби-
ли?

Величко обвів очима залю і протяжно не то
співає, не то плаче:

— Коли вона прийде із школи?... Я її так люб-
лю... Відчиніть двері — вона зараз появиться... А
справді. Не вірите — тоді віддайте мою дочку. Не
віддасте — піду до Сталіна жалітися... Він дасть
нам допомогу... Дасть допомогу? Дулю він дасть з
маком! Зараза він не вождь! Він серед всіх анци-

болотів — перший! Ви за чи проти мене? Одного-лосно...

Заля припишкла.

— Де Клава? — і Величко на коліна падає. —
Бачите, молюсь до вас, прошу — де вона?

— Убив.

— Брешеш! Це ви навмисне мене дратуєте...

На бічній лавці сидить бабуся. До неї підсідає
Василь Лоза.

— Ба, хоч ви простіть мені. Я не знав, що Клава там писклят тих колисала. Мені казали... А чи воно правда — хто його знає... А вийшло... Простіть!

— Пізно. Пропала дівчина...

Бабуся підступає до Величка.

— Серьожо!

— Бабо рідна, мені судомить душу... Де Клава?

Старенька своїми зісохлими долонями торкається грудей Сергія Степановича.

— Не побивайся так, Серьожо.

— Бабо, відійдіть від нього! — з підвищення на стареньку гримають. — Він контрреволюціонер. Відійдіть, як вам життя ще миле!

— Ти мене не лякай, — жінка спокійно відповідає. — Я лякана. Мені і так три чисниці до смерти. Я вас не боюся.

— Бабусю, — і Величко бере її руку й цілує,
— ви за чи проти?

— Я за тебе, Серьожо, за тебе.

— А Клава де? Жива?

— Жива, Серьожо. Спить вона. У неї на голові віночок з пролісків, а ручки, як білі лілеї, навхрест складені.

— Вона, бабусю, прийде до мене?

— Прийде. Аякже. Вона прокинеться і прийде. І буде вона жити довго-довго — і її літ не перелі-

чити... Вона знайде собі хорошу пару і ти, Серьожо, на її весіллі гостей у хаті вітатимеш. І „Многая літа” їй співатимеш.

— Правда, бабусю, ваша. Многая літа, многая літа! — і голос Сергія Степановича дивно-дивно захрипів у залі. — Який, бабусю, я щасливий, який щасливий! Я — найщасливіший батько в усьому світі! Чуєте?!

Старенька, схлипуючи, аж до землі схилилася. А він все повторював: — Щасливий! Многая літа, літа, літа...

Сергія Степановича схопили ззаду дужі руки, і його голос зразу ж і урвався...

— А Клава де? Жива?

— ... Спить вона. У неї... ручки, як білі лілеї,
навхрест складені.

БЕЗ НАЗВИ

Безугавні дощі... День і ніч... Декілька суток... Чи коли вщухне сльота-мряка? Земля роз'юшилась у непрохідне драговиння. Ані пройти, ані проїхати.

Калюжі в незчисленних ямах та вибоїнах заволокли зміїстий шлях брудною поволокою, через яку де-де ще пробиваються сліди вантажної автомашини чи військового воза.

Рух на шляху завмер. І їхали, і йшли обабіч, стернястим полем, минаючи застряглі у багні, задушені в'язкою тванню вози, трактори, автомашини-тягачі... Перехняблені, перевернуті, поламані, як темноруді привиди серед сіряви. Ще так недавно повні скреготу та руху — і враз закуті, знесилені і кинуті людьми напризволяще. На поталу каламутному, цупкому морокові...

Іти було нестерпно. Стерня набрякла від води й під утиском ноги валилася і пропадала під шаром землістої рідоти. Що крок — то хлюпінг з-під ноги й маслясті бризки розлітаються навколо.

Олекса брів позаду. Колона розтяглася на кілометр, і він крізь сіру пелену ніяк не міг добачити, куди прямують ті, що ген-ген попереду. Чи може вже добилися до хат і обсушуються, перепочивають? Чи збилися гуртом біля вогню і розминають задубілі руки-ноги? Коли б то швидше добратися кудись під стріху, у затишок, в тепло... Та ж змок до нитки, рубця сухого не знайти в лахмітті...

Іде... Ледве волочить ноги... Перемерзлий... Заціпенілий...

Куди?

У непроглядну, безпросвітню, як цей осінній день, фронтову смугу.

Як довго ще призначено йому скитатися немитим, забрьоханим, незнаними шляхами, невідомими краями? Без сталого притулку, без доброзичливого слова...

Він знає певно, що отам, куди його женуть, добра не буде. Але й за тим, що залишив, не приходиться жаліти. Минуле не пестило його, не огортало статком... Було воно, як шлях оцей трудний, розчинений дощами, простелений у мрячну безвість...

Що крок — то тяжче ногу витягати, то сили менше. І чути звідусіль — і спереду, і ззаду — одноманітний човгит обважнілих ніг та хлюпання болота. Здається, навіть мжичка, що пасмом попелястим спливає зверху, просякнута наскрізь тими грузькими звуками...

Як розмішана колесами й ногами безкрая до рога, так стелилися-тяглися, окутані жуροю, Олексині думки.

Хоч як сягає спогадом у пережите — чогось відрядного, потішного не може відшукати...

**

Дитинство перейшло у злиднях... Усе шматкові хліба приглядався. Інші дітиська булки та ковбаси на вулицю виносили та їли, а він від голоду тільки зуби стискав та слинку гірку ковтав. В інших батьки, брати, рідня — зберуться в празники, гуляють — на подвір'ї не вміщаються... Земля двигтить від

тупоту та присідання... А в нього?... Ані кола, ані двора... Хата старенька та мати хворенька. Все з перев'язаним чолом чи то лежить, чи молиться...

Його однолітки пішли до школи, а він — в майстерню, біля іржавого заліза науки набиратися... Пізніше ходив з мастилом, зубці та гайки в машинах пильнував — аж поки молотарка чотири пальці з правої руки не з'їла...

Сухоти взяли матір...

Він на парубка-каліку вигнався... І вже з бідною, як з рідною сестрою, зжився.

Ще вуса густо не засіялись — женився. Та радощі і тут цуралися його...

Війна нагрянула. Свої, советські, повтікали, залишивши село без хліба, палива, худоби... Прийшлося поневолі до німця йти. На пошту працювати. Носив мішки з листами та пакунками на залізницю... Улітку ще так-сяк витримував. Але взимі оте носіння — скаліченими пальцями, що у стужу страшенно нили — із сили вибивало, вимотувало душу...

Та ж то щодня — шкарбанами гупотів-рипів через довжезний білий лан і все провалювався у кучугури снігу... Мороз, сніг шквалом сипав, склом сік межі очі... Ноги дубіли, корчилились, а спина аж мокріла, аж пашіла від тягару...

А прийде було додому — і в хаті затишку не знайде. Дружина кривиться, на нього глядячи, знеможеного, змученого. Бурчить, що користи з господаря кат-має, що без здорових рук і те мале хазяйство, що розвели, на очах нидіє і пропадає.

„В людей двори, як писанки, хати, як лялечки. А в тебе що: сніжища вище вікон назмітало. Скоро вовки із степу на стріху доберуться і завують!”

„Та я прокидаю дорогу, дай відпочити. А то сама піди. Там того снігу не так уже й багато”.

„Я тут не наймичка! То твоє діло розкопувати кучугури”.

І так щодня. За щось причепиться — і скаргам, наріканням кінця немає.

А раз — та й добре, що так сталося, бо далі зносити було несила — ладнався у дорогу... Мороз вночі ударив кріпкий, а пошти, як на те, зібралось чимало. В мішок ледве вміщалася. Узяв з ослону рукавиці...

„Покинь, — кричить, — я на базар збираюся!”

„Та ти з базаром можеш зачекати. Підеш і завтра. А я без рукавиць залякну. Диви, як ось рука від холоду напухла”.

„Не виставляй на показ — коли і треба і не треба — оцупок свій. Вже досхочу надивилася на нього. У печінках засів. Чужі чоловіки з руками, мов залізо, до хати щось приносять, копійкою обзавелися. А ти на що зугарний?! Замість шкапини, на горбі дурні листи тягаєш. За безцінь, запівдарма!”

„Мине лиха година — розживемося. Тепер же треба перебиватися, як тільки можна...”

„Коли ж то ти збираєшся розкошувати? Хіба що аж тоді, як рак засвище. З такою каліччю добробуту мені не знати”.

„Ти кажи прямо: обрид... не люблю тобі більш у цій хаті zostаватись...”

„Не люблю, правда! Настобісіло в криві підсліпуваті вікна визирати! На пусткою завіяне подвір'я — без деревця, без огорожі. Усе наприкрилось, насточортіло, в'їлося!! Шукай собі дружину серед каліцтва, серед старців! Мені доволі!”

Жбурнула на долівку рукавиці — і з хати подалася...

Носив мішки... на залізницю... Улітку ще так-сяк витримував. Але взимі оте носіння — скаліченими пальцями... — із сили вибивало, вимотувало душу...

Вернувся з станції — оголена вже хатина привітала.

Із скрині геть усе позабирала. Не знать куди завіялась. Казали люди, на Донбас, у мандри пустилася. Світлиць шукати, де черствий чорний хліб не дертиме горлянку.

І зразу якось порожньо зробилося... І з кожного кута тільки марудний смуток виглядає.

Думав — одружиться, і любощам не буде краю, хатка тіснішою видається від дріб'язку, від дзвінкого крику й біганини. Аж, бач, куди пішлося... На згубу, на поталу... Сидить один та з сумом розмовляє. Чого не сподівався — те спіткало, а бажане мов у воду кануло, мов вітром рознеслося...

Нарешті німці повтікали, і знов прийшли в містечко „старі господарі”. Обвішані медалями, червоними зірками та пістолями...

Не барячись, провідали його, Олексину, госпду: ввійшли і „драстуй” не сказали. Лише очима, мов п'явками, вчепилися.

„Чого ховаєшся за піччю? Чому не в війську?”
„Ганджований”.

Військові не второпали.

„Пальців не маю, — пояснив він і показав на доказ руку. — Не взяли в армію”.

Один із них про пальці, про наболілу руку сказав таке, що й голі стіни, якби могли, почервоніли.

„Таким падлюкам, як оце ти, голови відрубувати нада”.

„Мені нема за що”.

„Мовчать, заразо! Дезертир!”

Під полудень покликали й оповістили, що він — негідник, запроданець заклятий, зрадник батьківщини, якого по закону кулею негайно прикін-

чити треба. Та милосердна, бачте, власть советська — і йому дають м'якшу кару: рік перебути у штрафному батальйоні.

„Що ж там робити?”

Військовий зареготався з його, Олексиного, запити.

„Там, братіку, не будеш дурня корчити. Там заміновані поля ти будеш прочищати і бомби нерозірвані відкопувати й розбирати”.

„Навіщо?”

„Ти що, із неба впав? Чи дурнем прикидаєшся? Навіщо? Щоб наше військо, як буде переходить, не розривало на шматки. Хіба то гарно, як солдатів здирає з черепом чуприну, як ноги розторошує, мов те паліччя, і всуміш із землею несе угору? Негарно. Паскудна річ. То ти, як штрафник, що душу свою підлу сплямив співпрацею із німцем, відшукувати і знешкоджувати оту мерзоту мусиш. Шлях прокладатимеш безпечний для героїв. Як виживеш на цій роботі впродовж року, тоді...”

„А виживають?”

„Звичайно. Із тисячі — може із сотню виживають. Не цілу сотню, зрозуміло. Покришену. Без рук, без ніг... З візочками, але існують. Як бачиш, робота нелегенька, не пером писати, а краплями кровіці. Але нічого не поробиш, провчити треба наволоч. То ясне завдання?”

„Чому відразу?...” — і голос перервався.

„Що відразу?”

„Не забиваєте, а посилаєте на міні?”

„Не вчи нас, як людей карати. Збирайся краще у дорогу. Вночі смальнеш під вартою на захід. Іди, поки ще маєш час, з ким хочеш попрощайся”.

„Нема до кого йти. Я сам, без роду-племені...”

„То попрощайся сам з собою, бо там, на фронті, не буде часу це зробити”.

Вертався додому, облпований словами...

Забрав торбину з мотузкою, бляшану миску, сіряк через плече закинув — та й став в задумі на порозі... Звичайно, як ішов до праці, замикав сінешні двері. А тепер — чи варто? Навряд чи вдасться повернутися до хати? Нехай стоїть розчинена. Ще не перейшов подвір'я, сусідка через тин гукнула:

„На міни-бомби посилають?”

„Як бачите”.

„А кому хату і добро лишаєш? Відтіль — даруй, що так кажу — живому вороття немає. Пропаший ти. Віддай усе добро мені”.

„Хата незамкнена. Із стінами беріть”.

Де ти взялася, зла, скупуща жінко? У хаті — гараздів — нема на що дивитися, у жменю взяти... Зате досади завдала дошкульної. Так ніби біля серця щось рухнулося й відскочило із боєм. Ось як відпроваджують його у невідоме! Хоч, врешті, чому то невідоме? Та ж знає — чатує там на нього смерть або страшніше ще — каліцтво. Рушає з двору... Ніхто сльози не зронить, ні ласкавого слова не прокаже...

Сади, двори минає, завулки, де шалапутом бігав, де виростав і парубійком із вечерниць, вночі, тихцем, щоб не будить собак, додому прокрадався. Кожну людину тут він знає, тут кожний клаптик про щось нашіптує, нагадує, оповідає...

Тепер проходить вулицею, як чужим, незнаним краєм... Рідні нема — нема кому уболівати, а у знайомих та сусідів своїх турбот і клопотів набралось немало. Своя недоля пригнула й зажурила. Що кому до того, що хтось може навіки рідні

місця кидає? Хто запечалиться, заплаче, коли у кожній хаті своїх печалей повно...

Ополудні покинув — невже назавжди? — своє містечко... Насиджене кубельце... Куди? Світ-за-очі.

Став на горбі, хотів востаннє — із тугою — поглянути на свою вулицю, але туман не дав! Спустився, мов оповив білястим покривалом, усю долину. Виднівся тільки вдалині, як шпиль, димар з майстерні, а так внизу — розкидані машини... Машини — будь вони тричі прокляті! — що юність понівечили, отруїли... Та в сторону ще простелився битий шлях, яким не так давно помандрувала на Донбас, у інший, легший світ, його превередлива жінка. І туга за покинутим відразу ж проминула. Відвернувся, похнюпився і попростував у польові тумани...

На захід! Фронт наздоганяти...

Спочатку плентались гуртом маленьким, повбирані в чудне лахміття... Ішли, як ті опудала, по осінніх, безврожайних гонах... Хто у обшарпанім цивільнім піджаку, натягнутім на ватянку, хто в стріпаній військовій уніформі, без ґудзиків і без відзнак. А дехто мав штани і шкарбани з онучами — цивільні, а решта — військовоє. Ще інші, не маючи ні фуфайки, ні піджака, позагорталися в діряві ковдри...

Пізніше посортували в більші групи. Людей по сто. Ї погнали швидше, без передиху, їжі, без снання...

Добами бувало морять...

Зупинять на годинку-другу серед поля, дадуть сьорбнути теплої бурди чи каші — і знову в ноги...

Та ще попав між братію — ані знайомого тобі лиця, ні рідного словечка!

Той з-під Москви, цей з-під Рязані. Один Си-

бір пригадує, тайгу, Байкал, інший Киргизію, Казахстану з сипучими пісками... Люди без прізвищ та імен, тільки дражливі дивовижні клички: „Вогненне око”, „Ванька-хват”, „Залізний прищ”... А деякі не вимовиш спроста. І не запам'ятаєш...

У більшості були це колишні військові, що до штрафної потрапили за грабежі: що вломлювалися у хату з ножакою чи обрізаном у руках і опорожнювали у господарів всі закапелки й скрині; були й такі, що згвалтували не одне дівча чи молодицю — і не в однім селі; були тут душогиби, гендлярі військовим крамом, були непросипущі п'яниці і хворі — хронічні симулянти...

Одна відрода — командувала оцим людським намулом, здавалося, своя людина — ляйтенант-киянин.

„Хахол же наш начальник, хахол, як ти”, — гарикали, як підсядуть бувало до Олекси, сибіряки.

„А як він опинився тут?” — цікавився Олекса.

„Через свої важучі кулаки він в нашій гоп-компанії”.

„Убив когось?”

„Та ні. Він, гад, антилігентний, не вбиває. Проти начальства збунтувався... Раз кулаком, браток, заїхав у морду капітана. Там так носяру розписав, що любо глянути!”

Олекса сторонився всіх. Навмисне відставав, тягся позаду, самотою, щоб не вислухувати босяцьких страхітливих оповідань.

Якось під вечір... Не йдуть — хитаються від перевтоми... Одні мовчать, а інші щось мугичуть... Ще інші розпитують свіже поповнення та діляться із ним своїми жалями...

І ось — де не візьмися — „Залізний прищ” з „Вогненным оком” пристали до Олекси:

„За що тебе, блоха, загнали до штрафної? Убив чи вкрав?”

„За німців пошту я носив до залізниці...”

Чому б не змовчати? Або сказати неправду? Хіба перед такими не можна душею покривити? Вчувши „пошта”, „німці”, вони так блимнули очима, що Олекса сполошився. І з остраху назад подався.

„Ти... з німцями?! Допомагав їм жлуктати советську кров?! От стерво!” — й „Залізний прищ” гидливо чвиркнув Олексі в ноги.

„А я й не думав, що ти аж така сволоч”, — пробурмотів „Вогненне око”.

Деякий час мовчали. Врешті Олекса не витерпів і ніби сам до себе проказав:

„Може я й сволоч... Хай буде... Хоч дехто має теж якусь провину... Інакше б не попав сюди, в штрафну...”

„Ясне діло, маємо провини, — відкликнувся „Залізний прищ”, — але ж не такі паскудні, як твої, блоха. Наприклад, я. Я в нетверезім виді не вмю культурно поводитись із зброєю. В Черкасах, брат, мені упала в око дівчина — ото екземпляр, апельсинчик, тринадцять рочків, очі, мов квітки, а шия, як на токарному станочку вишліфувана. Я до неї. „Хахлушка, — кличу, — Наталочко-Полтавочко в квадраті!” А вона „кацап” — рубає — „кацап!” Я на всіх парах — за нею... А вона у хату, в двері... А в хаті мати, як скажена, на мене накидається із тим... а чорт його... із кочергою... Ну, я, боронячись, нагана витягнув і — амба! Результат — два-ноль у мою користь. Понятно?”

Відразу Олексі тяжко зрозуміти, що означає цей голий, мов би футбольний, розрахунок. В нім криється, напевно, щось жахливе... Чи запитати?

„Що значить два-ноль — у твою користь?”
„Тобі, німецький прихвосню, розжовувати треба. Два трупи і жадних втрат на нашій стороні. Дійшло!”

Гаразд, що у Олекси під руками не було зброї. Бо якби трапилась йому гвинтівка в той момент — „Залізному прищеві” не збудися біди. Поклав би таку bestію на місці...

Та й взагалі... Коли б хоч поганенька зброя... Він би не мучився... Ні холодом, ні голодом, ні думкою, що десь його прихована в землі пекельна сила розшматує або спотворить... Покінчив би...

Тягнув Олекса над силу ноги і думки болотом...

*
*

— Агов!

Олекса ні на що не звертав уваги. Чвалав грядуючою і снував під отяжілі кроки невідрадні думи.

— Агов! Куди спішиш? Ще вступиш в пекло!

Хтось шарпонував за руку — і він опам'ятався. Озирнувся — і дивом здивувався: за ним стояв киянин-ляйтенант...

— Ти хто?

— Олекса Патока.

— Не кепсько. А я, хіба не пізнаєш? — командир вашої частини.

— Теж мені — частина! Це ж банда, злочинське шумовиння.

— Ти так про себе мисли, а іншим не кажи. Халепи наберешся. Чому ж то ти відбивсь від гурту?

— Задумався.

— Про що ж, дозволь спитати, думав?

— Про все: дитинство... смерть...

— О! А що, від бабусі надокучливої одержав телеграму?

Олекса в подиві кліпнув на лейтенанта.

— Про що ви? При чім тут... Що за бабуся?

— Питаю, чи вже дістав повідомлення від смерти? Коли сказала, що прибуде?

— Он що. На кпини мене берете.

— І не думав. Ти сам признався, що замислився, шляхом ідучи... І передумав все — від народження аж до кончини.

— Це правда.

— Дивацька твоя правда. А як же ти розгадуєш, якою смертю тобі вмерти? Як ти розвідав, де тобі призначено спочити і коли? Ну, як?

— Слушайте, мене дивує, що ви... Відомо ж бо, що нас, як на забій скотину, женуть до фронту. І там примусять голими руками прополювати мінне поле... Тут жаху жартами не можна приховати. Хто заціліє після такого... Хіба почетвертований лишиться... Щоб потім по базарах колодою валятися й канючити копійку... І спати попідтинню...

— У тебе вдома хтось лишився?

— Анікогісінько. Хібащо злидні у порожній хаті.

— Я зразу догадався, що в тебе нікогісінько нема. Бо той, у кого щось жевріє удома, так не говорить...

— Як це жевріє?

Лейтенант тут кинув оком на Олексу — і вони поглядами стрілися. Командира очі іскрилися і випромінювали якусь теплінь, що закрадалася Олексі в душу. І якщо її, ту душу, не заспокоювала, то, принаймні, не роз'ятрювала, не дратувала...

Лейтенанта можна було слухати. Він виглядав не так, як інші, що пристають із запитам, ви-

відують думки. А потім з них досхочу глумляться і кожному для злобної потіхи переповідають.

Олексі закортіло з людиною цією погомоніти, розкрити хоч частково стократ продумані у довгих мандрах свої думки. Вони журні, безрадісні... І він, Олекса, передчував, що ляйтенантові вони не припадуть до серця. Але і насміятися над ними він не посміє...

Дощ перестав, проблискувало сонце. Ішлося й дихалося легше.

— Чому ж замовкли? Як це жевріє?

Командир всміхнувся, бо зрозумів, що Олекса тепер заохочений до дальшої розмови.

— Як жевріє? Це не так просто пояснити. Я сам, так бачиться, окреслити тобі не можу... У мене вдома лишилися вишневий сад і дві сестри. Із садом я завжди дружився, усеньке літо ночував у ньому. А з сестрами ніяк до згоди не доходив. Не було днини, щоб з ними я не воював... Хоч ця сварня кумедною була — як запалилася, так хутко і погасла... Тут гриземся — й диви уже — утрьох душа у душу розмовляєм... І ось від'їхав, і затужив, засумував шалено... За садком, за суперечками із сестрами... І хочеться нестямно, наперекір усьому, вернутися... І жити, хоч більше, животіти знову... Хай із шматком черствого хліба з сіллю, з пощербленою мискою, з каганчиком замість ясного світла... Але по рідній батьківській землиці ходити, дихати... Оце ж бо й жевріє... І піддає надію...

— В мене нема надій. Тому однаковісінько мені. Якщо пішло на щирість — скажу ще більше. Ось, бачите, рука без пальців, самі огризки. Я ще з дитинства знаю, що значить калікою лишитися. Тебе усі жаліють, співчують, як меншому, покривдженому долею... Якщо тобі колись й любов

свою хтось виявить — то лише з жалости... Якщо слівце ласкаве вчуеш — тільки тому, що ти нещасний, зобиджений мачухою-долею... А що очікує людину, коли у неї не пальців на руці, а рук чи ніг бракує?! Куди вона поткнеться?! Хто їй отоплить душу?! Ну, що на це відповісте?

— Мовчу. І слухаю.

— Примушені мовчати, бо на розраду нічого ви не можете сказати... Тому й не жевріє в мене нічого... Погасло. Чи ви повірите — цілу дорогу я себе приготавляю...

— До зустрічі із ворогом? Чи з мінним полем?

— Жартуйте. А рано-пізно... Я ліпше сам собі вкорочу віку, аніж без ніг, без рук...

— Чому ж ти ждеш? Чому із дня на день все зволікаєш? Бери вмирай!

— Глузуєте.

— Серйозно, коли рішив — роби! Хочу побачити.

— Побачите. Як тільки дадуть зброю...

— Ти не боїшся мені таке-от говорити? А що як я тебе за ці слова у тил зашлю, а там тебе десь запроторять на каторжну роботу?

— Ви цього не зробіте!

— Чому?

— Бо... так... свій чоловік... І людські очі маєте. Не псячі, як у „Залізного прища”.

— Ти обережнішим старайся бути. Бо очі інколи зугарні обманути. Не зчуєшся, як поведеш у пастку. А щодо зброї, яку ти сподіваєшся дістати, щоби угробити себе — погану новину тобі я звірю... Вам зброї не дадуть ніколи... Без зброї з бомбами та мінами даватимете собі раду... Отож, коли спішиш померти — мені на цілу вашу зграю дали один оцей наган — зумій його поцупити й — стрі-

ляйся. Це ж легко — тільки трах — і зразу ж гинув. Як думаєш, лиха моя порада?

— Без вашої поради обійдуся.

— А шкода...

— Кого, мене?

— Ага. Бо недурний ти хлопець. А непотрібними думками бавишся. Ну, чого убгав собі ти в голову, що там тебе скалічать? А може ти не бомби витягатимеш, а коні чиститимеш, вози ладнатимеш... Та дідько забери тебе! Може...

— Ви не кричіть, а то почують.

— Та хай всі слухають, який ти дурнуватий! Та матері твоєї ковінька в руку, може стонадцять бомб ти відкопаєш — і жив-здоров лишишся! Не думай про лихе. Не муч себе найгіршими думками.

— Я хочу сказати...

— Ні слова більше! Ані-ні писни. Іди відпочивай. І не клей із себе дурня. Бо, їй-же право, відміряю тобі такого ляпаса... Угрію так, що...

Олекса позирнув із зачудуванням.

„Навіть коли б і вдарив він мене, навряд чи я образився б на нього”, — подумав і пішов до гурту, що збився під горбом у драному наметі...

**
*

Хилилося під вечір.

Розпогодилося...

Сиза далина обривалася, мов западалася, провалювалася десь в глибіню, крізь землю. Підгір'я, яке обходила штрафна частина, приховувало улоговину. Звідти здіймався дим й доносилося вайлування псів. Там було, видно, селище...

Ще трохи — і ось, нарешті, поле розступилося, аж ген у край, відтиснене широкою мережею се-

лянських хат... А потім — строкатої височини будівлі, дома, домочки і церкви...

Місто... Посноване, поплутане стежками, завулками і вулицями, мов нерухомими, закам'янілими гадюками. Короткими і рівними, то подовгастими й химерно повитими-покрученими...

А як з майдану лиснів на сонці брук! Від нещодавнього дощу, обчовганий роками, він мерехтів наче поверхня озера. А бляха покрівель і церковних бань! Вона вже не лисніла, а відбивала тисячі блискіток-сонць і сліпила очі...

Здавалося, місто, скупавшись у промінні, наситившись доволі його пестощами, саме розпромінилося і щедро розсівало сяйво...

— Ось вам і Львов! Розкинувся нівроку. Так от де нам два дні судилося байдикувати, — авторитетно ствердив „Залізний прищ”, обнишпоривши гострим оком найбільше згущену дільницю міста.

— Сволоч я буду, якщо не вдасться в цьому кублі горілки роздобути, — докинув і своє слівце „Вогненне око”.

— Мануфактурою пахтять... Можемо вбратися по-панськи. Гад буду!

— Братва, хвіст догори, нагострой очі й зуби!

Перші спинилися і в захваті в долину позирали. Ті, що надходили — й собі ставали. Гурт наростав...

Розворушилися, підбадьоріли хлопці. З облич, що ще хвилину кривилися від довгої, марудної дороги, било завзяттям, задрістю і хіттю...

Одні захопали від радості — і вмовкли. А інші вголос пляни укладали...

„Залізному прищеві” сподобались вузькі вулички. У них, навіть у ясний день, приховувались

сутінки, а вечорами там — ой, матінко! — мабуть темінь непроглядна.

— Засядеш на якимсь задвірку чи під стовпом — і дівчину, раз кліпнувши, спіймаєш!

„Огненне око” харчами марив.

— Коли б у місті й душі живої не знайшлося, — так перед братією він хвалькувався, — цементя розверну і з-під землі горілочки і сала розживуся!

„Ванька-хват”, милуючися містом, цупко тримав в руці військову торбу. Він навіть нею потрусив, щоб впевнитися, що скарб — срібний свічник, дві золоті ложечки і перстень з рожевіючою цяцькою всередині — все ціле. Аджеж приховував від всіх заavidливих приятелів-друзів.

„Не розгубив дорогою, не розміняв за безцінь у селі. Від Вінниці тягаю. Отут їх збуду! Ось де потребують їх!... Виходить, не дарма у старика з кістлявих рук відняв. Та тут їх розхватають! За них візьму, що тільки заманеться”.

Штрафна частина поспіхом попростувала у долину...

Тарахкання коліс іззаду примусило декого озирнутись. Зближалась бричка. Хоч ще було далеко, але пізнали по буланих норовистих конях, хто над'їжджає.

— Командир!

— Начальство пре!

— Хахол летить!

— Мазепа поспішає!

Штрафники не сподівалися. Вони були всі певні, що лейтенант попереду, уже у Львові, уже знайшов квартири і виглядає їх, щоб розмістити... Аж, бач, відстав, десь плентався за ними — і ось лише тепер дідько-зна-звідки їх здоганяє.

Бричка з усього льоту зупинилася і лейтенант, мов виштовхнутий кимсь, плигнув на землю.

— Бачу, не ждали мене, орлята.

У відповідь ніхто ні слова не зронив. Підсмішкуваті, примружені і певні своєї сили, очі лейтенанта схрестилися, мов на мечач, з холодними й витрішкуватими очима „Залізного прища”.

— Куди дорогу взяли?

— На сідало. До міста. Казали ж — наступний пункт для відпочинку.

— Казав, але не в центрі. Ліворуч завертай. Он, поміж тими дубочками. До поля, до дороги ближче.

„Залізний прищ” погірдливо зиркнув на передмістя й, кусаючи від люті спідню губу, а ліктями розштовхуючи гурт, протиснувся і став попереду. Віч-на-віч з лейтенантом.

— А што ми на отих задрипках робитимем? Што будем жрать?! Траву?

— Якщо прийдеться — й траву ковтатимеш. Це не курорт тобі — війна. У місто закортіло... На перинах поваляться, поміж крамницями полазити, дівчат пополовити... Чи не вгадав?

„Прищ” озирнувся до юрби, тоді розставив недбало ноги, пошкрябав у потилиці й протяжно свиснув.

— Я не піду!

— От тільки спробуй.

— І що тоді?

— Поляжеш, як собака.

„Залізний прищ” уважно глянув в обличчя лейтенанта і відчитав — по стиснутих губах і по глибоких зморшках на чолі, і по бровах, насуплених суворо — що жартів тут нема.

І скорився. Тупнув щосили по стерні і в гурт зашпився.

— Розумно, „Прищ”, зробив, — штовхнув його у бік „Вогненне око”. — З хаклом не заїдайся. Він як не вб’є з нагана, то кулачищем покалічить. Та ж то бугай, а ти глистяк, чаконя.

— Бо ви зарази! Коли б ви всі мене піддержали... І разом його укоськали б... Напитися б дали...

— Ну, на мене, дружок, не розраховуй. Я не збираюся йому під руку попадатись.

— А я з ним зріжуся.

— Розтопче, як блоху.

— Побачимо. Ой, зріжуся!

— Він кулаком заїде в пику — і ти труп. Зарубай собі це на носярі.

Ішли похнюплені й на місто не дивились...

Також Олекса, якому у душі щось заіскрилося було із радості (командир не допустив босоту в місто!), ступав засмучений. В полоні старих та тяжких дум... Куди женуть їх? Що його чекає?

Проходячи повз бричку, зиркнув на ляйтенанта — і їхні очі зустрілися.

— Ану, чого це згорбився, Олексо Патоко! Голову вгору! Умієш засміятися? Ану!

— Давно колись умів, — не зупиняючись, про бурмотів невиразно Олекса.

— Не хлопець, а чорна хмара суне. А як із смертю? Не кинув думки?

— Не так то легко кинути.

— Ну й божевільний! Ну і пеньок, ну і дурний, хоч і земляк мені. Отак узяв би, далєбі, кілок і з голови всю глупоту повиганяв би, лупив би до нестями.

— Нащо кілок, нагана маєте.

— Є квас — та не для вас. З тобою і кілком домовився б. Зметикував?

Олекса нехотячи всміхнувся. Ляйтенант хвисьнув по конях і, вже від'їхавши, перехилився з брички і кинув вбік:

— Увечері, коли голодний, заскоч. Ласощів нема, а хліб у торбі є. Поділимось.

**

Отaborилися хто в stodолі, хто в хатині з розламаними вікнами й дверима, яку господарі покинули напризволяще. Одні відразу гримнули додолу, на соломі і захропли, а витриваліші пішли в розвідини, на розшуки — щось підхопити, виміняти, вижебрати чи потягнути...

Олекса в задумі проходив вулицею, повз чепурні хати... І в кожному подвір'ї він бачив дбайливо припильновану чи то повітку, дровітню чи комору. І все то обгороджене — стовпцями, дошками, плетеним тинком... Кожний господар подбав про хвіртку та ворота...

„Яке все тут несхоже на наші придніпрянські колгоспні села. В нас ні повітки у дворі, ні хлівчика, ні огорожі... Усе занедбане, облуплене, похилене... А тут...” — майнула Олексі ненароком думка, і він спинився. Просторий дім. Ворота з дерев'яним, посадженим наверх, не в міру хвостатим, півнем.

А на солом'яній покрівлі, на гребені, недалеко димаря, лелека тупцюється біля свого гнізда. Ось він так смішно витягає тоненьку шию, обтрушується і однією цибатою ногою тре-лоскоче другу. Аж ось стріпнувся і спокійно, поважно вздовж гребеня помаршував.

„Останні дні проводиш в нашій краї, — в думках звернувся до цибатого Олекса, — скоро здіймешся і відлетиш в далекий, інший світ, тепліший, спокійніший, без бомб, без стрілянини, без гармат...”

Оце подвір'я, із дерев'яним півнем, з спокійно походжаючим лелекою, війнуло на Олексу якимсь теплом, вселило якусь цікавість і полегшу йому в серце.

„Казали старі люди — добре господарство не собаками — лелеками пильнується...”

Йому мов би підказувало щось зайти всередину. Зайти і подивитись зблизька, як люди в такому тихому кубельці поживають, що поробляють. Його тягнуло поглянути на людські статки, погломити з кимсь, посидіти в теплі-добрі, біля стола, неподалік лежанки-печі. Ану ж господарі дадуть ще й сьорбнути гарячого борщу...

„Навряд... Таких, як я, охлялих, перемучених, тепер волочиться, на фронт та з фронту, тьматьмуца. І всім, мабуть, докраю остогидніла бурда солдатська...”

Він болісно скривився, згадавши напівгречане, напіввівсняне вариво, помащене густою й темною, так ніби дьоготь, приправою.

„Якщо і не дадуть поїсти — то словом перекинуся. Про себе розкажу і щось від них дізнаюся... Зайду... Спробую свого я щастя”.

Він прочинив злегенька хвіртку, ще не рішаючись вступати... На подвір'ї порожньо — хоч хтось десь пораяється в ньому, бо чутно дзенькіт порожнього відра і наче кроки по соломі...

Олекса нерішуче ступив вперед. Не встиг ще роззирнутися, як кимсь кинута грудка землі поцілила в димар і на дріб'язок розсипалась... Згори донеслися писк, курликання — й лелека, зірвав-

шися із гребеня, подався стрімголов від хати. Услід йому посипалось дрібніше груддя...

Олекса сполотнів... На вулиці за животи хапалися від сміху „Вогненне око” та „Залізний прищ”...

„Виходить, вони по моїх слідах чвалали. І, певно, не відстануть від мене ні на хвильку... Тут ані лайка, ні просьба не допоможуть... Та ліпше крізь землю провалитись, як появитися серед чужих людей з оцим босяцтвом. Ліпше втекти. Лишити їх самих... Хай хазяйнують тут, хай огиджують усе словами — аби при тім не бути...”

— Ні встиду, ані сорому не маєте. Хоробрі! З лелекою воюєте! — почув Олекса жіночий голос.

Він прикипів на місці. До нього наближалася дитина. За нею — молодиця. Хлопчак спочатку їхав верхи на „коні” з соняшникового стебла, але, угледівши зарослих, обідраних людей біля воріт, зійшов із нього і, здивовано втопивши очі в чужаків, спинився.

Та коли жінка стала попереду, дитина посмілщала і з-поза її спідниці — то з одного, то з другого боку — цікаво визирала.

— Мамо, а хто се?

Молодиця не відповідала. Все ще дивилася угору, на осамітнене гніздо лелеки. З піднесеною головою її трохи зів’яла врода чіткіше вирізьблялася. Чоло широке, уже де-де прошите зморшкою, притемнювалося із боків каштановим волоссям. Глибокі, проникливі, але вже дещо помарнілі очі відсвічували, здавалося, не гнів, а якусь невисказану і ласкавість, і журу, і втому. Уста поблідлі, суворо стиснені, хоч ще не втратили недавньої свіжості й принади...

„Ще молода, а горя скуштувала досить, — про

себе вирішив Олекса. — Недавно, видко, ще цвіла красою, аж поки горе не підкралось... Схопило у свої цупкі обійми й прим'яло бідолашну. Певно, втомилася життям, як я втомився..."

— Ви вже й у двір встигли забратися? — гримнула жінка на Олексу, розтרוщуючи його своїми жалісливими очима.

— Не я це кидав... я... — докраю спантеличений, пробурмотів і — його голос обірвався.

— Навіщо груддя жбурляєте на хату? — звернулася вона уже до справжніх винуватців. — Та ж того птаха гріх чіпати. І небезпечно. Може накликати біди такої, що не обберемося довіку.

„Залізний прищ" стусонув ногою у ворота, зловив дощину і в отвір втиснув чобота. Тоді підсвиснув хвацьки, спершись ліктем на стовпець.

— Де це, мадам, ви вчитали, що жабоїда гріх чіпати? Не можна тигра полошити, бо справді горя наберешся. А таке сміття — лупцюй, шматуй, громи — скільки твоєї сили вистачить.

— Ти не хвалися силою. Бувало, на нього каміннями жбурляли — й рука всихала.

— Хіба у когось всохне, красавиця, але не в мене.

— Може покорчити і в тебе. Й замість руки цурпалок залишиться.

— Диви, який пророк в спідниці об'явився, — моргнув ехидно „Прищ" до „Ока". — Я птаства перебив — не почислити, а руки непокорчені, ціленькі. А он, отой, прислужник Гітлера, — і він кивнув у сторону Олекси, — не то що птаха, жука, мабуть, не вбив, а, бач, бракований. Не пальцями тримає ложку, як ми, негідні грішники, а куксою. Чистісінькою куксою! От що, мадам!

Олекса вмить сховав в кишеню руку. Та було

пізно. Жінка встигла примітити долоню з обрізаними пальцями.

І вона жажнулася. Не скалічена рука її перестрашила, а власні, необачно сказані, слова...

— Я не хотіла...

Вона змінилась на лиці і ладна вже була навколішки упасти й заридати.

— Вибачайте.

— Чого? Завіщо? Нічого прикрого мені не вдіяли.

— Звичайно, вдіяла. Я не завважила, що у вас, сердеги...

Олекса спалахнув. Упроклятілося йому, що всі його жаліють. Коли вже говоритимуть до нього, як до рівного, до здібного на те, на що всі повноцінні люди здібні? Та ж скрізь, куди лиш не поткнеться, стрічає співчуття, поблажливість. Бо він покривджений, впосліджений... Навіть вона, ця молодиця, з очей якої ласкавости й здорового ума напитися б — і та його жаліє та принижує...

— А вам немає діла до чужих сердег... До рук чужих! — холодно відрубав Олекса. — Дивіться ліпше за собою... та за дитиною.

— Не вчіть мене, що я робити мушу, — позиченою у нього різкістю відплатила молодиця. — Дитини я пильную і пильнуватиму без вашої пригадки. Ваших порад не потребую.

— А мені не треба вибачливості вашої. Мов до каліки...

— Та хто ж калікою вас називає? Каліки вдома, по запічках висиджують, а ви подвір'ями чужими, мов ті вовки, шмигляєте.

Хлопчик, мов молодиці на підмогу, стиснув кулачки і, підступивши ближче до Олекси, розмахнувся, пригрозив:

— Вовки, хо-хо!

— Мовчи, Юрасику.

— Вовки, вовки! — повторював малюк, махаючи рукою.

Олекса від злоти не знав де дітися.

— Я, жінко каверзна, не вовк й ніде я не шмигльав. А я прийшов, щоб попросити, як у людини... Не називай же вовком.

— Хо-хо, вовком! — твердив своє хлопчак, вдивляючись в Олексине обличчя.

— І заберіть дитину з-перед моїх очей!

Розчервонілий, він торкнувся лівою, здоровою рукою дитячої голівки.

— Чуєш, карапузе, не називай! Негарно так. Не можна.

Дитина від страху запхинькала.

— Тату! — і галаснула якомога.

Одне дитяче слово — й Олексина злоба хто-зна куди поділася. „Тату!” — й в очах його погасли гнівні вогники, а в серці заворушилося, зажеврило щось боляче хороше.

„Тату!...”

Уже не пам'ятав про сварку, про образу. Коротка мить... І перед ним стояли вже привітні люди, з якими раз зустрінешся і — шкода розлучатись.

— Тепер мені ви вибачте.

— Нема за що.

— А ти, гарбузику маленький, іди до дядька. Ближче. Він не кусається. Ну, йди! Ану хоч раз скажи ще „тату”.

— Він не до вас казав.

— Ну, певно. До свого татуса. Еге, малий?

— Та ні. Не знає батька він. Це все бабусина робота. Навчила. „Тато” — то щось гарне, що від усякої біди боронить, а „вовк” „хо-хо” — оте страш-

не, що нападає. От він, злякавшись вас, і став... гукати.

Жінка лише тепер примітила, що двоє — „Залізний прищ” з „Вогненным оком” — зайшли вже на подвір'я і в кожний закуток, у кожний закапелок заглядають. Походжають, мов би господарі. Зайшли в хлівець і вийшли... Один ізняв з дверей колодку, покрутив її в руках — і під стіну кинув.

— Та як вони посміли! — скипіла гнівом молодиця.

— Мовчіть. Не заїдайтеся із ними. Вони, як ті собаки. Роздражните — то покусають. А так понишпорять, понюхають і подадуться далі.

„Прищ” та „Вогненне око” від хлівця — майнули в хату... Жінка, углядивши таке, схопила хлопця — й за ними поспішила.

Олекса теж побіг услід, бо знав: більше людей в хаті — тяжче босярні щось видерти чи зграбувати.

І став позаду молодиці...

А спереду усіх — „Прищ” та „Вогненне око”...

Кімната. Світлиця — не кімната. По всіх кутках — рушники вишивані... Дубова скриня, а над нею — ясне лице Пречистої, уквітчане засушеними польовими квітами... Біля ослону, схиливши голову, навколішки — бабуся. Застигла... Лице майже заслонене хустиною... І тільки очі видніються — запалі, темні і зарошені сльозами. Руки жилаві, сухі, мов гілки у осінь, долонями докупи складені й піднесені утору до ікони...

— Хто тут начальник? — і „Прищ” перекосився через плече до молодиці. — Ти, мадам, чи, — і в сторону бабусі, — он ця релігія?

— У нас нема начальників. Наша бабця — господиня дому. Це її господа.

— Шикарний дом!

— Кривавиця, — зідхнула молодиця.

— Що?

— Кажу, чесним, тяжким трудом зароблене.

Старенька продовжувала молитися. Урочисто, спокійно, так ніби в хаті й душі живої, окрім неї, не було.

„Залізний прищ” почовгав чобітьми, а „Вогненне око” удавано закашляв. Але і це не допомогло — бабуся навіть не ворухнулася.

Олекса не відривав очей... Ці сухорляві руки, темні запалі очі і ці вузькі, мов синя стяжечка, уста, що час від часу розхилялись і тіль-тіль смикались — все це війнуло в нього бурею пригадок. Щось тут спроможне воскресити таке давно-давно минуле, але рідне... Те, що пішло без вороття... Ну так, покійну матір! Вона також була сухенька... І так само на колінах перед іконами викладала свої жалі...

— Бабушенція, чи маєш що пожрать? — підступив до неї ближче „Залізний прищ”.

Старенька молилась незворушно. І тільки від слів „Прища” дужче сіпнулися її уста і задрижали руки. Вона, здавалося, була у іншій світі, далеко і далеко від оцих людей, що оскверняли її хату.

— Бабко, чи ти глуха?

Аж ось перехрестилася і підвелася. Окинула утомленим, мов невидючим, зором непрошених гостей і нижче на чоло хустину зсунула.

— Кажи, чого прийшов? Стара вже я — та не глуха.

— Та... зайшов провідати, — і від бабусиного погляду немов зіщулився й змалів „Залізний прищ”.

— Ага. Зайшов й болота не струсив з чобіт. Неначе в хлів удерся.

— Та тут война, старуха, не до болота нам.

— Війна. Аякже, знаю. До мене в хату вона також ускочила. Й синка забрала. Батька оцієї, — вказала на хлопчину, — крихітки. А, бач, хатина чиста... А ти з болотом...

— Ти не мудруй, стара! Вопрос конкретний: жерти маєш?

— Що ви, свиней на фронт везете?

— Чому свиней?

— Та ж жерти просиш.

— Я не так виразивсь. Кишки ізсохлися, їсти хочеться — аж шкіра ось-ось трісне. Тепер дійшло, старуха? Паняла?

— Авжеж що зрозуміла. Бог дасть, жовніре.

— Що значить „Бог дасть”? Маєш чи ні пошамать?

— Сама голодна. За місяць об'їли начисто такі, як ви.

„Залізний прищ” з ненавистю вглядається в бабусю. Старенька теж без слова на нього поглядає. Вони очима мов би схопилися й змагаються в двобій.

— Не маєш? Нет?

— Уже сказала.

— Ну й подавися! Коли б ти й мала — то з таких порепаних, поганих рук не взяв би.

— Гидуєш?

— А що ж. Звичайно.

— Коли б ви справді гидували, не забирали б в нас... Не грабували б...

— А хто ж це „ви” і „ми”?

— Ви — звідти, хто-зна звідкіля, а ми, бач, на своїй землі. Трудівники.

— Ти, бабо, не розкидайсь словами, не філософствуй, бо пропадьош. У землю підеш.

— Я вже і так ногою однією у могилі. Ти не лякай.

— Я не лякаю, а совітую тобі — не говори багато. Краще закругляйся. І падай на коліна, і молися скільки хочеш — і за себе, і...

— Я молюся. І не лише за себе, а й за вас.

— За нас не треба муляти коліна — все одно не допоможе.

— Не зарікайся. Я як помолюся — за рік, за два, за десять-двадцять, а допоможе.

„Вогненне око” мовчки рушив з хати... Біля порогу пристояв трохи, зам'явся і нерішучо:

— Федя! Тут не поживишся.

— Видать, що так. Ходім к чортам собачим! А то ще ладаном протхнемося від неї, — глумливо зауважив, виходячи, „Залізний прищ”.

Хатні двері розчиненими залишили, а сінешніми як шарпонули, як грюкнули — аж стіни затрусилась.

Пішли. Тільки Олекса, мов заворожений, стояв на місці й вдивлявся у стареньку, яка ані обличчям, ні постаттю на його матір не скидалася... І, всупереч усьому, чимсь іншим, міцнішим і невхопним, схованим у хустці, ув устах, глибоко в очах, ріднилася із нею.

— Ну, а ти чому лишився? — дивлячись замислено в вікно, услід „Прищеві” й „Окові”, звернулася бабуся до непорушного Олекси.

— У нього, мамо, сльози на очах... Не проганяйте, — заступилась молодиця.

Олекса спам'ятався.

— Бувайте!... Всього найкращого! — у поспіху сказав, тікаючи із хати.

Він спотикнувся на порозі — так поспішав.

Лихий був на самого себе.

„Не здержався перед людьми, розкис... Чи ж не ганьба, не сором? Коли ж, нарешті, я здолаю свою нікчемність? І осоружні і мені, і людям сльози? Коли б це не вона, ота огидна в'ялість, я б не тягався по дорогах... Не мучився б... Я б тоді наважився... Покінчив би з собою... А так... Чекаю, бач, коли дадуть у руки зброю... Тоді... Брехня! Відкладаю з дня на день, бо просто-напросто боюся... Боюся! Розтелєпа! Слабодух, якого розчулити, як муху вбити, легко...

І то подумати, — чому я став у дверях і очі витріщив? Щоб люди відрізнали мене від інших. Бо я, мовляв, не пара „Залізному прищеві” та подібним. Чому не пара? Війна рівняє всіх. Ми всі йдемо назустріч одній долі, нас всіх однаково, пізно чи рано, десь там, під фронтом, покалічить і поміщає із болотом... То чому мені від них різнитися? Хіба не ліпше злитися з всіма, позичити від них, укупі з матюками, злодійським шалом, міцної безтурботности?... До дідька самоту! Доволі вже вдавати з себе білу ворону! Буду такий, як всі! Безжурний, з зубастими словами, меткий на око і на руку. Буду, як всі вони! Заб'ю спиртягою памороки, запаху під підощву совість і крастиму, і грабуватиму, де тільки попадеться. І ні про що не буду думать...”

— Гей, хлопці, куди зірвалися! Чекайте, підемо разом горілки добувати. Налижемося оковитої, — удавано бадьорим голосом гукнув він до „Залізного прища” та „Ока”, що вже виходили з подвір'я.

Ті з несподіванки спинились.

— Диви, здохле теля за нами чеше! — здивувався „Прищ”.

— Тю, дивина! І почина як брикати, — додав „Вогненне око”.

„Теля”... Олексі зараз, як ще ніколи у житті, хотілося позбутися оцього прозвиська.

„Так, справді, телям я був. Слабим і полохливим. Все утікав від гурту, а від терпкого слова щулився. І не займав добра чужого... Голодним був, а бридився грабованої їжі... Дурний, дурний!”

— Кажу, зарази, почекайте! Підемо разом красти.

— Ти?

— А то ж який чортяка!

— Ти так умієш красти, як я на піяніно грати.

Олекса рвонувся був на вулицю, але... слова, що пролунали за спиною, мов невидимі ланцюги, припнули його знов на місці...

— Закличте, мамо.

— Він такий самий, як і ті злодії. Чуєш, що каже.

— Він сам не знає, що він добрий.

— Та де!

— Далебі. Ті два — то супостати. Москалі. А він із серцем, наш.

— Хібащо.

Олекса враз відчув слабу старечу руку, що мов би погладила його плече.

Перед ним бабуся...

— Зажди!

Чого їй треба? Навіщо вона притримує його?

— Зажди, кажу.

— Для чого?

— Посидь у хаті. Хіба не хочеш?

— Не хочу.

З-поза воріт на них цікаво позирали „Залізний прищ” з „Вогненным оком”.

Старенька це завважила — і голосно, щоб ті, із вулиці, почули, ну бо сильніше умовляти зніяковілого Олексу.

— У тебе, бачу, уста пересушила спрага. Води напийся, чоловіче. Зайди, я щойно принесла свіженької з криниці.

„Прищ” з „Оком” сподівалися чогось смачнішого, а вчувши про свіжу воду, насмішкувато скривилися, перестрибнули через тин сусідський і зникли між вишнями густого саду.

Олекса стояв. Розгублений. Не знав, на що рішитися. Чому — він думав — старенька пропонує воду? Чого, властиво, бажає ця засмучена, з обличчям сірим, мов її хустина, стара жінка? Навіщо здоганяє і сіпає за плечі? Хоч ні, не сіпнула, лише злегенька доторкнулася до нього. А потім взяла його за руку. Так, як беруть дитину... Але... навіщо та вода? Він їсти хоче, так сильно, що ние всередині...

— Я не хочу пити, тіточко. Дякую. Пустіть мене. Я мушу йти...

Олекса вкрай зніяковів від своїх слів. „Пустіть мене”. Та ж тут ніхто його не держить, тільки запрошують, а він і сам вагається виходити з цього подвір'я.

— Про воду я сказала так собі, щоб ті товариші від тебе відчепилися.

— То не мої товариші.

— Та воно й знати, по очах знати. Ти на них несхожий.

— Справді?

— Атож.

— І ви мене не боїтеся?

— Чому б то ми тебе боялися?

— Ну, що я можу обікрасти... Порізати... Та ж ви мене не знаєте.

— Дурненький, пробач на слові. Таке на себе наговорюєш.

Старенька стояла і поглядом мов пестила Олексу. Вечірній промінь затрусив її голову сріблястим мерехтінням — і вона здалась на мить Олексі іконою, отою Пречистою, обсіпаною золотими іскрами, з сяючою короною на голові, біля якої недавно сама молилася.

— Бери його, Наталко, й веди до хати! — не сказала — попрохала бабуся молодицю, що весь час мовчки оподалік стояла. Молодиця також, як і бабуся, дивилась на Олексу, і в її зіницях відсвічувалися і зрозуміння, і лагідність, і доброта...

„Наталкою зоветься. Красиво! Їй іншого ім'я й не підібрати”, — мигцем на молодицю глянувши, подумав він.

Наталка підійшла до нього і, не чекаючи на згоду, взяла, як друга давнього, його під руку і, озирнувшись, чи ніхто за ними не слідкує, ввела через світлицю в кімнату меншу.

— Хіба не ліпше в нас? — посадовивши під стіною, більше підтвердила, ніж запитала, молодиця.

— У вашій хаті — рай.

Бабуся підсіла недалечко гостя.

— Готуй, Наталко, щось, а він нехай поскаржиться на свою долю.

— Немає чого скаржитись.

— То я журу свою розкрию.

— Вашу? Журу?

— Еге, велику. Як, синку, називаєшся?

— Олекса.

— А мій синочок — Славко.

— Де ж він?

— Був. Забрали.

Скільки смутку-туги вкладено в оте „забрали”! Олекса не насмілився розпитувати. Без вияснень все ясно. Чи не однаково, хто в неї сина відібрав — совети, німці, на працю чи до війська... Видко було по тремтливих блискітках в очах, що ті, які забрали сина, назад його не віддадуть.

— Тяжкі часи! — сказав Олекса так собі, між іншим, щоб якимось виповнити гнітючу мовчанку.

— Тяжкі... Хто ще живе... А сокіл наш загинув. Осиротив хатину... Ото його дружина. А оце, — й вона потріпала пестливо хлопчика за вухо, — по ньому спогад залишився. Юрасик наш очима в батенька удався.

Вона притиснула малого до грудей і від зворушення замовкла. Хлопчина пильно-пильно зазирає старенькій ув обличчя.

Над чим замислилась у цю хвилину жінка? Може хуртовиною завихрилися уривки спогадів про втраченого сина? Може здалося їй, що то не внук стоїть, а Славко у ті далекі, неповторно-радісні для матері, дитячі роки?...

— Ти любиш бабцю?

— Угу.

Від печі молодиця поправляє хлопчика:

— Угукати, Юрчику, не можна. „Так, бабцю, люблю”, відказують чемненькі діти.

— Угу, так, бабцю, лублу.

Олекса засміявся. На нього теплом повіяло в цій хаті, окутало його якимось прегарним і непоясним чаром. Ще мить тому чужа господа тепер здавалася давно знайомою, привітною, затишною, в якій премило годину-другу перебути. Що більше

*На нього теплом повіяло в цій хаті, окутало його
якимось прегарним і непоясним чаром.*

— Олексі ластівкою пурхнула прудка думка: в тій хатині йому хотілося б усе життя прожити...

— Малий ще, але не зчується, як підросте й господарем вам стане. Ну, йди, козаче, ближче! — і Олекса випростав до хлопця руки.

Хлопчина несміливо наблизився.

— Здоров був, Юрчику! А ей-бо із тебе буде достоменний запорожець!

— Кажі: добридень, пане, — повчає вже бабуся.

— Угу, — твердить улюблене слівце дитина.

— Будеш хазяїном? Авжеж, що будеш! Та не абияким, а ліпшим від усіх.

— Довго чекати, — журливо захиталася всім станом старенька жінка. — Багато утече води, аж доки з нього газда вийде... А без дебелої руки господаря, без догляду добро підупадає...

— Чому підупадає, мамо? — втручається в розмову молодиця, щоб, видко, хоч трохи потішити стареньку. — Хіба наш двір залишився напризволяще? Пильнуємо якмога. Чи гірше в нас, як в інших? Аніжбо! Ще, дяка Богу, даємо і собі, і господарству раду.

— Не перечу. Але нам газди треба, бо ти одна однісінька, а праці стільки — двома руками не переробити.

Молодиця вдала, що не дослухала тих слів — заметушилася із тарілками, з стравою.

Олекса зчудовано водив очима за кожним рухом молодиці... Тільки він не розумів, навіщо за світила вона свічку, хоча надворі був ще день? Навіщо з свічкою пішла у комірчину?

— Ходіть, добродію, ось тут! — запрошує бабуся. — Схиляйтеся, бо двері тут низькі.

— Який з мене добродій? Зовіть Олексою.

— Пан Олекса — ліпше. Даруйте, що просимо в цей закапелок. У хаті ви не наїстесь, бо раз-у-раз солдати заглядають. А там спокійно, тихо споживайте. При свічці, бо вікна нема.

— Спасибі, — вдячно глянувши старенькій в очі, почав Олекса і враз зніяковів. „Як же сказати? Бабусенько чи пані?“

— Спасибі, тіточко!

— Здоровий, синку, їж!

— І вам красенько дякую, — до молодиці.

— „Пані Наталіє” кажи до неї, — підказує старенька. — Просто „пані Наталіє”.

Олекса не насмілився утлос повторити.

Наталія... Наталка...

Це ім'я метнулося до серця, пронеслося свіжим подувом по грудях... І затріпотілося й застрягло в горлі...

— Мамо, я там піду, — і хлопчик вказує на комірчину.

— Не підеш, Юрчику, ти не голодний.

— А пан голодний?

— Юрку, та я зовсім не пан. Я — дядько Олексій. Ходім вечеряти разом. Ну, йди!

Свічка в комірчині розбризувала тьмяне світло. Осліні застелений квітчастим рушником... Миска борщу... Шматок чималий сала, покрайний скибками. Добрий краєць хліба, дрібушечкою соли посипаний...

Відразу з Олексою щось скоїлося. Невисказане, дивне... Він знав з пісень, з переказів, що десь, колись, в старовину люди вказували хлібом-сіллям свою пошану гостеві. Але йому ніхто в житті такої пошани не виявляв...

До цього часу він і не знав про чародійну силу цього звичаю. Він думав: хліб і сіль на рушнику —

то пережиток, то те, що віджило, що відійшло з протяжними чумацькими піснями, із плахтами-квітками, з чумарками, з смушевими шапками й шароварами; думав: хліб і сіль — смішна минувшина...

А вийшло... Переступив поріг комірки — й з олону на нього теплом, рідним чебрецем війнуло...

Олексі засріблилося в очах. Він схилився над хлібом і зацілював...

Хлопчина приглядався. І враз зірвався й подався з комірчини...

— Мамо!

— Що, синку?

— Пан-дядько...

— Що пан-дядько?

— Плацуть!

— Він їсть.

— Угу. Узяли луками хліб із сіллю й плацуть.

**

Олекса з гостинного подвір'я попрямував розшукувати командира. Оглянув кожний закуток, перепитав знайомих — намарне.

— Ти, дурню, не шукай собі хвороби. Не накликай нещастя. Воно ось-ось із-за горба само присуне й мокрим рядом тебе накриє. Лягай, теля, сном насолоджуйся! — уїдливо порадив „Прищ”.

Олекса нахмутив брови й відмахнувся. І роздивлявся за ляйтенантом далі. Аж геть поза хатами знайшов, в запущенім садку — здалека впізнав його намет із зелено-сірого брезенту.

— Залазь до халабуди! Що нового?

— Я тількищо людей спізнав. Оце від них іду.

— Яких? — і голос ляйтенанта, і його усмішка,

з якої пробивалася щиросердечність, настроїли Олексу на товариську бесіду.

— Яких людей? — допитувався командир.

— Отих, що... справжні.

— Он як! А ті, що з ними ти маршуєш, що з ними днюєш і ночуєш — не справжні? А які? Підроблені?

— Та ні, не зрозуміли ви мене.

— Чудово зрозумів. Тільки пожартував. Ну, що, голодний? Прийшов за хлібом? Якраз упору. Ну що ж, розділимо його.

— Я вам приніс. І хліба, й сала...

— Шуткуєш?

— Ба таки ні. Ще й цибулину ось дали. Я вже наївся. Я навіть в них, у тих людей... скупався... Дивіться, свіжу білизну маю.

Запала тиша. Порушувало її лише хрумтіння цибулини.

— А що у вас нового?

— Люблю, брате, цибулю.

Олекса відразу насторожився, бо відчув, що лейтенант щось жартами приховує.

— Оце і всі новини?

Вдивляються один у одного.

— Сьогодні недобитки штрафної роти привезли до міста. До шпиталю. Очищали заміновану дорогу... Сорок людей було...

— А скільки залишилося?

— Майже нічого. Десяток покалічених, спотворених, а решта...

Олекса не розпитував. Того, що почув від командира, з нього досить... Проте, не втримався:

— А з покалічених?...

— Що з покалічених? Чи хтось?...

— Ага.

— На жаль, може і виживе. Без рук, без ніг... Або і без очей... Один благав мене, щоб я його добив. „Дострельте, братіки!” — стогнав.

— Ну і дострелили?

— Не я. Рука не підвелася. Когось таки знайшов, що змилюсердився.

— Таке й на нас чекає, — сказав Олекса з надією, щоб ці його страшні слова геть заперечив командир, щоб він знайшов щось ліпше у їх майбутній долі.

— Таке й нам буде, — по павзі потвердив командир. — Ми підемо — чи завтра, чи пізніше — на їхнє місце. Он як. І я, будши оце у шпиталі і бачивши людей в калюжах крові, згадував тебе...

— Мене?

— А так. Властиво, твій намір самовбивством покінчити.

— Тепер виправдуєте ви мене?

— І так, і ні. Одне напевно — на себе руки не звезду. Але тебе даремно я картав. Роби, як хочеш...

— Виходить, ви не перечите?

— І перечу, й ні. Як ще надієшся — тримайся, брате. А як маєш силу на таке... Ну, що ж...

— Сила була. Але... змаліла моя рішучість з собою покінчити. Повірите, змаліла...

— Так хутко?

— За сьогодні. За якусь годину. Ляйтенанте, невже немає нам рятунку?

— Майже нема. Це — чиста правда.

— Ну, з сотні хоч один лишається ж живим-здоровим? Ви щось про це казали нещодавно.

— Лишається. Та чи ти певний, що цим щасливцем будеш якраз ти?

— Нічого я не певний. Роздумую над усім...

— Це добрий знак. Стаеш на тверді ноги. Такі вже самовбивством не кінчають. В них щось тріпочеться, жевріє. Чи так?

— Хто зна. Всіляко може бути. Ну, бувайте!

Ляйтенант, провівши поглядом Олексу, довго думав-дивувався: „І як же хлопець раптово перемінився! Цікаво ж бо — чому? Ану, піду...”

Йй попрямував за ним.

**

*

Олекса йшов без напрямку, без цілі, отак, аби іти. Не хотілося валятися в stodолі та слухати босяцькі кпини і спогади, що вже остобісіли, що вмулялися гірше як мотузка за плечима.

Свіжіше на душі стає, коли ідеш. Не по роз'юшеній, повитій осіннім мороком дорозі, а вулицею, стежиною, що в'ється поміж шпоришем... Подивився на вікна, покрівлі, димарі, що прикривають затишок, тепло і при столі родинну, щирну бесіду...

Олекса зупинився вражений. Стояв навпроти знайомого подвір'я, біля воріт із дерев'яним півнем. Як сталося, що він сюди потрапив? Та ж навмання ішов! Та ж не було й зернини наміру навідатися знову до цієї хати. І ось тобі — де занесло, де він стовбичить?! Чому? Щоб людям тим надокучати?

Поривчасто ступив геть від подвір'я — й затнувся. А може ще разок заглянути до них? Вони його так радо привітали. І з жалем випроваджали. Просили, якщо зможе, завітати ще раз до їхньої господи.

„То чом же тут вагатися — зайду і погуторимо часинку”, — нарешті він рішився.

Ще хвіртку відчиняючи, почув рух на подві-

р'ї. Стукіт молотка підказував йому, в якому напрямку господарів шукати.

„Ліпшого часу на відвідини не можна й вибрати, — прилинула відрадна гадка й осяяла Олексине обличчя. — Дивись, працюють! Отож нагода й самому підсукати рукави”.

Вже вийшовши за хату, він сторопів від несподіванки: всі поралися біля хлівця... Хлопчина в смішній, обтріпаній куцині, підперезаний товстою шпагатиною, тримав перед собою вузьку дошку. Бабуся ж, впершись коліном в землю, притримувала двері. А молодиця, з молотком і дротом у руках, затиснувши в зубах цвяшки, щось майструвала...

— Бог на підмогу!

— Дякуємо. Підходьте ближче, — озвалася бабуся. — Наталка господарить. Кажу їй, облиш, дитино, пізніше зробимо, так ні — завзялася ось тепер.

— Бо ж, мамо, бачите, які лихенькі двері. Зовсім розпалися. Хтось уночі тільки штовхне ногою — й всередину залізе.

— Допомогти?

— А маєш час?

— На таку, тіточко, оказію десь вже позичу. Ану, козаче, заміняй бабуся. Будеш тримати. Присядь отак. — Олекса підсунув соломи у куток і посадив хлопчину на долівку. — Оце так син! Тепер уприся ножами у двері і дивись, як дядько буде працювати.

— А мама со лобитимуть?

— Буде стояти та любитися тобою. Радітиме, що ти такий великий і підсобляєш так хороше у праці. Подай, Юрасо, молоток. Де ж у вас цвяшки?

Молодиця, згадавши, що вона ввесь час стоїть з цвяхами в губах, враз стрепенулася.

Зніяковіла, зарожевіла...

— Вибачайте. Гість у дворі, а я... в зубах тримаю.

— Та я не гість, а помічник. Й нема чого переді мною вибачатись. Не так, Юрасю? — і Олекса лукаво підморгнув хлопчині й собі узяв кілька цвяхків між зуби.

— Дядьку Оле...

— А що, козаче?

— Ви з маминих жубів взяли у свої жуби.

Олексу мов спіймав хто на гарячому — він зараз же схопив цвяхи й поклав на землю.

Дитяча заввага спантеличила його — і він від сорому не знав, куди діватися. Мовчазно дивився в землю...

— Ти, Юрасику, не пхай свого носа, де не слід, — сказала бабуся і пішла у хату.

— І не забувай, — додав Олекса, — що ти вже парубійко. Нівроку виріс. Тож вчися говорити вірно, виразно.

— Я вцуса.

— Кажі: зуби, земля, завтра...

— Жуби, жемля, жавтра.

Розсміялися. Олекса найлункіше. І сміх зітер незручність, звалив якусь запону, що виросла поміж Олексою та молодницею від хлопчиковаго уважливого ока.

Тепер Олексі мов хто набавив умілости та сприту. Він вправно прошилив дрота крізь двері — раз і вдруге — приліг на землю горілиць і, висунувши від надмірного старання язика, став зв'язувати дротом дошки. Хоч обабіч себе нічогісінько не бачив, проте він відчував, що всі — хлопчина, молодиця,

навіть бабуся з хати, крізь вікно — спостерігають за кожним його рухом. Дивляться, мабуть, і думають: „Як може майструвати він скаліченими пальцями? Чи ж то під силу йому з струментами возитися, вирівнювати цвяхи, обпилювать дошки, завіси відривати й на нове місце припасовувати та прибивати? Не зробить він! Це не для його рук!”

Ось так мішалися Олексині думки. Вони його напружували, додавали ще більшої снаги й завзяття...

Ні! О, ні! Він покаже, як його руки, хоч і сповнені, зугарні подолати усяку на хазяйстві працю.

І коли молодиця хотіла була підсісти йому в поміч — він заперечив. Мовляв, самому нічого робити.

А сам снував уперту думу: цю працю, марудну й непросту, він взяв, як іспит своєї вартости у господарстві. І цей іспит він складе перед родиною, яка, напевно, не вірить у його здібності.

Чому не вірить? Хіба хтось із них хоч словом прокопився про якийсь сумнів? Та ж ні! Та тричі ні!

Олексі просто соромно признатися перед самим собою, що ці люди припали йому до душі, і він старається завоювати ще більшу їхню шану; хоче доказати їм, що він, дарма що має знівечену руку, меткий у праці і не уступить першому-ліпшому мужчині...

Стемніло. Принесли каганця — і він у потемках докінчував роботу. Він так тим перейнявся, що не зважав на хлопчика, який йому старався підсобляти, на молодицю, яка прикривала долонею від вітру каганця. Він за кожним постуком притакував, присвистував або, коли щось не ладналося, тьхукався...

Та от скінчив, підвівся, ногою вдарив декілька разів у двері і звернувся до молодиці:

— Так нібито нічого. Міцненькі.

— Та мур — не двері. Велике вам спасибі! Скорше злодій стіну провалить, як крізь ці двері добереться. Ходімо до хати.

— Та я такий, що і під хатою, при зорях посидіти готовий. Ви йдіть, бо ж матуся ваша певно там чекає. А я і Юрчик побесідуємо вволю.

— Та й у мене, сказати правду, — засміялась молодиця, — нема багато праці...

— І добре! І чудово! Сідаймо та відпочиваймо. А запорожець ваш мені води свіженької доставить. Ну, Юрку, як, даси води?

— Угу! — і хлопчик, радісно підстрибуючи, побіг у хату.

Вони безмовно сиділи вдвох на призьбі, поблизу вікна, й дивилися перед собою... Відблиск світла з хати скісною смугою лягав на їхні голови. Здавалося, їхні обличчя, молоді, хоч вже згорьовані, прегарно виляті із бронзи...

— Я вже плиніс!

Дитина вирвала обох з мрійливої задуми.

Олекса надпив із склянки — і здивувався:

— Це ж молоко!

— Бабуся дали! — і хлопчик пустотливо затупотів ножкатами на місці.

Олекса в нерішучості поставив склянку на коліно.

„Може самим невластив? Аджеж дитину мають, а корівчини у дворі щось не примітив”.

І лиш тоді, як молодиця заохотила: „Це вам заплаता за працю вашу, просимо!” — рішився випити.

Подякував хлопчині, передав йому порожню

склянку — і, наділивши „надобраніч” легеньким, дружнім ляпанцем іззаду, послав чимшвидше спати.

І тільки, як мале шмигнуло в двері, Олекса спохватився. Нащо ж він відіслав Юрка? Коли б хлопчак вертівся біля них, вони вели б розмову навколо нього. А так, про що оповідати? Як починати? І чи потрапить він щось доладу сказати? Ану ж щось бовкне він — і невпопад.

Темінь густішала й зірок щораз то більше про- бивалось над хатиною.

Поза сусідською стодолюю, над садом, мандрує вгору, розсотуючи мутним світлом кошлаті хмари, молодий, як серп завбільшки, місяць...

Валують оддалік собаки.

Десь трісне гілка у садку. Якась пташина не заспіває-заскрипить — так сумовито, ніби рятунок просить...

— Осінніх вечорів, скажу по щирості, не зношу. Які хороші весняні, повні пахощів, перезвуків та цвіту! Тоді сидиш, милуєшся й намилюватися не можеш. Чи так?

— Колись, як я була малою, пригадую, чудові, незрівнянні вечори були. Тепер же ні осінніх, ні весняних я не бачу. Вони, мов не мені, а комусь іншому призначені. Три роки тому, як мужа взяли, а майже півтора, як згинув. Знаєте, нелегко...

— У мене та сама розпука.

— Як? — і по її лиці пробігла ледве примітна посмішка. — Як розуміти вас? Чи хочете сказати, що дружину вашу на війну забрали, а ви з дітьми лишилися?

— Ба ні. Не так сказав... У мене з жінкою — то не життя було, а мука. Рідна хата за пекло ви- давалась.

— Ви всі, чоловіки, на один кшталт. Як в хаті,

при дружині — любите, а шість із хати — судите.
Не так?

— У мене це не так.

— Чейже лишили дружину вдома? Нащо ж її картати?

— Порожня „дома” залилася. Ми розійшлися. Розбрелися у різні сторони. Вона на схід — Донбас, а я на захід — фронт. Вона — у мандри, шукати кращого, а я і сам не знаю, чого і де шукаю.

— А діти?

— Добре, хоч діти нас не в'яжуть.

Замовкли. Нитка розмови урвалася, і ні йому, ні їй вже не вдавалось наново її зв'язати.

Їх мовчанка гнітила. Вони, щоб не зустрітися очима і не розкрити одне перед одним зніяковілості своєї, дивилися у протилежні сторони...

— Прохолодний вечір... У такий вечір співати легко. Луною голос котиться, — мов сам до себе, кинув він.

— Війна. Не до співання. Кожна хата звідала якогось горя...

— То правда. Але й при горі інколи кортить подати голос. Оце якось довгенько полем маршували. Над нами місяць-повновид, завширшки з добре сито, поперед нас — засріблене туманом поле. Таке навкілля невоєнне, непошматоване, що я не витерпів і заспівав.

— Я вечорами пряду і від нудьги також співаю потихеньку.

— Якої? „Ой, пряду, пряду, спатоньки хочу...”
Чи так?

— Та майже...

— „А милий іде, як голуб гуде: ой, спи мила, хорошая, пішла заміж молодая — не виспалася...”
Люблю цю пісеньку.

— Такої доладу й не знаю. Десь чула, але не всю. Моя найліпша: „Ой, верніться, літа мої, до мене хоч в гості”.

— Знайшли найліпшу! То хай старі літа свої викликають, а вам навіщо? Вони ж із вами впарі йдуть. Ще не пішли від вас...

— Пішли.

Він ледь примітно нахилився і зазирнув у очі молодиці.

— Вам рано ще про це співати.

— Легко казати — „рано”.

— Легко й приємно. Це ж правда.

Він доторкнувся її плеча — і його дотик ніби штовхнув її. Вона зловила Олексину долоню — і повільно, але вперто, відхилила її вбік.

— Ви помилились... Я скаржилася не для цього... не для обіймів.

— Пробачте.

Вона відчула своїми пальцями його, скалічені та шерехаті — і злагіднішала.

— Рука у вас... мов лід.

— Навіть улітку мерзне. Для неї завжди ватяну рукавицю маю.

— А де ж вона?

— Згубив. Тепер замотую у піджачину. Добрий клопіт маю... Все няньчуся із нею. Працюю, як бачили самі, здебільша лівою. Що й говорити, звісно, одна — не дві руки здорові...

— Чому про це розповідаєте мені? Я не питала, чи ви працюєте двома.

— Вирвалося. Отак, між іншим. Й самому дивно, що сказав...

Вона підвела очі й вдивлялася в його лице, освітлене скісною смугою світельця з хати... Чоло широке з зарослим переніссям і густі, неначе на-

стовбурчені угору, брови, надавали всьому його обличчю суворости і смутку. Неголений вже кілька днів темнавий заріст, мов рамою, оточував уста — зашержлі, обвітрені, але молоді, свіжі...

„А він таки пристійний”, — подумала вона і розпогодилася теплою усмішкою.

„Не то пристійний, а гарний”, — поправила себе в думках і більше поглядом, як рухом, наблизилася до Олекси.

Він взяв у свої долоні її лице — і шанобливо, без поспіху наблизився...

Вона відповіла цілунок на цілунок...

— Ех, жалісливі ви, Наталю. Чи можу вас так називати?

Вона погодилась очима.

— Так, жалісливі. Розчулив я вас своїм горем.

— Аністілечки. Мені не ваше горе підказує, а... мое серце, пане Олексо...

— Ой-ой-ой! Куди простіше без того „пане”. Олекса — й годі. А добрі ви, сердечні, Наталіє.

— І ви не злі. Бігме.

Старався висказати їй усе хороше, що враз прилинуло і опалило груди, що хмелем увійшло у голову і тамувало віддих. І неспроможний був. Хотів розкрити перед нею своє щастя, яке награло до нього чи не вперше у житті...

Бо таки вперше. Бо тій, що відійшла від нього, він свого серця не відкривав. І від неї слова, що йде від серця, не діждався. Жили під стріхою одною, мов хтось за кару їх звів до купи.

Але оце, тепер, при випадковій зустрічі, йому хотілося усе сказати... Усе... Як він в житті натерпівся, напоневірявся — поки до хати цієї втрапив...

— Наталю!

— Олексо!

*Він взяв у свої долоні її лице — і шанобливо,
без поспіху наблизився...*

Й зірки понад стодолюю наблизилися, впрост до них, й замерехтіли сліпучим блиском... Не чутно стало шелесту дерев, ні валування псів, ані віддаленого гуркоту гармати... Все розплилося, розтануло у пристрасному шепоті. У ніжності...

— Наталю!

— Цсс!

— Коли б життя не так покручене... Коли б то не на бомби, міни...

— Не згадуй ні про що. Ти зараз тут, на призьбі, біля мене...

— Коли б то так позичити життя... Та надивитися на тебе... Із твоїх уст пісень наслухатись. Веселих, не журливих вкрай...

— А мені в тобі знайти розраду й допомогу. Отак, як зараз, схилитися до тебе, зіпертися на твої мозолисті, трудящі руки. Знаєш, Олексю, як то приємно, як хороше когось покликати вечеряти, за кимсь доглянути, когось бажаного годинами чекаєти... І знати, що він прийде...

— Прийде й біля порога поцілує... Отак, Наталю!

— Цсс!...

Зорі спустилися аж геть донизу й розсипалися, розпорошилися у міріяди іскор та блискавок... Вони виблискували навкруги і довго-довго не вгасали...

**
*

„Вогненне око” та „Залізний прищ”, хоч як хотіли вночі чужим добром поласувати, щось десь путяще підхопити й на спирт-горілку проміняти — та не вдалося. „Протрубили, просвистіли”, — бідкався найбільше „Прищ”.

І вони, прокинувшись уранці, рішили втрачену нагоду надолужити.

Поміж хатами спозаранку подалися. Мовляв, поки годинка вільна — треба поникати, понишпорити, бо там, пізніше, можуть погнати далі й надія чимось поживитись, мов булька, трісне.

Для проби — ануж бо вдасться — вони призначили вчорашню, бачену недовго, хату — з бабусею, хлопчиком та молодницею. Жінки із дітлахом не будуть дуже боронитись.

— Ти тільки, брат, нежностей до них не проявляй... Хай хоч ридають — ти ріж своє, солдатське, — напоумляв востаннє партнера „Залізний прищ”.

— Не вчи ученого. Не перший раз. Рубатиму словами.

— Рубай. Серйозну морду корч. Тільки без мацюків. Бо зразу догадаються, що жуліки.

— Та вже ж кажу — не вчи мене.

— Ну то-то ж!

Постукали й, не дочекавшись відповіді, ввалилися у хату. Без запросин вместилися на лавці.

— Де ж добрий ранок ваш чи хоч би здрастуй, — біля ліжка ставши, щоб, видко, заслонити від гостей незваних сонну дитину, завважила бабуся. А потім, глянувши на діл, з докором додала: — Порядні люди обтирають ноги в сінях.

— Ти, бабушенція, даремно не бурчи. Дивись на он ту жінку, — і „Прищ” вказав у сторону Наталки, що з рогачем застигла біля печі, — дивись на неї. Вона очима пожирає нас, а, бач, мовчить. Замовкни й ти. А ми розкажемо, в чім діло. Порядок?

— Удосвіта прителіпалися... — спроквола, тяжко, більше до себе, як до них, промовила бабуся.

— Мамо, не сперечайтесь. Чи це pomoже? Я

прошу. Нехай кажуть, чого прийшли і... — Наталчин голос від хвилювання мов надірвався.

— Це інша мова. Не з тої оперетки. Ну, „Око”, викладай, чого прийшли. Ну, конкретно.

— У вашій халабуді, тобто в хаті, помінаєш, наш командир із штабом розміститься.

— Чого? — і бабуся в оте „чого” стільки незрозуміння та подиву зібрала.

— Штаб розташується, а не „чого”.

— А ми ж куди з дитиною?

— Пожди, стара. Навчися дисципліни. Коли до тебе кажуть — то слухай і мовчи. Куди? Заберете, що схочете із барахла і — фур — к сусідам. Робіть так, поки час.

— Ми з хати рідної нікуди не підемо, — озвалася Наталка.

— Підеш, як миленька підеш. Як навезуть у двір гармат та бомб, як назбереться солдатні — сама втечеш. Не так кажу я, „Око”?

— Ого, ще й як тікатиме! Та знаєш ти, що де розсівся штаб — там спокою немає. Того й дивись, що ворог налетить. І — трах-бах! — і з оцієї хати лишаться тільки тріски.

— Тільки тріски? — бабуся раптом зблідла і поточилась — аж так зіперлася об ліжку, щоб не упасти. — Моя хатина та на тріски? Кому вона що винна? Моя...

— Твоя. А то ж чия? Думаєш, німці з аропла-на будуть дивитися, чий то двір! Смальнуть сюда стокілограмовку, і хата стане дуба. Тільки дрючки хурчатимуть.

— Не агітіруй, „Око”, — обмацуючи гострими очима все в кімнаті, мов би знехотя, устряв „Залізний прищ”. — Голову мають на плечах — нехай мізкують. Ми радимо, поки є час, позабирають ма-

натки — і чухрануть десь до сусідів. Не хочуть — чорт із ними!

— Чортові з вами ліпше. Лишіть його собі. Де ви на лихо нам взялися?! Ми з хати не підемо! Хіба що мертвими потягнете! — й Наталка до бабусі підійшла і щось на вухо зашептала.

— Гаряча жінка! — бовкнув „Прищ“.

— Гаряча, бо кривда розпікає, — Наталка відгризнулась. — Хата — це вам не буда псяча. Це наша в поті чола праця.

— Дивися, „Око“, як здорово вона рубає! Аж прискає від злости. Ану, коли б торкнулися до неї?

— Попаришся.

— Серйозно.

— Побачиш. Так лясну межи очі, що на кутні ти заллешся.

Наталка метнулася в бічну кімнату, за хвилину вибігла у вовняній хустині, накинутій сяк-так на плечі й, не кажучи „гостям“ ні слова, прожогом кинулася з хати.

„Вогненне око“ й „Прищ“ мовчки у вікно спостерігали, як молодиця попростувала городами, як перескочила канаву, перелізла через тин і щезла поміж деревами.

В хаті — ні слова. Аж згодом „Прищ“ спитав про щось стареньку, але вона його не чула. Вона вдивлялася поперед себе і з кимось невидимим вела розмову. Спочатку тиху, відтак сильнішу й жалібнішу... І попливло по хаті, вдаряючись у всі закутини, сягаючи до сволока і стелячись долівкою, старече квилення, без сліз, без стогонів і зойків, сумне й сухе, як сама вимучена працею й роками жінка.

Бабуся впилася очима в якусь цятку. Й не відривалася від неї. Так ніби цятка чаклувала й

тягнула старесеньку до себе. І до неї здіймалися, мов висохле коріння, руки. Й до неї шепотіли в'ялені, як пелюстки засушені, сірі, аж темні, губи:

— Як відберуть тебе у мене, з чим я лишуся? Та ти ж мій затишок, моє кубельце, де рід мій на ноги спинався і розростався. Та ж я всеньке життя пізно лягала, ранками недосипляла. Все біля тебе поралася, тебе все доглядала. Та я ж тебе білила-чепурила, щоб ти, як краля та, на вулиці стояла і всім око любивала. Ти для мене така красна, така гожа...

— „Око”!

— Ну?

— З ким це стара бесідує?

— Хіба не чуєш? З хатою.

— Вступила ж я до тебе, — жалілася бабуся далі, — як ти новенькою була. Тебе тоді ще тільки збудували, спорядили та освятили. Я молоденькою ввійшла до тебе. І ми удвох здружилися, удвох і постарілися... У мене коси посивіли, спина зігнулася, а в тебе стіни в земелечку посунулись. Це ж на твоїй долівці моя дружина влітку спала, моя дитина бавилася-майструвала... Тепер мене з тобою розлучають, на вулицю, у попідтиння виганяють. Влізуть до тебе люди злії, що біля тебе не трудилися, не наробилися. Заболотять же тебе, ногами обіб'ють, обколупають, твої біленькі стіни позневажають...

І вже не проказувала, а, погойдуючись всією постаттю, бабуся голосила:

— Та ліпше б неживою мене крізь двері твої винесли, як мені бачити, як на поталу дармоїдам ти дістанешся. Чи ж думалося, чи гадалося, що діджу нещасної години, коли захисницю мою, на

наругу, на неславу забиратимуть. Хатиночко моя, сім'є моя, барвінку-квіте мій!

— Ей, бабко! — „Вогненне око”, зняковівши, потермосив чуприну. — Ну, чуєте, чого заупокійну правите? Нащо вам панахида тут здалася?

— Хай виспіваеться, коли охота.

До неї не доходили ні співчутливі „Ока” запити, ані колючі зауваги „Залізного прища”. Стареньку обхопила хуртовина жалю — і вона його розвіювала навкруги, встеляла ним всю хату... Здавалося, той жаль вже не вмщався в хаті, він протискався крізь стіни, кружляв і стукався у вікна, бився в двері...

— Горе-лихо прийшло до тебе, моя оселе, і я безпомічна, безсила я тебе оборонити. Як піду від тебе, то біль у моїм серці загніздиться невтишний і негасний. Залишу тебе, посестро моя затишная, ворогу-недолюду на проживання та розкошування, а сама під небом спатиму, чужі одвірки підпиратиму...

Бабуся, схрестивши руки, сіла на долівку, але, знесилена, не втрималась — і впала. І простягнулась долілиць всім тілом.

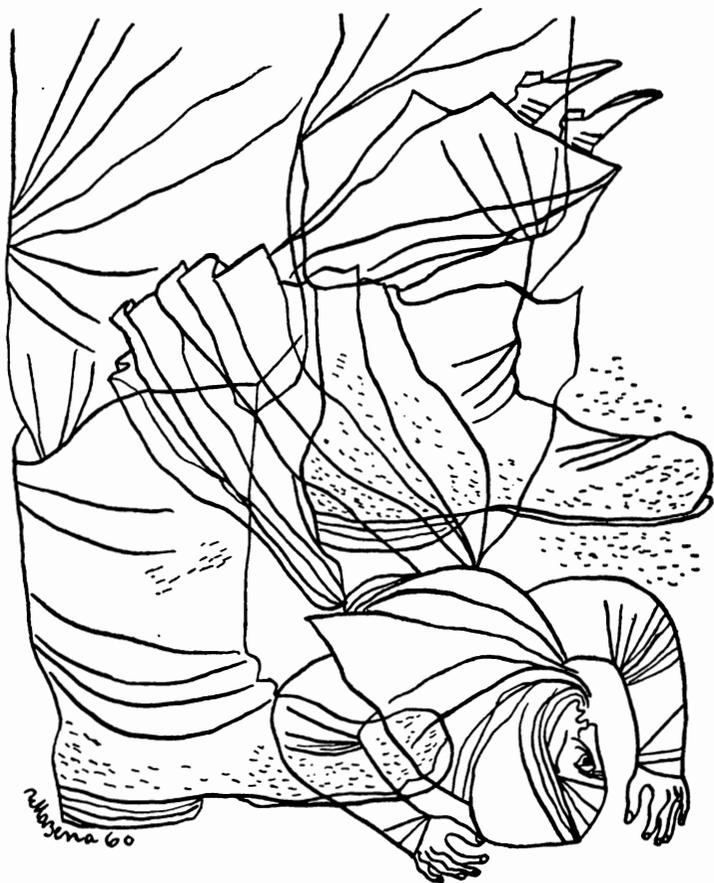
Цілюючи долівку, сіру, як сама вона, й засліджену взуттям, стара вже ледве чутно приговорювала:

— Ти моя кралечко... Пригадуєш, як вечорами бігла я з поля, щоб на тебе подивитися... А тепера треба розлучатися... Ти і я... ти... ти...

І перейшла на шепіт.

— Бабо, чого ви, встаньте, заспокойтесь! — і „Вогненне око” присів біля старої.

— Покинь її, хай дуріє, хай йойкає, — і „Прищ” шарпонує товариша за ковнір. — Чи може жалко

*Цілюючи долівку,... засліджену взуттям, стара
вже ледве чутно приговорювала:*

*— Ти моя кралечко... А тепера треба розлуча-
тися...*

стало? Розчулився, як дівчина. Жалко старого барахла?

— Скотина ти! — і „Око” рвучко відкинув його руку. — Скотина! Розвеселився, що стара жінка болото на землі цілує.

— А ти йолоп. Набитий, настоящий! Злякався? Вона — на землю, а ти вже й нюні розпустив. Нервовий екземпляр. Уже не хочеш витурювати її з хати?

— Не хочу! Бо ми перестаралися. Нас командир про що просив? Одну кімнату десь для нього пошукати. Кімнату, а не цілу хату! Та і не нас просив, а когось іншого... Чистішого...

— Чистішого? А ти ж який?

— І ти, і я — однакові паскуди. Вигонити людей, щоб цілу хату командирові, як на тарілці, дати. Щоб ласки в нього запобігти! Ввійти в довір'я! Щоб легше було потім грабувати людей.

— О, то ти, коросто, вже в монахи записався? Не хочеш грабувати? Ні?

— Не цих людей. Дивися, як вона трясеться.

— Коли б не тут, я б під твоє ребро, сволото, ножа загнав.

— Я б тобі два! — аж скреготнув зубами „Вогненне око” і вискочив із хати. „Залізний прищ” — за ним. Але... у сніях затримався, скосивши очі на бічні маленькі двері.

— „Око”! — покликав „Залізний прищ”, прочинивши ті двері і зазираючи в кімнату. — Вертайся. Гад буду, барахло! Смали сюди!

— А сказися! Бери, як хочеш, сам.

— Пожалієш. Хороші речі. Оближеш пальчики. „Вогненне око” подався з двору.

„Залізний прищ” котячою ходкою проскочив у кімнату. І прихилив нечутно за собою двері...

Олекса прокинувся з думкою про „них”. Чи вони також устали, чи ще відпочивають? Як там Наталка, як малий, з цікавими, допитливими оченятами? Бабуся? Напевно порається вже.

„Піду хоч привітаюсь — і легше стане...”

Його тягло туди... А що? Що його там полонило — він доладу і сам не знав. Наталчині ласкаві очі, що, мов би клаптик голубого неба, вдивлялися йому у душу? Чи затишок хатини? Може бабусин обрис біля ікони, сірий і суворий, ніби вирізьблений із каменю, з прихованим болем і тугою між зморшками? А може все разом злюбилося й примусило його у таку порань вибиратись?

На півдорозі зупинився. Закліпав, протер рукою очі. Ввижається? Ні, справді, крізь ранкову імлу він впізнає Наталку! Іде назустріч. Ні, не йде, біжить...

— Наталю!

— Вигонять нас! Хату забирають!...

— Куди вигонять? Хто? — він розгубився не так від її слів, як від стурбованого голосу, і записався на кожному слові. — Хто? Хто... посмів?

— Твої товариші. Що перш з тобою до нас вступали.

Чи бігав він коли в житті з такою навіженістю?! Чи думав, що в нього стільки снаги заховано? Миготіли в очах дерева, свистів повз скроні вітер, як він до хати з ворітьми із дерев'яним півнем наближався...

Увігнався в хату. Дитина з ліжка злякано глядить.

— Бабуся?

— Плацуть.

— Де?

Маленьким пальчиком хлопча кивнуло невідразно на двері.

Надбігла і Наталка — і Олекса з нею поспішив на другу половину хати...

Бабуся стояла посеред кімнати і розправляла, мов пестила, руками якогось капелюха, а зором прикипіла до скрині напротибіч.

— Берегла та пильнувала... Провітрювала, цілувала й слезами зрошувала...

— А де ж вони, ті люди? — Олекса, захеканий, зіперся об стіну, ще допуття всього не розуміючи. — Де ж вони?

— Хто, синку?

— Що хату вашу відбирають?

— Не згодилися між собою. Зчинили сварку — і подалися. Та інше горе вже наспіло. Скриню, бачите, ось розламали і синочка, Славка мого, вбрання й шалик вовняний забрали. Капелюха не схотіли, на землю кинули. А вбраннячко пропало... — Зібрала край хвартуха у жменю та — замість хвартухом — витерла капелюхом очі.

— На що ж буду тепер дивитися? Чим буду душу розважати? Бувало, як за Славком засумую дуже — відчиню скриню і дивлюся... А надивившись — легшає...

— А хто ж пограбував? Ті самі, що хату?...

— Хіба я знаю? Не бачила — то й гріх казати. А забрано.

Олексі забракло слів. Та й чим потішити? Нема сумніву, що через „Прища” та „Око” старенька втратила найсвятішу пам'ятку від сина. Усе, що мала найдорожчого — його одержу — хтось на онучі подере або проп'є чи віддасть, як плату, якійсь повії...

Ні, що б там не було, а треба діяти!

— Я йду!

— Ідеш?

— О, ні, не зовсім. Я повернуся, тіточко. А ей-бо повернуся. Ви тільки про крадіжку нікому не кажіть.

— Не говорити, кажеш?

— Нікому! Зайві розмови лише погіршать справу. Я тишком-нишком розвідаю, хто саме вкрав. Мені це вдасться. А тоді...

— Тоді що зробиш, синку?

— Зроблю, що той, хто вкрав, аж запищить від болю. Побачите. Я йду. І я прийду. Чекайте.

**
*

Сонце, підбившись тіль-тіль над обрієм, зазирнуло крізь діряві стіни у стодолу. В середині, на розкиданій соломі, топталися десятки ніг. За пеленою порошу анічогісінько не можна було розпізнати. Якісь руді постаті лежали, снувались, такі ж руді, як стіни та солома...

Олекса обходив штрафників, схилявся над кожним, щоб побачити обличчя. Навіть порачкував, щоб подивитися на тих, що під стіною спали. Наче усі в стодолі. Окрім двох-трьох і „Залізного прища”. Хоч „Око” тут, розкинувся горілиць і замислено вдивляється угору. Олекса, ніби між іншим, поцікавився, чому це „Око” сам-один сумує? А де ж подівся друзяка нерозлучний?

— О, йому, братішка, щастя привалило! Схопив, шакал, костюм. Там матеріяльчик — пальці облизати! Ото краса! Сукно таке, що глянеш — ажнеш. Побіг оце на водочку міняти...

Щоб підозри не накликати, Олекса кинув „Око-

ві” квапливо ще кілька слів про се, про те — і зник з стодоли.

Тепер не можна гаяти й хвилинки! Бо рушить штрафна з міста — пропало все!

Городами, навпростець, подався...

А тим часом Наталка із дитиною вже аж за хвіртку вийшла. Виглядала...

Бабуся біля хати дріботіла — і все ще час від часу капелюх до очей підносила...

Угледівши Олексу, вони всі пожвавішали.

— Не поцастило? — і старенька назустріч кинулась.

— Дізнався. Із двох, що тут були — украв той вищий. З прищами на всю шию.

— Гадаєш, синку, що віддасть?

— Такі не віддають. В них відбирають. Видушують!

— Видушувати, бігме, я не умію.

— Я поможу. Ага, щоб не забути, тіточко! Що я вказав вам злодія — нікому про це аніже. Бо босяки десь у кущах заріжуть мене зразу.

— А як же відібрати?

— Я вас навчу.

**
*

Перед обідом пронеслася команда — лаштуватися в дорогу. Місцеві люди, таке вчувши, з полегшею зідхнули. Нарешті, сарана від їхніх хат відплине. Із кожного подвір'я, із-за парканів, повіток та стодол у штрафників вдивлялися недоброзичливі, ба навіть злі-ворожі, очі.

„Хоч би то швидше вже забралися, злодюги, щоб безпечніше було по вулиці ходити...”

Перед відходом командир звелів усім напов-

нити пляшки, баньки і чайники — водою. Бо в до-
розі — попередив — пробудуть аж до півночі і
маршуватимуть без відпочинку.

Найближча криниця — біля подвір'я бабусі та
Наталки. Туди відразу дременуло осіб із двадцять.
І „Прищ” туди. Олекса — також із ними...

Сум'ятя, метушня полегшували Олексі спра-
ву. Тож, поки штрафники товпилися біля відра,
він — у бабусин двір, недовго думаючи — шмиг!

— Тіточко, вбрання назад прийде. А той, що
вкрав, до ніг вам вклониться.

— Не віряться.

— Побачите. Негайно йдіть до он того офіцера.
Дивіться, он стоїть він без кашкета. Бачите, чупри-
на кучерява.

— Той, що зелені штани з червоними стрічка-
ми має?

— Якраз бо, тіточко! Це в нас єдиний украї-
нець-командир. Ідіть до нього. Приведіть його аж
під свою хату, до юрби цієї. І скажіть йому: сусіди,
мовляв, бачили, як оцей ось-о паскудник...

— Котрий же з них?

— Он той. Що вас із хати виганяв. Дивіться,
він зараз воду жлукче, з випаленою змією на руці.
Упізнаєте?

— Неначе.

— Отож, сусіди бачили, як він у вас із хати
вбрання поцупив.

— То мені вже йти?

— Рушайте! Тьху-тьху, щоб не наврочити! —
і Олекса тричі тьхукнув на долоню і зачервонівся
від такого, колись перейнятого, забобону. — І ще
одне, тіточко: як будете оповідати — голосно за-
плачте. Командир пособить. Він змусить того вур-
кагана добро ваше віддати.

Старенька подріботіла геть, а Олекса услід все ще заохочував:

— Ідіть. Ляйтенант давно гострить зуби на „Прища”, ще відтоді, як дізнався, що він в Черкасах дочку із матір'ю убив. І не забудьте — плачте!

Наталка і собі намірилася була йти, але Олекса зупинив:

— Не раджу туди показуватись. Бабусі легше буде упросити. Суха, старенька, вона за серце візьме командира. Ось лише дивімося...

Бабуся зупинилася перед людиною в зелених штанях з червоними стрічками — і біля них відразу скупчилися штрафники.

Чути плач... Долітають здалеку: „мій син, Славо”, „вбрання”, — і юрба ось вже розступається.

До подвір'я крокує ляйтенант. Тюпає, підбігає слідом старенька. А за ними з усіх кінців збігаються спрагли скандалів та кулачних поєдинків штрафники.

— Хто з них вас виганяв із хати? Хто речі взяв?

— Ой, ні, не речі, а — вбрання. Сина мого, голубчика, вбрання. Оцей з гадюкою, з прищами на виду...

Ляйтенант схопив „Залізного прища” за ковнір — гудзик біля шиї тріснув і відлетів. Сорочка розстебнулася...

— Хто тобі дав право виганяць людей із хати? Ну, хто?

— Для вас же штаб-квартиру хотів приготувати.

— Хіба просив я тебе, падло?! Та я з тобою про це і словом не обмовився, мерзото! Чи, бач, забандюрилось мені допомагати!

— Коли ж...

— Не хочу ніяких твоїх „коли ж”, собако! Ішов, прикрившись моїм ім'ям, в людей костюмчики здирати!

Ляйтенант згріб у кулак „Прища” сорочку, скрутив її і рвучко притягнув до себе. „Прищ” відвернувся і в безсилій люті скося на командира позирав.

— Не вбик дивись, Міронов, а мені в очі. Ну, де костюм? Тільки без викрутасів. Ну, як?

— Який костюм? Нічого я не знаю.

— Не скажеш — зроблю масаж!

— Не знаю.

Ляйтенант з усього розмаху огрів „Прища” у підборіддя. Потім — раз в одну щоку, раз — в другу, так, що розкуйовджена „Прищева” голова хиталась, мов вагadlo.

— Де?

— Не знаю...

Тут вже ляйтенантів кулак увігнався „Прищеві” межі очі — і дехто з штрафників аж свиснув.

— Красиво колошматить. Ой і молотить — люблю глянути. Ну вже ж і спеціаліст!

— Ще раз таким манером припече — й „Залізний прищ” навіки попрощається з своїми карими очима.

— І зуби повилітають в стратосферу. Побачите.

Ляйтенант вхопив „Залізного прища” за чуба й, зубами скреготнувши, пригрозив:

— Лупцюватиму, поки не гігнеш тут на місці! Роздушу, як хробака! Тобі забули повністю віддати за те, що постріляв людей в Черкасах. Так я тобі віддам! З відсотками віддам! Я цього не забуду! І не прощу тобі! Чуєш, падлюко, не прощу!

І ще удар — і цівкою линула із носа кров...

— Ну, а тепер признаєшся, куди костюм завів?

— Проміняв на спирт.

— Півгодини маеш. Зарубай собі на носі — півгодини. Біжи і принеси сюди костюм. І при мені віддай оцій ось жінці. Віддай і прощення ще попроси.

— Алеж...

— Не писни! І не оглядайся!

Ляйтенант штовхнув „Прища” — той заточився і, зіщулившись, у скривавленій сорочці, попротував по вулиці.

— Товаришу, чи як вас... І шалик він забрав... Червоні пасмуги й крапки зелені... Хай принесе... Хоч шалик і старий — та теплий...

— Міронов! — на оклик командира „Прищ” зупинився. — Й кашне неси!

— Далеко йти за ним. Я проміняв аж там... Я дам за нього свою куртку.

Старенька заперечливо хитає головою.

— Туфлі віддам. Нелатані.

Бабуся і Наталка — ані слова.

— Не буде, видко, діла, Міронов. Жінки не згоджуються на заміну. Поспішай! — і командир поглянув на годинника. — За півгодини — костюм і кашне жінкам у руки.

„Прищ” обернувся, хвильку постояв і — рвонувся бігти...

Ляйтенант з бабусею та хлопчиком почав розмову. Наталка ж під хатою самотньо вижидала...

Штрафники біля криниці з'юрмилися... Жартували. Говорили про се, про те, а в кожного в душі зринали запити: чи принесе? А коли так, то як він віддаватиме? Чи перепросить? А що як не поверне вкрадене? Що зробить йому ляйтенант? Заарештує? Знов гамселитиме при всіх?

Хвилини тяглись повільно...

Усі топталися кругом криниці, переступали з ноги на ногу...

Не йде! А може втік уже світ-за-очі? То „Прищ”! Він на усякі вибрики зугарний. Дарма що за утечу — розстріл.

Та ще призначеного часу не минуло — це було видко по ляйтенантовій усмішці — як у завулку, що вів до центру міста, замаячів „Залізний прищ”. Все ближче, ближче... З костюмом через плече! Жмуттям збитий, в руках виднівся шалик...

Юрба стиснулася, лишивши вільний прохід, щоб ним міг „Прищ” пройти й вручити награбоване добро...

Всередині — ляйтенант, Наталка та бабуся з хлопчиком.

Ніхто не говорив, не рухався. Всі вп'ялися очима у „Прища” і мов тягнули його до себе...

— Ось вам костюм ваш барахольний! — і „Прищ”, зірвавши з плеча убрання, не дав, а кинув бабусі у розпростерті руки.

— Ой, яка ж я рада! Ой, дякую! — лебеділа бабуся від зворушення.

— Міронов! Умів красти, зумій перед всіма й перепросити, — карбуючи слова, мов би шпурляючи їх, як ті грудки, „Прищеві” у лице, промовив ляйтенант.

— Ну, ізвиняюсь, — насилу витиснув, побагровілий від сорому та люті, „Залізний прищ”.

— Можна було б і ліпше, але нехай і так, — вів далі командир. — Тепер не мни в руках кашне, голубчику. Віддай його й зникай з-перед очей.

„Прищ” назад шарпнувся... Спокійний командирський тон, оте ласкаво-глузливе „голубчику” струснули ним нестямно.

Він вибухнув якимсь прокляттям — і жбурнув старенькій під ноги шалик.

— Не жужмом, Міронов, не на землю!

Ляйтенант ступив вперед, а в його зіницях іскри спалахнули.

— Негайно підйми і дай людині в руки!

— Якій людині? — „Приц” трясся від лютої ненависти до всіх: до старої, до командира, до штрафників. — Якій людині? Оцій-ого?! —

— Оцій-ого!! — і ляйтенант вхопивсь рукою за кобуру. — Візьми з землі!

Бабуся затремтіла і кинулася між командиром і „Прищем”.

— Чого ви завелися! Я підйму й сама. Аби то лихо-тихо.

— А навіть не згинайся, жінко! Ступай убік! — сердито grimнув ляйтенант і враз опам'ятався. — Відійдіть, я прошу.

„Приц” позадкував. Ляйтенант, тримаючи руку на кобурі, стиха процідив:

— Підйми!

— Нізащо!

— Ти в советській армії, не забувай! Я — командир. Наказую — у руки дай!

— Кому? Кому в руки? Цій відьмі?! Що нас ненавидить?! Ніколи!

— Наказ. Советський. У руки!

— Ніякого наказу! Не дам оцьому я врагу... паскуді, гадині... Не дам, не дам, таку їх мати!...

Шарпнув повітря постріл. „Прищеві” у зубах застрягла лайка — і він упав навколішки і звів голову донизу... Так ніби молився над кинутим на землю шаликом. А потім повалився...

Юрба роздалась, приголомшена. Мовчки пере-

зиралися. Усі чекали злого, але такого не сподівалися...

Наталка рукою прикрила очі синові і повела його поспішно на подвір'я.

Бабуся, присівши біля „Прища”, заголосила:

— Защо ж його убито? Хоч він і лихословив, і грабував, але ж він не когут... То когута вбивають... Він же людина... Тільки що грішненька. І на тобі — загинув. І через кого? Через мене. Та я той шалик тричі підбрала б із землі, аби лиш крові не було... Та я б... — і далі бабусиної скарги вже не розібрати.

„Вогненне око” проштовхався крізь натовп до товариша. І ось їх двоє. Один стоїть, а другий, скорчившись, лежить, мов би вдає, жартує. „Око” схилився над „Прищем”, хвилину мізкував, аж так витер очі рукавом і сплюнув набік.

— Осел ти, „Прищ”! Схилитись не схотів — і дуба дав. Схилився, значиться, навіки...

Він взяв забитого на плечі — гурт розступився, даючи дорогу — і рушив, бурмочучи чи то до себе, чи то до мертвого:

— Дурак ти. Той хахол хитріший... Він убив тебе... Тяжко тобі було нагнутися...

Розходились... Спорожніла вулиця...

А ляйтенант все ще стояв, як вирізьблений з каменю, і дивився вниз, на кров'ю зрошену траву. Олекса, минаючи його, завважив:

— „Вогненне око” інакше розміркував.

— Про що ти?

— Ви вбили, каже він, не через те, що „Прищ” не підкоривсь наказові.

— А через що?

— З наказу — каже — ви тільки скористались. Вбили за інше...

— Хай мудрує, як йому хочеться. А ти як думаєш?

— Я думаю, що він вгадав.

— Ну, коли ти також... тоді тримай про себе ті думки. Так і для тебе і для мене ліпше...

Олекса звернув на ледве протоптану стежину — і опинився на галявині. За нею ще садиба, а далі сріблястою стернею, мов серпанком, вкрите поле.

Розстелив ватянку на землі й припав до неї ниць.

Як моторошно на душі. Перед очима людину вбито. В одну коротку мить, як тьху сказати, знищено. Як він відразу посірів... Перекосилося обличчя, скорчилися руки... Як він навколішки присів, а потім поточився й лицем угруз у землю...

І хто забив? Той, у кого щось отам, під серцем, жевріє, той, хто його від смерти відвертав...

Та він, Олекса, колись так комашню притоптував ногою та розтирав, як ляйтенант... Хіба без кулі не можна було обійтися?

„Не дам паскуді, гадині”, — пригадалися жаскі слова і помішали Олексині всі думи.

Ну, справді, то брудні слова, але хіба за них вбивати? Він, Олекса, цього ніколи б не посмів!

А Черкаси?... „Нагана схвачую і — амба! Двануль — у мою користь...”

У нього не здригнулася рука в Черкасах, то чому ж ляйтенант за все, що той вчинив, не може відплатити?!

Ба ні... Невже за горло-горло, за душу-душу?

Його гукнули здалеку — і він зірвався на ноги, обтрушуючись, мов би збиваючи із себе настирливі думки.

І ще гукнули.

Олекса неохоче побіг до штрафників...

Роздавали нашвидку обід — у котрий раз той самий! — гречану кашу, помащену протухлою олією.

Олекса похашцем поїв і, ніби щоб помити посуд, заскочив до бабусі та Наталки.

— Ось і вирушаємо вже, тіточко, — звернувся, мов би пожалівся, до старенької.

Хоч збоку, поруч бабусі, на нього дивилася журливими очима Наталка, він їй нічого не сказав. З нею він хотів би попрощатися надворі. Але чи ж вийде?

— Відходиш. Як рідну кров, як сина власного — так жаль тебе. Куди ж ідете?

— Не знаю. Десь далі. Туди, де гуркає. Десь по шляхах підемо міні вигрібати. Страшна робота. Перед нами одну штрафну частину кинули туди... Й ніхто не уцілів...

— Скільки літ маєш, синку?

— Двадцять три. Вже досить.

— Вже досить, кажеш, а життя ж то ти й не бачив.

— Не бачив, тіточко, а вже й втомився. Здається — аж смішно признаватися — що так довго живу! Аж страх, як довго.

— Віриш у Бога, синку?

Запитання бабусі — лагідне, спокійне, так, якби між іншим зронене — застукало зненацька. Він схвилювався? Переполошився? Ні, ні. А справді, чи вірить він у Бога? Його в житті ніхто про це ще не питався. І сам себе, здається, він не питав... Але отут, при людях, що для нього такими дорогами стали, якось соромно признатися... І в школі вчили, і в газетах, гуртках, бригадах товкли безперестанку — одне й те саме. І в колгоспі, як тіль-

ки могли, трубили, що Його нема. І раптом — отаке питання. Хіба сказати правду? Не вірю — і кінець. Може образиться...

— Не знаю, тіточко...

— А треба вірити. З Ним, синку, легше...

— Що легше?

— Усе. З Ним легше й міни вигрібати.

Старенька мовчки вдивлялася у кут, тоді неквапно опустила на коліна перед Пречистою, обрамленою рушником і польовими квітами. Наталка і собі, взявши під бік дитину, стала на коліна.

— За тебе будемо молитися. І ти скилися й помолись.

— Як?

— Як тобі серце скаже. Як умієш...

Олекса завагався.

Скільки часу сплигло в непевності...

Хвилина... година... вічність...

Яка велика і прекрасна сила приховувалася у цій, закинутій в передміський, глухий провулок, хаті! І, здавалося, тієї сили найбільше випромінювало з такої немічної, старої жінки...

Олекса стояв струнко, високий, обвітрений, стояв перед людьми, що на коліна припадали...

У бабусі тремтіли руки, а потріскані й тонкі, мов синя стяжечка, уста, щось шамотіли про грихи... Просили про Олексу...

— О, Господи, спаси з біди... візьми в Свою опіку...

Олекса схилив чоло. „Як серце каже... Як тільки вмієш...” — снувались в голові бабусині слова.

— Благаємо Тебе...

Бабуся втирала сльози. Час від часу поправляла на голові хустину. Дедалі — менше руху... І ось

— лиш пристрасні слова й піднесені угору сухі, як ті галузки, руки...

Олекса не зчувся, як впав навколішки. Він не знав твердо жадної молитви і став молитись так, як міг...

Молився з бабусею й Наталкою...

**
*

Старенька виряджала в дорогу Олексу, приговорюючи та зідхаючи:

— Іди — не знай біди. Хай до тебе куля не торкнеться й хвороба не береться. Хай твої молодечі ноги не вмлівають та скоріше тебе, сокола, додому повертають! Іди міною-косою, бомбою-чумою недіткнений!

— Спасибі, тіточко!

— Хай твоє горе в комиш-болото западеться, а сум-жура убезвість, на дно моря навіки піде і пропаде...

За порогом вручила торбину з їжею і тричі перехрестила, і руками, мов крилами, обвила навколо його шиї.

— Дай, синку, ще й поцілую тебе в очі, щоб ти бабцю довго пам'ятав, — сказала на прощання. — Я вже лишуся в хаті, а Наталка з Юрчиком, як то годиться, проведуть тебе аж за ворота, під дерев'яного когутика...

Олекса простягнув руку хлопчикові, й вони пішли попереду. За ними вслід — Наталка.

Без слова спинилися біля воріт. Він — ззовні, з вулиці, вона — з подвір'я...

Мовчать. Лише очима одне в одного вдивляються-впиваються.

*Бабуся втирала сльози... І ось — лиш пристрасні
слова й піднесені угору сухі, як ті галузки, руки...
Олекса не зчувся, як впав навколішки.*

— Ось нате! — і Наталка, ніяковіючи, видобула з-під поли, з кишені, рукавиці.

— Та я... Та ще й не холодно...

— Щоб вечорами хвора рука не мерзла.

Олексі червоні пасмужки й зелені крапки на рукавицях відразу впали в око. Десь це він нещодавно бачив. Напевно! На шалику, що його „Залізний прищ” украв! Так ось чому Наталка так вперто добивалася цієї речі від „Прища”. Настирилась — та й годі! Віддай! Взуття в обмін не захотіла взяти...

Олекса зібрався був подякувати, та від грудей щось підкотило враз до горла й затиснуло слова.

— Це... він... шалик... що...

— Ага... Переробила... Вертайтєся...

— Кажи, як і раніш: вертайсь. Так ліпше.

— Приходь до нас обов'язково! Ми будемо чекати... Приходь...

— Буду старатися, Наталко. З всієї сили рватимусь до тебе, моя...

— Яка твоя?

— Моя кирпата, зажурена, гарненька...

Між ними протиснувся хлопчина, зиркаючи з цікавістю то на Олексу, то на матір. Олекса витягнув із кишені маленьку цукру грудочку і протягнув дитині.

— Бери, козаче! Це тобі гостинець.

„Козак” покvapно вкинув лакомину в ротик і завзято захрупотів.

— Подякуй, Юрчику. Ну, чемним будь!

— Угу! — віддячилася по-своєму дитина.

— Ну, подай же ручку вуйкові.

Олекса нахилився й потиснув „козакові” обое рученяток. І обхопив дитину...

А випростався — зустрів засріблені сльозами очі. Вони про все сказали...

— Наталко! Наталіє! Я з усіх сил...

— Я вірю, Олексію. Вертайсь, прилинь, як лише мога...

Він віддалявся, раз-по-раз оглядаючись...

Вже аж он позаду хазяїнські ворота з дерев'яним півнем. Біля них Наталка з дитиною. Десь у хатині молиться бабуся...

Востаннє подивившись, пішов хутчій. Вже мав за ріг звертати — і спинився.

Постояв-пороздумував.

І щолишміг кинувся назад...

— Наталю, а як хоч називаєшся?

— Бистрінь.

— А вулиця? Чи пак, завулок?

— Без назви.

— Як то без назви?

— А так. Безназвою прозвали. Так безпечніше. Чи Гітлер йде, чи комуністи — не змінюють її. Все нашою, такою, як ми хочемо, лишається.

— То... і писати так: „Без назви вулиця“?

— Ага. Бо що?

— Та дивно.

— А мені ні. Люблю я нашу вулицю і її назву. Мені здається, що все моє життя, як у цієї вулиці, без назви. Навіть наше знайомство теж без...

— О, ні, тут можна підшукати.

— Направду?

— Справді.

...Він біг, не оглядаючись. Шалена пустотливість, бадьорість, жага життя зринули у ньому. Щось піддавало духу, і тішило, і водночас мучило... Він здалека востаннє оглянувся — під дерев'яним півнем вже нікого не було...

Рушили в дорогу, середмістя обминаючи.
Гурма, що спершу загороджувала вулицю, роз-
тягнулася і рідшала.

І ось — розвинувся шнурок рухливий у сіро-
брудному, одноманітному лахмітті. На захід...

Олекса, за звичкою, позаду.

Йому ніби спокійніше йдеться, коли не чує за
спиною кроків, що мов би приневолюють ступати
чимраз то далі, далі... Він до найменшої дрібниці
пригадував — той дім із дерев'яним півнем на ву-
лиці без назви, ту тількицю залишену, чужу —
і вже мов би свою — родину. З хазяйством, із не-
великими, та статками... Хоч без проводиря-госпо-
даря...

Аж ось над'їхала іззаду брчка і з неї зіско-
чив командир. Він взяв коня за повід і крок-у-крок
пішов з Олексою.

— Ну, як діла?

— Як бачите.

— Мабуть, вже скоро покину вас. До штабу
викликають. У справі „Прища”.

— Судитимуть.

— Який там у нас суд! — із притиском промовив
ляйтенант „у нас”. — Який у дідька суд! „Полі-
тика” у військовім мундирі. Як тій політиці під-
каже настрої — і будеш або вільний, або на каторгу
почимчикуеш.

— То будьте вільні, бажаю вам.

— Спасибі.

Ляйтенант вийняв із кобури нагана і простягнув
Олексі.

— Бери!

— Нащо? Не хочу. А запитають вас, де...

— Скажу — згубив. Ну, на! — і лейтенант за-
сунув Олексі в кишеню зброю.

Ішли, не кажучи ні слова. Лише тоді, як лей-
тенант зібрався знов сідати в бричку, Олексю, ніби
прочунавши з якогось задубіння, заговорив:

— Нащо... нагана?...

— Щоб воювати. Нашу советську владу боро-
нити.

— Киньте жарти. Я не дитина. Колись я на-
त्याк вам, а зараз скажу по щирості: нема мені
чого бродити по чужих світах та воювати. Насто-
чортіла мені війна... Остобісіла... У печінки вже
в'їлася...

— Ну, вибач, за ту советську... Трішки поглу-
зував. Я зброю дав тобі отак — на усякий випадок.

— Я ніяких випадків не хочу. Я хочу вижити.

— Дай Боже. Але... хіба не бачив, як наша
карна братія вертається з-під фронту. Як один
одного благає припинити муки... Тримай нагана.
Для всякого, як у тій пісні співається, случаю. Ну,
як, гаразд?

— Ні, лейтенанте. Як це вам сказати... Не хочу
я ніяких случаїв. Я вже не той, що з вами говорив
про... самогубство.

— Значить, я таки тебе переконав?

— Трохи ви, а трохи... отут, у цьому місті.
Життя переконало. І от тепер я хочу будь-що ви-
жити, вціліти, повернутися.

— А є для кого виживати? Є куди вертатися?

— Неначе є. Жевріє, лейтенанте.

— Це добре і заразом паскудно...

— Чому?

— Бо безнадійно. Прощай, товаришу!

І на прощання ляснув Олексю по плечі, потряс
його понівечену руку. Йї смикнув коня...

І заторохкотіла бричка...

Понурий Олекса крокував, розмотуючи сплутані думки.

Тримати зброю? Може придасться? Чи викинути зразу?

Аж так, вже згодом, запустив руку в кишеню й оцупками скаліченими відчув холод металу. Тоді, звернувши під паркан, закинув у рівчак нагана.

„Нехай собі отам ржавіє... Нехай в болоті спочиває... Бо ще, дивись, на власній шкірі можу відчувти, як він стріляє...”

**
*

Спалахи заграв здіймалися все вище — і гуркіт канонади щораз то наближався. З прикритого горбом побойовища тяглись вози із стогонами-зойками... З прокльонами... Олекса не хотів вже бачити нічого... Дивився в землю. Але до нього долітало, здавалося, з усіх кінців, і гупало у скроні, і розривало душу:

— Ось-ось вже, мабуть, ранком...

— Поженуть?

— Авжеж. На м'ясорубку.

— Хто казав?

— Секрет, а я дізнався.

— Диви, що з тих людей на возиках осталося. Фактично анічого.

— Без рук, без ніг... Самі бинти, загорнуті в шинелі.

— І нам того прийдеться скуштувати. А що поробиш?

— Нічого. Молися, якщо можеш...

— Ет! Видумуєш. Не вірю я ні в що. Лише

циганці Соні вірю. Казала: живеш — помреш і на твоїй могилі колгоспна кобила траву скубтиме.

Олекса ще більше похилився, самотою йшов, а уривки думок звідусіль чіплялися й чіплялися до нього...

„Бинти в шинелі... М'ясорубка... На твоїй могилі кобила траву скубтиме... Молися, якщо можеш... Ага! Старенька, виряджаючи, казала: „Молися, як умієш, як тобі серце скаже...” Чи стріну ще її, що у своїй господі, як сина, мене вітала? Може колись знайду її могилу і тлінним її останкам аж до землі вклонюся. А може судилося інакше...”

Спалахи кривавили дорогу.

— Через двадцять хвилин рушаємо.

— Куди?

— Дурак. Он бачиш ліс? Там мін, як картопель, насаджено. Будем розчищати.

— Прощайся.

— Атож. Прощайся із життям, братва!

— Ось спирт. Смокчи. З ним легше.

„З Ним легше міни вигрібати... З Ним легше міни вигрібати... Як умієш... як серце скаже...” — пронизували мозок бабусині слова.

„Хіба? Хіба це допоможе? Навіщо? Навіщо гонять багряним шляхом, що їжиться, немов живий, від бомб ударів? І за чію провину? Хто там, за тим червоно-брунатним небосхилом, так захланно очікує на наші душі, на свіже м'ясо? Й коли, нарешті, всі вони пошматованими трупами наситяться! Мабуть, ніколи. То хай же їх, тих ненажерливих, знесе з лиця землі... Знесе сильніший за усе, до Кого я... до Кого старенька припадала...”

Я... бабуся... Наталка... те хлопча... усі...

Змети, о так, з полів гарматних стрілів перегар!... Рознеси-розвій беззвість вогнестрільний дощ

і даруй нам усім рясний, правдивий... Нехай замовкне навіки-вічні смертельний гуркіт літака і гуркіт кованого чобота. Хай підуть в забуття озлоблені, що нищать і шматують одне одного, як ті звірі, люди. Нехай шляхами-дорогами не кров блищить, а квіти квітнуть. Посій всещедрою рукою добро сюди, поміж вогонь-залізо... Щоб втихомирилась земля... І щоб земля віджила...

Отче наш..."

Вогненна куля розірвалася серед дороги і обпекла Олексине лице.

Він впав, беззвучно ворущачи губами далі...

З М І С Т

	Стор.
Про автора і твір	7
Вступ	9
Говорить лише поле... ..	11
Буржуйка	33
Удвох	57
Самогубство	65
Дорослий	91
Чорна хустка	125
Стежка	149
Многая літа	171
Без назви	231

Продовження із стор. 2. обгортки.

слухаючись, як ...,міріяди стебел та пагінців, хитаючись, розповідають нам стару, ще з рідних земель казку”...

Цю дорогу і вимріяну казку рідної землі, її трагічні переживання і неволю, переповідає Микола Понеділок у дальших творах збірки. Однак крізь ці образи виразно прозирає пристрасна віра автора в перемогу правди української землі, безмежного українського поля...

Микола Понеділок народився на Херсонщині в 1922 р. в родині заможного господаря.

Маючи всього 11 років, він вже пережив із своїми рідними часи страшного голоду.

Після закінчення середньої школи Микола Понеділок учився в Одеському університеті, а від 1944 р. був на еміграції в Німеччині. Від 1949 р. і досі проживає у США.

Свою літературну творчість почав у 1947 році перекладами на українську мову творів німецьких і французьких драматургів.

З 1945 р. М. Понеділок працював як актор у двох українських театрах під керівництвом В. Блавацького і Йосипа Гірняка.

М. Понеділок написав три п'єси з підсоветського життя: „Знедолені”, „Ляйтенант Фляев” та „А ми тую червону калину”.

Як згадано в „Про автора і твір”, у 1957 р. вийшла перша збірка гумористичних оповідань М. Понеділка „Вітаміни”, а в 1960 р. „Соборний Борщ”. Чимало різних оповідань, нарисів і т. п. надруковано в різних еміграційних журналах, альманахах і часописах. Микола Понеділок пише постійно і постійно вдосконалює та збагачує форму і зміст своїх творів, а тим самим причинюється до збагачення української літератури взагалі.

